

ПЕРЕМОЖЕЦЬ
КОРОНАЦІЇ СЛОВА

Тетяна Белімова

Mondelēz
International

ІНТЕР

Вільний Світ

Свобода людини живе в її серці

КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

ПЕРЕМОЖЕЦЬ
КОРОНАЦІЇ СЛОВА

Тетяна Белімова

Mondelēz
International

ІНТЕР

Вільний СВІТ

Свобода людини живе в її серці

КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

Annotation

Ця сімейна сага – про дві звичайні українські родини. Але час, у якому їм судилося жити, незвичайний: Україна ХХ століття, воєнне лихоліття. На долі цих людей припало багато випробувань: окупація, втрата домівок, розпорошення родини, концентраційні табори, оstarбайтерство й еміграція... Герої намагаються зрозуміти – чи можлива свобода в заграганому світі, та й де він, той кращий світ? Чи існує взагалі?

- [Тетяна Белімова](#)
  -
  -
  - [Передмова](#)
  -
  - [Поля](#)
  - [Нюся](#)
  - [Клава](#)
  - [Єфрем](#)
  - [Втеча](#)
  - [Агафія](#)
  - [Приїзд](#)
  - [Ферма](#)
  - [Національність](#)
  - [Тоня](#)
  - [Жора](#)
  - [Поле](#)
  - [Покинутий острів](#)
  - [Кеті](#)
  - [Марія](#)
  - [Пагорб](#)
  - [Яблука](#)
  - [Хвороба](#)
  - [Ольга](#)
  - [Перехід](#)

- [Листи](#)
  - [Біженці](#)
  - [Весна \(визволення\)](#)
  - [Від'їзд](#)
  - [Зустріч](#)
  - [Дарка](#)
  - [Шлях \(повернення\)](#)
  - [Смерть](#)
  - [Пароплав «Австралія»](#)
  - [Геологорозвідувальна експедиція](#)
  - [Блудний син](#)
  - [Інтерв'ю](#)
  - [Дерево роду](#)
  - [notes](#)
    - [1](#)
    - [2](#)
    - [3](#)
    - [4](#)
    - [5](#)
    - [6](#)
    - [7](#)
    - [8](#)
    - [9](#)
    - [10](#)
-

Тетяна Белімова

Вільний світ

Лауреат I премії Міжнародного літературного конкурсу романів, кіносценаріїв, п'єс, пісенної лірики та творів для дітей «КОРОНАЦІЯ СЛОВА»

«Коронація слова» створює для вас нову хвилю української літератури – яскраву, різножанрову, захопливу, – яка є дзеркалом сьогодення і скарбом для майбутніх поколінь.

Тетяна та Юрій Логуші, засновники проекту

Міжнародний літературний конкурс романів, кіносценаріїв, п'єс, пісенної лірики та творів для дітей «Коронація слова» був заснований за підтримки брэнда найпопулярнішого українського шоколаду «Корона». Головна мета конкурсу – сприяння розвитку новітньої української культури.

Література, кіно, театр і пісня обрані не випадково, адже саме ці жанри є стратегічними жанрами культури, що формують і визначають зрілість нації.

Метою конкурсу та його завданням є пошук нових імен, видання найкращих романів, стимулювання й підтримка сучасного літературного процесу, кіно й театру і як наслідок – наповнення українського ринку повнокровною конкурентоспроможною літературою, а кіно й театру – якісними українськими фільмами й п'єсами.

koronatsiya.com

Передмова

Ліричний голос української Клію

Тетяна Белімова – двічі «коронована» письменниця. 2013 року її дебютний роман «Київ. ца» здобув третю премію «Коронації слова», привернувши увагу читачів щирістю і драматизмом оповіді, глибиною розуміння людського серця. Уже цього року рукопис нового твору «Вільний світ» високо оцінило журі, і авторка отримала «золото» конкурсу.

«Було три сестри...» – так по-казковому починається роман, але він не обіцяє нам ані пригод богатирів, ані зустрічей із фантастичними істотами, ані весілля у фіналі. Герої «Вільного світу» живуть не в зачаклованому лісі чи царстві морському, а в Україні ХХ століття, у часи воєнного лихоліття, яке готує люті випробування кожному з них. Роман-обрис Тетяни Белімової – про національну історію, яку, за відомим висловом Володимира Винниченка, не можна читати без брому. Письменниця підхопила традицію Олександра Довженка, Михайла Стельмаха, Івана Багряного, Уласа Самчука, Марії Матіос та Оксани Забужко, розгорнувши власну візію «України в огні».

«Вільний світ» – це сімейна сага, що розповідає про дві звичайні українські родини: одну – з Труханового острова в Києві, другу – з мальовничого села Княжа Криниця на Черкащині. Люблячі і працьовиті батьки, розумні і вродливі діти... Однак жодним рядком історія не нагадує омріяну шевченківську ідилію з вишневіми садками й солов'їними гаями. Перед нами – складна сув'язь багатьох людських доль. Звивисті стежки водитимуть героїв просторами України, Німеччини і далекої екзотичної Австралії. Доля матері, яка втратила дитину. Доля дружини ворога народу. Доля сироти, батька якого забрав голод 1933-го. Доля дівчини, яка не дочекалася милого з війни і вже не зазнає жіночого щастя. Доля киян в окупованому і зруйнованому місті. Доля військовополоненого, який будь-що-будь намагається вижити в таборі. Доля оstarбайтера в німецькому Айгаху. Доля емігранта, що, мов самотній листочок, відірвався від дерева роду... Авторка вперто допитується: чому українцям у ХХ столітті не судилося бути господарями на своїй землі? Чи можлива свобода в заграганому

світі? І де він – той кращий світ: може, за залізною завісою або навіть за океаном? Що дасть волю нашим героям – тяжка праця, палке кохання чи тихе сімейне щастя? І чим тоді стане для людини її нація – прокляттям, трагедією або джерелом внутрішньої сили й здатності опиратися ворожим обставинам?

«Вільний світ» – це зворушливий, ліричний, вишукано-жіночний роман, де правда життя вимірюється не сухою цифрою, а білими трикутничками фронтних листів, потьмянілими світлинами, відчайдушними материнськими молитвами, загадковими пророцтвами й віщими снами, куди приходять померлі, щоб розрадити і зцілити душу, застерегти й оборонити. Роман складався за родинними переказами, дбайливо збереженими сімейними історіями і свідченнями. «Вільний світ» – це роман-пам'ять, яка буває гіркою, болючою і просвітлено-ніжною. Письменницю надихала українська Клію, муза історії, яка змішала на мистецькій палітрі трагічні барви з ліричними. Ми побачимо людину то цяткою на березі вічної ріки часу, то великим планом – у її стійкості, мужності, доброті, милосерді, прив'язаності до рідної землі. Тетяна Белімова вміє уважно слухати своїх героїв, відчувати їхню правду, щоб донести до нас, читачів, просту і зрозумілу життєву мудрість: свобода людини живе в її серці.

Софія Філоненко доктор філологічних наук

* * *

Присвячую...

Поля

*Проходила по полю
Обніжками, межами.
Біль серце опромінив
Блискучими ножами.
Поглянула – скрізь тихо.
Чийсь труп в житах чорніє...
Спросоння колосочки:
Ой радуйся, Маріє!*

Павло Тичина. Скорбна мати

Було три сестри... У якомусь іншому житті. Вона – Нюся – старша, Поля (бідна маленька Поля, приречена від народження через фатальну ваду серця) – середня, і Клава – наймолодша. А ще був брат – найстарший, найкоханіший (у тата – у мами – у сестер – бабусь – дідусів, бо ж один) – Жора. Чому був? Він і зараз є! Він же десь є?

Але Поля померла... Це сталося рік тому. Її маленьке хворе серце просто не витримало (вона так і сказала перед останнім своїм віддихом: «Нема сил терпіти... серце вже не може...»), але спершу були оці страшні слова... нагромадження слів. Слова, які окреслювали невідворотний вимір долі кожного з них...

Що Поля не така, що вона «бачить», відчуває й промовляє те, що лише має бути, – про це незабаром дізналися всі тут, на маленькому Трухановому острові.

– Не можна ж так! Люди добрі! – Мати підпирає двері, не пускаючи до Полі чергового «відвідувача».

– Тю! Та я ж не за «просто так»! Я ж віддячу...

– Нехай, мамо... Пустить його... Я все йому скажу...

Маленьке зіщулене тільце на ліжку. Поля жестом підкликає Клаву й дає кілька принесених «відвідувачем» цукерок. «Поділися з Нюсею...» – вичавлює синюватими губами.

І Клава швидко перебігає в іншу кімнату, де Нюся під вікном на лавці з незмінною книжкою («На й тобі! Поля дала!»). Із сіней долинують приглушені материні благання (укотре просить дати дочці

спокій, не мучити смертельно хворої), схлипування «чужого» дядька (розчулився з подробиць свого дитинства, яких ніхто не міг знати, як же це вона взнала? вона? скільки там їй років? чотирнадцять? чи, може, Поля щось «сказала»? страшно... неминуче...).

Полі завжди погано після «цього». Біля її ліжка мати. Вона благає Полю «не приймати» («Доню! Просю тебе!»). Але Поля лише всміхається. Вона гарна тою білою, безкровною, наче аж напудреною, матово-порцеляною красою, властивою серцевим хворим. І ця виняткова блідість, поєднана з великими карими очима й в'юнкими кільцями темного волосся, що надає її зовнішності чогось демонічного, казкового (якби не вічно підсинені вуста, хрипкий придих, який округлює рот у пошуках повітря, ніхто б і не завважив, що це смертельно хвора дівчинка), змушує всіх цих зайд, гультаїв, просто не перейнятих виживанням роззяв юрмами збігатися сюди, до неї, аби почути «суд» чи «присуд» долі.

– Мамо! Не забороняйте мені... – Поля опускає очі.

Вона не хоче засмучувати матір. Вона не може їй просто у вічі сказати, що – знає – свою – долю – що – вже – недовго – лишилося. Не має сил пояснювати, що їй так цікавіше, ніж цілий день дивитися в стіну чи у вікно, хай за тим вікном весна, розмай Дніпрового плеса, щебет птахів, гілочка бузку, що ось-ось має розквітнути. Так краще – для неї, для тих бідолах, що шукають відповіді. Вона їм допоможе! Вона здатна їм допомогти! А їй? Її вже ніхто не врятує...

– Мадам Терещенко! Ви марно по мене посилаєте! Чуєте? Я не хочу ваших грошей! Якби ви навіть продали все – все, що маєте, – і повезли Полю у Швейцарію... то й тоді б ви нічого не змінили... Зрозумійте! Це не лікується! – Лікар відмовляється від чаю, але гроші з матиного п'ястука таки запхнуто в кишеньку його тонкої в ледь помітну смужку камізельки.

За масивною діжкою з фікусом, у куточку, – ікони (від дверей геть їх непомітно). На одній, великій, зображено Вербну неділю: в'їзд Ісуса на осяті в Єрусалим. На іншій, такого ж розміру, – Миколу Чудотворця. На декількох маленьких – незмінна Богородиця, свята Аполлінарія, ще якісь лики в стертії позолоті. Агафія навколішках. Молиться.

– Мамо... – це Поля кволо стогне за стіною. – Позви маму...

– Так нема ж її, пішла на Поділ по лимони... Ти ж сама її просила...

Тихий сміх... Полі смішно, хоч і боляче сміятися... Вона знає, що мама нікуди не йшла (вона ж бачить її в тому темному кутку, вкляклу перед іконами, так, ніби й нема цієї стіни між кімнатами). По лимони пішов дядько Федір – сусід. Йому однак треба було до міста. А мама хотіла трохи поспати після безсонної ночі біля ліжка важкохворої, але знову не заснула...

– Нюсю... – синява Полиних вуст стала така виразна, що вони скидаються на чорничну аплікацію на геть білому обличчі. – Позви маму... я погладжу її по голові, і вона зможе заснути... Я їй допоможу...

Агафія все чує в сусідній кімнаті. Важкі гарячі сльози градом котяться по впалих щоках. Ні! Вона не хоче! Не хоче, щоби Поля витрчала рештки себе на неї!

Рипнули вхідні двері (а ніби ж нещодавно змащували), увійшов Семен. Нечутно ступаючи, прослизнув за діжку з фікусом і втупився в дружину.

– Ну? Як? Довго? Мучитися? – Усі ці німі запитання, сто разів промовлені вголос, повисли в повітрі зримими знаками дражливого неспокою, відчутної фізично трагедії. Адже це так несправедливо! Чому вона? За віщо? Така чиста... особлива... єдина дівчинка, бо така схожа на нього, на свого тата.

– Лікар більше не прийде...

Семен намагається обійняти Гафійку за плечі, але вона виривається, затискає в собі новий підступний вибух плачу і в ревної нестямі зводить очі догори, туди, де, де... Невже Він не чує? Не бачить? Не допоможе? Вона не хоче й не може змиритися... Є й інші лікарі! Хай цей геніальний Самойлович хоч сто разів каже, що «я таки вас попереджав, мадам Терещенко... До п'ятнадцяти, максимум – шістнадцяти років... Більше її серце не витримає...» Хай! Є ж ліки! Повинні бути! Чому вона всім допомагає, а себе зцілити не здатна? Навіть котеня оте, прибите дверима, яке вже хрипіло в смертній агонії, виходила. А на себе покласти цю білу з потічками вен руку? Чому? Чому?...

На її похорон зійшовся весь острів – той самий невеличкий Труханів острів навпроти Подолу (ніби вже не Київ, але все ж таки

Київ). Ця новина – «Ви знаєте? Померла ота дівчинка! Так, провидиця... Так, ще й лікувала» – невидимим рефреном об'єднала дорослих і дітей, тих, хто знав – дружив – бачив, і тих, хто лише чув.

Несли на руках труну аж до самісінького Байкового цвинтаря. Могли б і ближче, але ж там уся родина. Родина Терещенків. Так уже повелося.

Було багато квітів, але найбільше білих лілій. Червень. Білі лілії. Судома, що зводить і зводить у безкінечному риданні рот. Нюся запам'ятає це все до найменших подробиць. Вона зненавидить і білі лілії, і першу червневу спеку, свідомо уникатиме цих літніх квітів, самого лише їхнього запаху.

Клава вбере цей момент епізодично, і не тому, що менша, а тому, що пам'ять милосердніша до неї. До неї особливо. «Ти не будеш ніколи щасливою, Клаво. Мені так шкода тебе! Матимеш двох чоловіків, а діток не матимеш... І обох переживеш... І з жодним не будеш щасливою...» – ці слова, мовлені Полею в передсмертному гарячковому диханні, менша сестра забуде. Маячня... Вона, Поля, уже не тямилася, що казала... Проте слова ці ніколи не забудуть про Клаву, аж поки справдяться всі до останнього.

Жора. Він уже в Саратові, у танковому училищі. Він не приїхав на сестрин похорон. Не тому, що не відпустили, а через те, що ніхто б його не чекав. Літо. Спека. Поля мала бути красивою. До найостаннішої миті. Ні Агафія, ні Семен уже ніколи не побачать його, свого сина. Не отримають похоронки. Але й не оплакуватимуть. Бо ж Поля сказала: «А ти, братику, будеш ходити шляхами несходимими! Скільки ж твої ніженьки переміряють світу білого! А житимеш далеко-далеко, додому не повернешся – аж до глибокої старості!» Аж до глибокої старості...

Рівно за рік, як померла Поля, почалася війна. Так, як вона й обіцяла. Казала, але вони (ні мама, ні тато, ні обидві сестри – старша й молодша) не могли зрозуміти, чи то пак усвідомити її слів. «Смерть із неба з рогачами»? Так! Київ бомбили одним із перших! «Будете стояти й дивитися, а міст вибухне на ваших очах!» Буде й таке... «Нечисть сіра прийде, буде клацати зубами, смертю дихатиме, і ви підете звідси. Підете назавжди, а тут все згорить». І це буде... Усе буде.

Учора почалася війна. Так просто й буденно. Забігла сусідка – тьотя Шура – і просто з порогу:

– Війна! Уже бомби кидали!

Війна... Яка? З ким?

– Із німцем! З ким би ще? – безапеляційно зауважив батько. Він уже воював у першу імперіалістичну, був в австрійському полоні. Царський уряд викупив його (у першої дружини не було таких коштів). Он годинник на стіні, привезений із далекої Австрії, та ще губна гармонія, що на ній час від часу (задля розваги) щось грає батько, якісь бравурні німецькі пісеньки. Вивчив колись. Проста механічна, майже м'язова пам'ять.

Годинник на стіні відбиває своїм несхибним австрійським механізмом хвилини – години – дні... Що тепер буде? З ними всіма? Нюся не розплющує очей. Якщо дивитися крізь примружені повіки, весь світ як біле марево. Без подробиць – без питань – без відповідей – без болю.

Відкладено математику з географією. Не до вступу. Точніше, куди ж тепер вступати? Університету більше нема. Тут нема. Евакуація. Красиве слово. Та не для них. Хто вони: мама, тато, Нюся, Клава? Родина простого бакенщика, що запалює (тепер уже в минулому часі) гасові вогники сигнальних маячків на металевих буях уздовж фарватеру Дніпра. Проста родина, яких тисячі. Усіх неможливо перевезти й сховати від війни в надійне й тихе місце. Тому... тому залишається вірити, що наші не здадуть Києва. А в що ж іще вірити? На що сподіватися? Як мама? Забитися в темний куток з іконами, відгороджений діжкою з фікусом від цього жорстокого світу? Від такого несправедливого світу.

Жора. Де він зараз? Живий? Здоровий? Жодної звістки. Його просто з того Саратова забрали на фронт? Його забрали... Просто з танкового училища, спішно начепивши на нього, дев'ятнадцятирічного юнака, звання молодшого лейтенанта...

Поруч зі святою Аполлінарією темніє лик святого Георгія Переможця. Мама молиться. Зведені до неба очі. Сухе шелестіння вуст: «Святий Георгію, заступнику наш милосердний перед всеблагим чоловіколюбцем Христом Богом нашим... Моли про раба Божого Георгія... Нехай оміне його куля зла, залізо погане, бомба клята... Нехай неушкодженим буде тіло його...»

Нюся не спить, лише вдає, що заснула. Вона слухає це майже нерозбірливе жебоніння. Воно заколисує. Водночас десь на споді

зринає думка, що мама щаслива! Яка ж щаслива мама, що має оцю свою віру! А вона, Нюся? Її серце нагадує їй же самій маленький сталевий кулачок. Ні! Її серце цілком здорове! Не те, що в бідної Полі. Кулачок, якому не можна розтиснутися! Треба тримати сталеву зібраність. Більше не можна плакати – нарікати – розпускати шмарклі. Не можна бути слабкою. У цьому світі й цьому часі ніхто не має права на слабкість!

Це годинник так голосно цокає? Ні... Це щось інше... Звуки канонади? Звуки канонади... Глухі, мов удари землі, що сипалася й сипалася на Полину домовину... Глухі удари невідворотності. Нестерпної, страшної невідворотності – до клацання й скреготу зубовного, до липкого страху й холодного поту.

Німці. Уже зовсім близько. Майже в Києві.

Нюся

*А він молодий-молодий...
Неголений пух на обличчі.
Ще вчора до школи ходив...
Ще, мабуть, кохати не вивчив...
Так очі ж навколо лихі...
Крізь зуби один – розстріляти!..
А там десь солома дахів...
А там десь Шевченко і мати...*

Євген Плужник. А він молодий-молодий

Від двох їхніх самотніх постатей на дорозі довгі тіні. День сонячний і теплий як на початок листопада. Болять ноги, незвичні до тривалих переходів, до цього зношеного, прочовганого взуття (бо ж ціле літо босоніж), але навіть і таке – рідкість і розкіш зараз. Воно – ця обдерта подобизна черевиків – це декілька буханців хліба! А як пощастить, то й мішечок картоплі. Як пощастить... Але мати категорично заявила, що «це» (дівчаче взуття, пальта, теплі хустини) вони не мінятимуть.

– Нюсю! Ще довго? Я пити хочу...

Клава спиняється й дивиться благально на сестру. Але Нюся не зважає. Її торба, причеплена до спини двома широкими мотузками, як імпровізований ранець, удвічі більша за сестрину. Якщо вона спиниться (а ще як, боронь Боже, сяде), то знову піти... Просто змусити себе рухатися? Рухатися далі? Не буде сил. Вона не здужає цієї простої дії.

– Клавусю! Не спиняйся! Уже скоро! Треба встигнути...

– Треба завидна дістатися до переправи. Інакше на Труханів острів не втрапимо. Комендантська година... Пором стане аж до ранку. І що тоді?

– Клаво! Ходім! Там... Там далі буде криниця...

Уперше, відколи німці захопили Київ, вони пішли до Пухівки – рідного батькового села, де їхній дід і його доньки-близнючки з родинами мешкали всі однією невеличкою вуличкою (радше,

завулком). Пішли, бо вже мали документи. Уже був староста, поліцаї (зі своїх, острівських), списки з роками народження... Пішли, бо знали, що родичі щось дадуть міській злидоті. Пішли, бо ж недалечко – якихось двадцять кілометрів од Києва. Пішли, бо куди ж його ще йти, якщо вже поміняли всі металеві ложки – виделки – ножі – шовкові сукенки – хустинки – скатертинки – оторочені ручним мереживом покривала – наволочки – серветки.

І їм, звісно, дали. Переважно картоплю, трохи квасолі й моркви, дрібку борошна й найцінніший дар – заскорубло-жовтавий шмат сала. А ще був напутній ряд від діда про його нерозумного сина («Дався Семену той Київ... ще й міську собі там знайшов... тьху!»), якому треба закинути човни й повертатися сюди, додому.

– Я піду на роботу! Я вже вирішила.

Батько незмигнано дивиться на неї. Нюся знає, що теж уміє так «дивитися», бо вона теж схожа на батька, як і Поля була... була... «Поля була» – як до цього звикнути? Була й не стало? Як же так? А мама... Мама у своєму кутку за фікусом. Це її світ. Вона молиться за Жору, вона молиться за сусідського хлопчика Колю, якого сімнадцятирічним (без місяця вісімнадцять не важило) забрали на фронт. Вона все чує. Певно, вона вже все й знає. (Як Поля? Як Поля...) Нюся хоче сказати, що вже була в комендатурі (комендатура – так при німцях зветься острівна управа і розташована в тому ж приміщенні) і попросила внести її до списку «робочих» (осіб, придатних для роботи). І Стьопка – поліцай, той самий Стьопка, що ходив колись із Жорою в один клас (Колись... Невже це колись було? Не приснилося, не привиділося, а саме «було?»), – по-змовницьки підморгнув їй і зашелестів у вухо:

– Слиш, сестрьонка... Я тебе на хлібзавод оприділю.

Нюся хоче це все розказати батькові, але його погляд, у якому осуд – любов – жалощі – співчуття змішалися в одне німе, безгучно випромінюване «безслівне», ніби запечатує їй рот. Вона сидить і просто дивиться на нього. А сльози, великі й гіркі, котяться й котяться, так що язик уже й не встигає їх ловити. Хіба ж вона цього хоче? Невже про це мріяла, коли в сніговій продиралася заметами до школи через замерзлий Дніпро протоптаною доріжкою – слід у слід – єдиним шляхом з острова на Поділ. Пробиралася? Пробиралася... вузесенькою, вичовганою до небезпечної слизькості (як двоє

зустрінуться, то й не розминуться, один має зійти й поступитися (дорогою) стежинкою, небезпечною, ламкою кригою, що під нею гігантська жива ріка дихає, стугонить, кудись мчить свої води, проситься на волю. Не думала вона, звісно, про ось «таке» життя, уявляла майбутнє геть іншим, коли вчилася – зубрила – переписувала свою науку під кіптявою гасовою лампою.

– Тату... я стану геологом... ви не сумнівайтеся...

Аби забавити сестру (просто забити їй чимось голову, щоб ноги механічно йшли – пересувалися – човгали, тільки б не спинялися), Нюся починає вигадувати смішні страви, що їх приготує мама з того всього, що дав їм дід.

– А сало заховаємо, щоб німці не знайшли...

Обидві заходяться реготом. Німці... Їдять вони сало? Цікаве запитання. Але ж як його підійти й спитати? До того веснянкуватого рудого Ганса, що декілька разів приходив до них брати молоко. Городів на острові не було, бо весняні паводки передбачати ніхто не брався, а от корів держали – сіна ж море. Із хатами легше – вони на палях, вода не дістає, хіба дуже рідко. «У нас на острові, як у Венеції», – казала вчителька їхньої острівної школи-восьмирічки (дев'ятий-десятий для «тутешніх» не передбачався). «Тутешні», хто хотів навчатися далі, ходили на Поділ, у «городську» школу. Жора ходив, Нюся ходила, Поля не ходила (бо померла), Клава теж не ходила, бо не встигла, не доросла.

– Нюсько... Може, він тобі ще шоколаду подарує.

– Хто «він»?

Нюся вдає, що не розуміє, навіть супить брови, але вуста розпливаються в зрадливій усмішці. Смак шоколаду... Ніби знову відчутий! Лоскоче піднебіння, як щось цілком реальне й осяжне, а не просто обривок пам'яті, малесенький спогад чуттєвої насолоди. Коли вони його їли, коли бачили у своєму «довоєнному» житті? На значні свята як дуже й дуже велику рідкість. А тут? Ціла плитка гіркуватого чорного в шурхітливій золотистій фользі з незрозумілими знаками й надписами! Ділили між усіма, навіть сусідському Борці дісталось. «Я не буду, – сказав батько. – Краще Борці дайте!»

Тільки Нюся не хоче від «нього» ні шоколаду, ні будь-чого іншого! І тоді не хотіла... Тоді, коли рудий Ганс уперше забрав із її рук слоїк молока й вона відчула в себе в руці гладеньку, ледь нагріту

його рукою поверхню чогось такого, чогось, що й було тією плиткою шоколаду, перше, що вирвалося з її вуст: «Найн!»

– Найн! Біте! Ні... не треба...

Але він уже пішов, востаннє обернувшись біля хвіртки й привітно помахавши їй вільною рукою:

– Ауфідерзойн, фройлян Нюся!

«Ауфідерзойн... Ауфідерзойн...» Ні! Жодних зустрічей – побачень – здибанок – прогулянок! Нічого цього не буде! Ніколи! Хай би навіть він був не веснянкуватим Гансом, а казковим красенем. Як вона може з кимось тут гуляти, коли Рома, її коханий Роман, хтозна-де і хтозна-як? Чи живий-здоровий? Чи вже лежить у братській могилі? І вона ніколи його не побачить? Не подивиться в його сині, завжди усміхнені очі?

– Ти ж їсти вже хочеш?

Нюся раптом згадує про пиріжок із квасолею, який дала їм тітка Ганна – «на дорогу». Не зупиняючись, вона виймає його з кишені, розмотує чисту полотняну шмату, у яку його загорнула тітка, і ламає навпіл.

– На ось! Тільки не зупиняйся, Клаво! Їж так...

Стан голоду перманентний! Коли вже його позбудуться? Постійний – невідв'язний – всеохопний – неситимий – чатівний – від ранку – до ночі. Чим його вгамувати в місті, відірваному від села? У місті, де знищено всі склади, продовольчі запаси, потрощено магазини?

Вибухи, стовпи води до неба... Там, де щойно бовваніла величезна, як кам'яниця на Печерську, баржа з чорним шпилем засмоленої труби, – кіптява та вогонь. Димлясте сиве марево оповило першу, другу – цілу низку притулених одна до одної гігантес, пришвартованих біля Поштової площі. Усі на острові повибігали на вузьку смугу пляжу й дивляться на протилежний берег.

– З Володимирської луплять, чи що?

– Дак а хто, хто лупить? Німці?

– Та ні... Це ще наші...

Хлопчаки повилазили на високі тополі, що ростуть уздовж берега, щоб краще бачити, як одна за одною, утворюючи гігантські коловороти й воронки, сторчма, позавалювавшись на корму, ідуть під воду сумні міражі минулого.

– Це ж там зерно... Що ж вони роблять?

– Дак не можна ж німцеві лишати...

– А ми? А нам...

Десь з-за Поштової площі виринають декілька вутлих блаженьких човників. Хтось спритний і метикований вирішив, скориставшись із моменту, «запасти» трохи зерна. Але кулеметна черга враз прошила авантюрне суденце, воно завалилося на бік, а його пасажири чорними фігурками, маленькими, ніби іграшковими, розчинилися у воді.

– Живі? Чи ні? От чортяки... Полізли... Думали, їм хтось зерна насипле...

Сонце вже зовсім низько – ось-ось і його багрянисте коло, що вже лишень світить і не дає жодного тепла, повільно опуститься кудись у той чорний вир за Дніпром, туди, де їхній дім, де чекають батьки. До переправи вже зовсім недалечко. Ось лише минуть цей лісок, за яким поворот і розвилка (чи то пак з'їзд на якусь лісову периферійну доріжку), а там уже пором, отже, порятунок! Нюся прискорює ходу, тягне Клаву за руку. Що з неї візьмеш – дванадцять років! А їй, Нюсі, узимку вже виповниться вісімнадцять! Доросла... Клава... ще зовсім дівчисько! Дівчисько із розкосими, як у мами, темно-карими очима (якась східна далека казка! десь Нюся про це читала), худенька, нековирна тією підлітковою вуглуватістю, яка зникає в п'ятнадцять-шістнадцять років. А в Полі так і не зникла... І в Клави не зникне (правда, Нюся цього ще не знає): чи то вже порода така, чи оце вічно голодне дитинство (хоча, власне, уже й не дитинство) дасться взнаки?

Цей ліс, майже голий, з по-осінньому вільготним подихом і чимось таким ледь вловним (димком від багаття?), навіває якийсь неспокій. Ліс, у якому голі дерева простягають до неба руки, плутаються голими кордубатими пальцями в низькому, навислому листопадовому небі. Ніби чатує на здобич... Може, це лише розтривожена уява? Її, Нюсі, розтривожена уява? Нюся поправляє довгу косу, що вибилася з-під берета, і раптом бічним зором завважує якусь тінь, що відділилися від дерева й суне до них.

– Клаво! Біжімо! Клаво! Біжи й не озирайся!

Вони не біжать, а летять! Де тільки й сили взялися (поміг-таки тітчин пиріжок – не лише голод утамував, а й надав енергії прискорення)? Чи це від страху, що тваринно й липко сповзає спиною, змушує підгинатися ноги?

– Чека-а-айте! Я не воро-о-ог!..

Ворог – друг, свій – чужий, такий – інакший... Яке це має значення? Що це все може важити, коли двоє самотніх, нікому не потрібних (не лише на цьому шляху, а й у цьому світі, вишкіреному вирвами від бомб, що щедро помережили поле навпроти) біжать – рятуються – тікають...

Кроки за ними стихли. Нюся з Клавою теж спиняються, відхекуючись. Озирнутися? А що, як там оте страшне, невідворотне лине з дула наведеної на тебе зброї? Ні? Ні... Це молодий хлопчина – майже хлопчик – у військовій брудно-зеленій гімнастерці й таких самих галіфе. Зігнувся. Тримається за бік. Хитаючись, повертає до ліска.

– Гей! Ти хто?

Але хлопець нічого не відповідає. Просто сідає на узбіччі. Опущена голова, як підбита. «Поранений? Поранений?... – гадає Нюся. – Що ж він? Тікає від німців?» Вона дивиться на Клаву, яка тремтить, аж зуби дрібно цокають.

– Підійдемо?

– Ню-ю-ю-с-ю! Ходімо... Страшно-о-о!

– А якщо Жора? А Рома? Отак. У полі.

Сонце геть низько. «Ми встигнемо...» – пошепки повторює Нюся, підганяючи Клаву, яка від пережитого вже ледь пересуває ноги. «Пережите» – це те, що вони побачили, коли підійшли до того хлопця, такого молодого, ще майже дитини. («Мабуть, ще й не голився». І чого така дурня лізе в голову? А що його думати? Та й про що, власне, думати?) Нюся гукнула його. Спершу стиха, потім на повен голос:

– Гей? Ти хто?

Коли вона торкнула його за плече, він просто впав – завалився на бік. Волошкові очі в чорній облямівці вій. Скляні очі, що незмигно дивляться в небо. Цього не забути? Цього не забути... Ніколи...

– Ненавиджу! Ненавиджу! Ненавиджу! Усіх німців! І Ганса ненавиджу! Підсиплю миш'яку йому в молоко!

– Тихо, Клавою! Цить! Скоро аусвайс-контроль! Цить!

Нюся стискає сестру за руку – до болю, до крику. Мовчки вказує їй на недалекий уже блокпост біля переправи. Клава тихенько скімлить. Вона не здатна себе опанувати. Тоді Нюся стягує шарф і перев'язує Клаву через лице, підв'язавши її ніби від зубного болю.

– Кранк! – каже вона худющому, як жердина, німцю. – Цан!

Але німцеві байдуже. Він перевіряє їхні посвідчення, мовчки повертає й відвертається від них. Німцю вони цілком байдужі. Вони – дві маленькі самотні цятки на березі цієї ріки, у цьому великому й недоброму світі.

Клава

«Нюсю, жалій Клавочку», – це Поля просила. Просила тоді, коли вже... Коли востаннє розмовляла з нами. А Нюся мене жаліє. І не ображає! Ніколи! Вона хороша!

Нюся гарна. А я? Чого я не схожа на неї? І на Полю теж не схожа... Цей задертий ніс... очі, що ніби тікають від носа в різні боки... У Нюсі красиві великі очі – світло-карі, а я кажу «жовті, мов у кози», щоб роздразнити її, вивести з рівноваги, бо ж вона повсякчас читає, а мені хочеться поговорити з нею. А коли вона відриває погляд від книжки й дивиться на мене, мені соромно. Мені, звісно, соромно. І я кажу, що «більше не буду», але врешті не витримую («Ги-ги!» – як його стриматися?), висолоплюю язика («Він сам! Чесне слово!») і тікаю в іншу кімнату чи надвір. А що, як Нюся кине книжку й поженеться за мною? Як раніше? Як раніше... Тільки вона не женеться... Вона вже доросла й ходить на роботу аж на Дегтярівську, на хлібзавод. І я вже доросла! Мені вже тринадцять! Мені навіть дозволили самій піти до хрещеної.

«Лютерштрассе». Велика в червоній рамці табличка. Була вулиця Енгельса – стала Лютерштрассе! На цьому «штрассе» живе (і жила ще до війни, у тому далекому минулому, здається, чи не тисячі років тому) моя хрещена Галя зі своїм сином Вовкою. У них нема тата. Може, колись і був, просто я не пам'ятаю.

– Так і раніше була Лютеранська!

Сусідка тьоті Галі курить біля вікна «трофейну» пахітоску. Вона пухкає з очевидною насолодою, роздивляючись дим, який тоненькою цівочкою виринає з її рота. Здається, її звать Віра. Чи, може, Алла? Вона така непомітна (звичайна, чи що?) порівняно з моєю хрещеною, що її ім'я не відкладається в голові (певно, голова така).

А тьотя Галя красива! А як інакше? Вона ж оперна співачка! Від самої думки, що це не лише мамина подруга, а й моя – із наголосом на «моя!» – хрещена, мене розпирає від пихи. А ось під цим темно-синім чохлом її рояль! Але зараз вона не грає. І не співає. Тепер вона швачка: шиє – перешиває – перекроює (навіть старі гардини! чим не матеріал

для нового одягу?) – перелицьовує колишні сукні й пальта. І мені зараз трохи «відкладе» Полину майже нову сукню, яку я вже «переросла».

– Яке щастя, що німці загасили... Що б то було, якби й до нас дійшло? – Я не дуже вслухаюся в слова цієї «непомітної» сусідки. Але Вовка чує. Він враз відкладає карти (це він навмисно, уже побачив, що програє), у які ми бавилися знічев'я, поки тьотя Галя чаклувала над моїм вбранням, і починає докладно (бо бачив на власні очі) розповідати, як усе горіло й стугоніло на Хрещатику, який був сморід після пожежі. І то не день і не два! Декілька тижнів! А може, і місяць.

– Це наші.

– Що наші? – не розумію я.

Вовка дивиться на мене поблажливо (а він же менший на два місяці, і я завжди краще вчилася). «Наші підірвали», – каже він ледь не по складах із притиском на слові «наші». Я обурена! Та як він може! Що за фашистська агітація? Образився? Образився... Сопе, згріб карти й вийшов у загальний коридор – «в уборну».

У них холодно. Високі стелі старого приміщення. Чималенька кімната, а буржуйка... Буржуйки не достатньо для цього помешкання, вона не здатна наповнити теплом цей кам'яний склеп із дерев'яними сволоками й товстелезними стінами. «Не треба роздягатися», – радить тітка Галя. Я й не роздягаюся. «Скоро буде тепло, уже ж весна», – усміхається мені хрещена з-за своєї швейної машинки.

– Клавочка так підросла! Стає схожою на Гашу. Ти ж пам'ятаєш мою подругу Гашу? – знову відвертається тітка до сусідки. – Ми разом ходили на курси хористок...

Я не вслухаюся в їхню розмову, але вряди-годи до мене долітає «Нещасна Гаша» – «Поховала доньку» – «Уже майже два роки» – «Син на фронті» – «Чи живий?» – «Чоловік – інвалід»...

Вертається Вовка. Він уже пересердився. І навіть погоджується зіграти на фортепіано «Пори року» – той самий соль-мінор, мій улюблений. «Це літо», – сміється Вовка й заходиться кашлем, сухим, колючим, із короткими присвистами.

Про те, що Вовка – геніальний піаніст, я вже знаю. Про це знають усі, чого б мені бути винятком? А про те, що він уже хворий, страшно, невиліковно, я ще й не відаю, як і не здогадуюся, що саме він буде моїм першим чоловіком («першим» із тих двох, напророчених Полею, – «із жодним із них не будеш щасливою»).

– Знаєш, Полю, ти помилилася... Я була дуже щаслива! Невимовно щаслива з Володею.

Коли я це зрозумію? Під час шалених овацій на його концертах, коли в усіх палали очі (і в мене? у мене не згасали ніколи... ні очі, ні серце), коли між рядами котилося «віртуоз»? Після його виходу із запоїв? Будь-яка критика, будь-яке зауваження від колег «по цеху» – чим не підстава залитися по вінця? Та чи річ була в цьому? Звісно, ні. Складно жити, усвідомлюючи, що легень залишилося так мало – двадцять-тридцять відсотків. Чи зрозумію це аж тоді, коли вже його не буде?

Його поховують недалечко від тебе, Полю. Він не набагато й переживе тебе. Дванадцять років – хіба це строк? Тобі ледь виповнилося п'ятнадцять, йому – двадцять сім.

Він, Володимир, визначив усе моє життя, розграфив усі його віхи. Фах – медична сестра (йому треба було амбулаторне лікування), робота – у туберкульозному диспансері (про ворога треба знати все! і навіть більше!), захоплення – музика (платівки, платівки й платівки – симфонічна – оперна – рідкісна у нас джазова).

«Будеш нещасливою...» А чим визначається-вимірюється щастя? Чи має воно бути однаковим – ніби під копірку розтиражованим – подібним у дрібницях – схожим у цілому – одним і тим самим?

Якби ти тільки знала, Полю, як мені було добре з ним! Навіть коли його напівпритомного приносили в наше маленьке помешкання на Межигірську і я просто лягала поруч – навіть тоді була щаслива!

Як жити, коли знаєш, що вже недовго? Ти ж повинна розуміти це, Полю! Він просто хотів швидше згоріти – пропалати – як метеорит – серпнева зірка – хвіст комети... Благання – умовляння: заради мене – нас – тьоті Галі. Це все не важило. У цьому двобої зі смертю (а може, із життям?), переможець у якому був наперед визначений, зовсім не важило відтермінувати кінцеву дату: завтра – за місяць – за рік.

Коли я буду приходити до тебе, Полю (а приходитиму я часто – куди ж мені ще йти, як не до тебе й Володі?), я тобі все-все розкажу! Якою ми були ефектною парою! Якби ти тільки бачила (ти ж бачила, правда, Поль?): він, блідий і безкровний, високий, із коротким світлим «їжачком», і я, маленька, навіть мініатюрна, розкосістю очей і чорнющим волоссям (підфарбовувала, звісно) схожа на японку. Та річ

зовсім не в цьому. Ти знаєш, як воно буває, коли – весь – вільний – світ – навколо сходиться в одній людині?

А Ваня («другий», із ким була «нещасливою»)… Я просто пожаліла його. Відповісти на його кохання? Мати повноцінну родину? Дітей? Це, певно, було реально. Та чи для мене? Для мене – ні. Занадто пізно. Ваня – для проформи? Сімейного статусу? Авжеж, ні! Просто він теж любив музику, хоч ані грав, ані співав. Просто любив музику.

– А ця твоя хрещениця звідки? Як її, до речі, звать?

Отже, не лише я не запам'ятала імені цієї тіточки (Віра? Алла?), а й вона мого – теж? Певно, і я така – непомітна, пересічна, сіра миша.

– Ти чула, Галю? Будуть призивати молодь на роботу до Німеччини…

Хрещена мовчить, перекушує нитку й теж підходить до вікна.

– Нічого. Усіх не заберуть…

Коли я збираюся додому, Вовка каже, що проведе мене до Дніпра. По ньому ще можна ходити. Крига ще міцна. На острів так усі ходять. І Ньюся, і я теж.

Недогарок дня. Лише четверта, але сіра мряка непривітним ватяним смутком оповила цю трохи горбату вулицю – вулицю Лютерштрассе. Вовка хукає на руки. Жестом фокусника дістає звідкись із-за пазухи жовто-золотаву цукерку, на лискучій обгортці якої написано щось великими чорними буквами.

– На. Це бон-бонка. Мамі хтось із клієнток дав.

Він незграбно вкладає мені в руку цю лакоминку й відвертається, щоб приховати сум'яття. Я теж не розумію, що зі мною. Звідки це тепло, яке розливається десь усередині, лоскоче горло, аж виривається короткий смішок? Чому не хочеться відпускати Вовчину руку? Звідки бажання поцілувати цю бліду щічку, яка світлою плямкою проступає з великого, утричі обкрученого навколо шиї шарфа? І я таки цілую. Вовка смикається (від несподіванки? задоволення?) і починає щось невдоволено бурмотіти про те, що «треба поспішати, ще далеко йти, а вже нерано».

На Хрещатик тепер іти не можна, хоча так і швидше. Додому, на острів, так швидше. Але там кучугури побитого-потовченого скла – каміння – залізччя, нагромадженого гігантськими насипами, що звисають рваним шматовинням із перехняблених, закопчених і зчорнілих остовів того, що колись було (та чи було?) будинками.

Вулиця, перегороджена величезними протитанковими «їжаками», гігантськими барикадами з мішків із піском... І навіть сніг не здатен приховати цієї страшної руїни й пустки, що роззявила величезну хижу пашчеку на місці квітучого колись Хрещатика.

Невже це гігантське місиво і є Хрещатик? Хрещатик? Той самий, із безжурно-дзвінким трамваєм, з натовпами нарядних паній на тротуарах, відбитих і помножених у вітринах незліченних магазинів – і все це пливе – рухається – сміється, шукаючи тінистого марева в спекотний літній день? Чому саме в літній і спекотний? Так запам'яталося.

Коли війна скінчиться, ми будемо працювати тут, на Хрещатику: розгрібати каміння, розчищати завали брухту, потовченої цегли, змітати на купи сміття. Колись і ми, мов мурахи, будемо рити нові траншеї для каналізації, водогону, телефонних та електричних дротів. Нюся, яка вже отримає виклик у технікум, Вовка і я (ми ще будемо довчатися в школі), мама й тьотя Галя. А тато? Тато – ні. Він знову буде бакенщиком.

«Нюсю! Жалій Клавочку!» А вона й жалітиме. Нюся завжди жалітиме мене. І з Вовкою, і коли вже без Вовки, і без мами, без тата, без Жори (він «знайдеться» аж у сімдесят першому році, коли батьків уже не буде). Саме Нюся, двоє її дітей, чоловік (теж Вовка) стануть моєю родиною... Іншої я не матиму. Ніколи.

Єфрем

*Нагодуйте мене, зогрійте!..
Підійміть з очей моїх
перевесла побряклих вій!..
Ви налякаєте мене крихтою хліба,
а я вас бліддю своїх повік.
Я північний, муругий вовк,
владар безмежних, сухих степів.
Я підковою спеки весь хліб потовк
і вночі над мерцями вив.*

Гео Шкурупій. Голод

Сніг. Білий здаля, а зблизька весь подзьобаний кратерами підталин, місцями темний, закаляний брудом, з примерзлим ганчір'ям і собачим послідом. Сніг аж по темну смугу лісу на обрії. Він заповнив увесь простір, він усюди, аж доки сягає око. І тут – під ногами, біля бараків – нашого тимчасового притулку, і там далі – до вуглистої смуги дороги, що губиться десь за обрієм і якою нас, нещасних в'язнів Ракова, женуть на щоденну роботу. Сніг збився тисячами підошов – розкислими грубими черевиками, важкими кирзаками, саморобними селянськими чоботиськами, блаженськими літніми плетеними сандалями, іноді просто онучами, а часом – голими п'ятами (у Ракові можна поміняти їжу, цигарки, самогон, здобути всюдисущими спритниками й штукарями, на будь-що з арештантського гардеробу, а можна й геть «домінятися»). Цей сніг укачався в рівний крижаний із жовтуватобурими смугами настил.

Я – Єфрем. Мені вісімнадцять, а може, уже й дев'ятнадцять? Я втратив лік дням, просту пам'ять часу, я – живу – тут – і – сьогодні, не замислюючись про завтра. Якщо вже було зимового Єфрема, бо саме на нього я народився, чим і вдовоївся імені, то мені вже дев'ятнадцять, хоча це й не має жодного значення: зовсім не принципово – умерти у вісімнадцять чи в дев'ятнадцять років. А жити хочеться страшенно! Вижити будь-що! Не впасти під автоматною чергою, не гризти від спраги брудне, мерзле місиво на землі в нападі

пропасниці, не задихатися повільно й невблаганно від табірних сухот, вихаркуючи шматки легень упереміж із кров'ю, не гнити заживо від почорнілих обморожених ніг, зрештою, просто прокинутися зранку на вкритих прілою соломою холодних дошках у зимному бараці-домовині, крізь щілини між колодами якого свище невтишимий сіверко, і юрбища голодних пацюків бігають без відпочинку по худих тілах в'язнів у пошуках того, чого тут аж ніяк не може бути, – їжі. Якщо душа по смерті вирушає в пекло за свої земні гріхи, то за життя за них вона опиняється тут – у Проскурові, у цьому концтаборі для військовополонених.

А я? Як потрапив сюди, до Проскурова? Не солдат, а в тракторній бригаді (видали синього військового комбінезона – обслуга) тягав гармати, ящики зі снарядами, рив окопи й бомбосховища, нагортав землю на дзоти (із лівого берега Дніпра, біля Переяслава). Там... У селі із затишною назвою Миле, де у великій хаті голови колгоспу (я і ще двоє таких самих «воєнних» трактористів) щодня на столі і борщ, і вареники, і карасі в сметані.

Чекали німця. Рили окопи. Збирали хліб (як до війни або так, начебто й не було ніякої війни). Невигідність позиції лівого берега була очевидною – низький, проглядається, мов на долоні, – легше поцілити, наново переорати й засіяти «зерном» наших трупів. Але ж чи був у нас вибір? В армії, що відступає? Жодного вибору. Його просто не могло бути.

Чекали німця. А його все не було. Його все не було? Лише тінь від ненависного літака з чорними хрестами низько над землею, кулеметна черга й знову тиша. Тиша, у якій стискалося страшне й невідворотне кільце. Кільце облоги – смерті – приреченості – безвиході – полону – мороку – крейдяне коло страшного й невблаганного майбутнього.

Чому я не перебрався на рідний правий берег? День-два – і вдома, де мати дивиться з-під чорних красивих брів (досі красивих), молодша спритна Дарка крутиться дзигую подвір'ям. Дядьки з мого села, теж трактористи, «призвані» в обслугу, повтікали ще до переправи. Заходилися, як і я, скручувати шипарі з гусеничної тракторної платформи, а потім «до вітру» в кущі й назад – у Княжу. А я? А я лишився.

Чорне вороння клубочиться над дорогою, розсідається на березах, що біліють уздовж вулиці; його густе й хрипке каркання супроводжує

нас щоразу, коли йдемо в Проскурів на роботу чи повертаємося за колочий дрiт. Ми йдемо, навалюючись плечима на сусiднього в шерензi, наступаючи на п'яти передньому, сварячись на заднiх, якi теж шпортаються об наші ноги. Ми йдемо («Ми йдемо... Ми досi йдемо? Куди ж ми йдемо?»), вишикуванi по чотири, шереха до шерехи, майже рiвним строем, а попереду й позаду нас, вилискуючи темними касками й автоматами, сунуть конвоїри, тримаючи на мiцних ланцюгах кiлькох вгодованих (не те, що ми) псiв.

Добре, коли за старшого Ганс, тодi є надiя отримати гнилуватий, подекуди чорний вiд розм'яклої, погано зчищеної землi буряк, а як пощастить, навiть два. Ганс такий, вiн нiколи не омине їздового дядька з пiдводою бурякiв, який намагається з'їхати на узбiччя, щоб дати дорогу безмежному потоковi в'язнiв. «Комм!» – грiзно вказує наш милосердний кат на те, що може бути привабливим тiльки для вимордуваного голодом арештанта. Ком! Хвилинка-двi, i купи бурякiв наче й не було, i вiзничий чекає, щоб, пропустивши нас, розвернутися й знову поїхати на село, щиро сподiваючись, що вдома йому пощастить iз першого разу все втовкмачити нiмчуковi.

Голод, який переслiдує, як муки нечистого сумлiння, скрiзь i всюди, палить невгасимим полум'ям десь у центрi сонячного сплетiння, владно проступає увi снi незчисленними смаколиками, якi силкуєшся з'їсти, тягнешся рукою, береш, жуєш, уплiтаєш за обидвi щоки й прокидаєшся з лютим, розбурканим нiчними галюцинацiями почуттям невситимого голодного звiра всерединi. А ви й не знали? Так знайте, я – звiр! Злий i голодний звiр!

Ното sapiens? Lupus, сiрий, степовий, звичайний, який решићі homini lupus est, та й вони, цi iншi гомiнi, теж зовсiм не гомiнi, а такi ж простi вовки.

Так, я – звiр, який хоче вп'ястися зубами в соковитий шмат м'ясива! Та що там казати? За черствий окраєць, пожбурений у скупчення в'язнiв жалiсливим перехожим, за надгнилий буряк, схоплений iз довгої пiдводи шкарубкою, чорною рукою з нестриженими, обдертими до кровi нiгтями, кожен ладен битися до останнього, допоки жеврiтиме надiя вирвати з цупкого, але вже ослаблого товаришевого п'ястука щось придатне для їжi, те, що, захлинаючись слиною, можу гризти всю дорогу, а частину ще й

заховати на собі, щоб увечері перед сном блаженно поглинути, задобрити хоча б цим мізером невсипуще почуття голоду.

Голод... Слово страшне, фатальне, немилосердне, люте самою своєю семантикою, а коли ще й додати погубельне – «мор»... А Єфрему – десятилітньому хлопчаківі – судилося пройти всіма колами пекельної голодної безодні...

Страшний, чорнущий до антрацитового дна найглупішої темряви зимовий вечір. Ніщо не світиться в нашій хаті: натоплена вдень матір'ю піч, у якій у порожніх баняхах грілася лише вода, міцно причинена заслінкою, каганчик – саморобна лампадка, що масною жовтою цяткою звично поблимувала в кутку перед іконами, – не знати де й дівся, мабуть, здертий разом зі Спасом, Богородицею та Миколою Угодником спритними комсомольцями Савою Невмиваним і Прохором Безпальком, згинув у гуготінні до неба розкладеного вогнища на задвірках колгоспу. Але я розрізняю бліду материну постать у самій сорочці. Вона накрила тата кожухом і сама ніби прилягла зверху – силкується не дати життю вийти з батькового тіла, а натомість продовжує його агонію, не пускає його душу відлетіти. Це вона в страшній нестямі захрипіла на сільських гробарів, що вже було намірилися волокити тата на свою вщерть заповнену трупним ужином гарбу, самим лише поглядом зупинила цих закам'янілих у безмежній байдужості, звиклих до всього дядьків «на должності».

– Він іще живий! – не закричала, бо який уже може вирватись крик із ввалених, присохлих до спини грудей, а зашипіла, лягла згори, охопивши батькове вихудле й виснажене, але досі кремезне тіло.

Батько завжди був показний, високий, з буйним кучерявим чубом, що, «як барвінок, в'ється». Порівняно з ним мати здавалася ще тендітнішою – невисока, худорлява, з аристократичною (звідки воно в простої селянки?) поставою. Як вона трималася, коли всі ми – дід із бабою, я й дві молодші сестрички, батько – уже майже не підводилися після страшного двомісячного посту? Звідки бралися в неї сили? Де вона знайшла той невидимий внутрішній ресурс, який не лише її тримав на ногах, а ніби передавався й нам? Чому вона змогла вистояти, вижити, а батько – такий сильний, волелюбний, гордий своєю належністю до нашого хоч і простого, але чесного й достойного роду – не зміг?

Тоді мені було десять років. Але пам'ять не по-дитячому зафіксувала стан голодного марева. Пізніше я переконався, що ніколи не забуду страху, помноженого на голод, змішаного з розпачем. Пам'ятаю все до найменших дрібниць (а надто «той» день): гвалт, грабунок, волення родичів і цей мій страх, холодний і паралізуючий, страшний уже тим, що нічого не можна змінити – ні в моєму житті, ні в моїй пам'яті.

Той день... У той день батько безсило стискав свої пудові кулаки, а колгоспні «активісти» обдирали нашу хату до нитки, нахабно, як то кажуть, серед білого дня вигрібали все до останнього гнилого буряка з помийниці, до замочених у поташі старих робочих сорочок, котрі чомусь теж були необхідні «будівничим» комунізму, як і все «куркульське» майно, починаючи з подушок, перин, святкового та буденного одягу й закінчуючи всією живністю з нашого двору, усім збіжжям і городиною з комори. Лемент стояв несамовитий – дід хапав за барки колгоспних посіпак – учорашніх лайдаків, злиднів і п'янюг, що раптом опинилися при владі. У нього, уже добряче потовченого й заюшеного кров'ю, висла на руках баба, яку він намагався відіпхнути, відкинути, щоб знову марно рятувати своє криве (це зовсім не було грою слів, бо все справді наживалося власними натертими до кривавиці від тяжкої праці руками). Мати благала, плазуючи навколішках, залишити бодай щось дітям, виставляючи наперед меншеньку Олюньку, яка допіру сп'ялася на ніжки, а ми з шестирічною Даркою, нічого не тямлячи від страху, забилися на піч, закривши собою невеличкий лантух із зерном, проте наші дитячі тільця його не врятували.

Той день, що розколов життя навпіл (щасливе, усміхнене дитинство «до» і страшне голодне мордування й раннє сирітство «після»), ще багато разів повернеться до мене, породить купу запитань, на які не знаходитиму відповідей (будуть лише здогади – абстрактні, розпливчасті, аморфні). Чому? За що? Без жодного милосердя й співчуття? Чи можна було врятуватися (якби ж знати, де впадеш)? Ми ж могли зробити сховок, викопати якусь яму й туди заховати трохи харчів? Могли? Чи озброєні довгими щупами «колгоспники» все одно знайшли б їх, підгледіли, пронюхали?

Та й як змиритися, що саме ти, твої рідні стали «зайвими» в цьому житті, у цьому простуванні у «світле» майбутнє, що про нього не раз

торочили заїжджі агітатори? Хто мав право це визначати?

Ми були «баластом»? Для кого? Для чого? Блакитної Савої – Загірної Комуни – Ельдорадо – Комунізму? За все моє довге й непросте життя жодної відповіді...

Мій дід знав: «Це ж нечиста сила! До нечистої сили не піду». Колишній солдат царської армії, який, прослуживши двадцять п'ять років, складав копійчину до копійчини, купив землю, одружився з тією, що погодилася піти за підстаркуватого парубка, обріс господарством. «Віддати все? Кому?» – уся його віра, світогляд, проста, успадкована з діда-прадіда селянська логіка повставали проти цього. «Краще здохну, а до нечистої сили не піду», – бурмотів він навіть у передсмертній агонії.

Першою, звісно ж, пішла Олюнька. Заснула одного дня й не прокинулася. Потухла маленька свічечка її долі, так і не встигнувши прогоріти бодай найменшу частинку. Мати сиділа скам'яніла, хрестом склавши руки на грудях, беззвучні сльози котились її обличчям.

– Юхремчику, синку, – озвався батько з полу, – а піди-но сьогодні до школи. Мо', знову булочку американці дадуть?

Долаючи нехоть до будь-якого руху, бодай найменшої дії, поволі, з останніх сил став насувати чоботи, які ніяк не хотіли налазити на розпухлі, водою налиті литки. У холодній, ледь протопленій школі учнів майже не було, а ті, хто таки дошкандибав, більше скидалися на маленьких живих мерців, що скляними очима стежили за такою ж худою, малорухомою подобизною людини біля дошки.

На перерві підійшли із сусідським Іваном до магазю біля школи. Припали до погано припасованих, подекуди прогнилих дощок, намагаючись роздивитися, що позвозили туди колгоспники. Я знайшов якогось патика й узявся колупати ним стіну, а Івась сів біля мене на широкій призьбі.

О диво! Справжній скарб! У мою брудну, порепану долоньку з прокрученої дірки посипалася стара, мабуть, торішня века упереміж із мишачим послідом. Вона гнила тут, перетрублена мишами, нікому не потрібна чи просто забута. Я зачихав її в рота, давився, силкуючись проковтнути, зняв шапку і вже в неї патиком намагався наколупати ще.

– Івасю! Поглянь – века!

Іван не відповідав, я обернувся до нього: він неоковирно зсунувся набік, відкинувши голову, обличчя було умиротворене. Перейшов уже

межу? Він – уже – не – тут? А я? Невже скоро настане й мій час? Я заплакав і пішов по вчительську.

Коли приніс додому веку, Олюньки вже не було. Батьки сиділи, притиснувшись одне до одного, тато помітно здав, ніби Олюнька була тим єдиним, заради чого він змушував себе прокидатися зранку. Мама не випускала його руки, вона, певно, відчувала його близьку смерть і хотіла набутися з ним, надихатися ним на все своє подальше самотнє життя. Здобуті мною півшапки веки дали сякий-такий пожиток на декілька днів.

Пригадую, як мати силкувалася обмити батька, як синюваті з перепоею колгоспні гробарі волокли його з хати, ніби якийсь лантух. Піти за ним у його останню путь ніхто з нас уже не міг.

Де твоя нова хата, тату? Чи в тому неглибокому, нашвидкуруч виритому рові за селом? Таточку мій ріднесенький! Я ж тепер сирота в цьому великому злому світі! Таточку!

Я лежу на полу замість батька, на батьковому місці. Я не пам'ятаю, як померли баба й дід, знаю тільки, що їх уже немає. Я лежу й гнию: на спині, там, де лопатки, роз'їли шкіру багрянисто-червоні чиряки, глибокими вирвами – так, що палець можна встромити, – розгорнули тіло ледь не до кісток. Мої спухлі ноги вже не можуть утримати моє легесеньке тіло. Біля мене мати. Чорні вуглини її очей печуть, не дають мені заснути, поринути в солодке небуття. Вона десь ходила, щось принесла в брудній шматині – жменьку вареної гречки – і тепер намагається нагодувати мене.

Уже весна. Я ще живий... Я ще живий? Мати вблагала зарахувати її до колгоспу. Бідна моя мати, сіромашна Марія, чиє серце сім разів по сім пройняв меч болю, смерті й розпуки! Як вона цього домоглася? Плазувала перед своїми катами? Перед тими, хто грабував її родину, прирікав її діток на голодну смерть, зживав зі світу її чоловіка?

Згорьована Марія пече коржики з молодого споришу та лободи й годує нас, уцілілих (мене й Дарку), ходить у колгосп на роботу, а ночами, коли думає, що ми спимо, по-звірячому виє в кулак і здригається від німотного, здавленого плачу.

Кати! Ті, що були, і ті, що є: комуністи – нацисти – фашисти – гебісти – усі решта... Як вам спиться, напившись нашої крові, море якої розлилося широко по Вкраїні, хоч куди позирнеш, поглянеш? Ви не рогаті, не хвостаті, не казково потворні. Ви звичайні. Прості селюки,

які зростали, як і годиться сільським дітям, переходячи з гусячого в телячий клас, любили влітку спати в коморі на сіні, а взимку – на печі в просі. Прості німчуки, які почули слово «нація» й намагалися випекти його тавром на спинах народів. Хто дав вам право вершити людські долі, морити нас голодною смертю, обливати свинцем і залізом, палити живцем і труїти газом? Посада? Партія? Клас? Нація?

Ця відчута тоді, ще в дитинстві, повторена тепер і тут, у Проскурові, беззахисна, принижена й скоцюрблена поза жертви (чи зашморг смерті, голодної, повільної, а чи націлена на тебе зброя – не має значення) і породжені нею страх, ненависть і лють. Так, лють! А як інакше? Зло завжди породжує до себе подібне! Саме так – вирвати, вигризти зубами все! Так само, як знищили все моє! Вибити зброю й націлити на ворога! Щоб уже не ти, а він у смертельних корчах... Але поки я беззбройний, одиниця з нашитим на рукаві номером (без імені й прізвища), і я не знаю, чим і як боротися за вільний світ. Вільний світ – довкола чи в мені – що це? Чи існує такий?

Мені було лише десять, а зараз мені аж вісімнадцять (чи, може, лише вісімнадцять?), але пам'ять моя (пам'ять, яка несе відбиток ваших злочинів) жива. Бо й правда жива. А істина невмируща.

Втеча

Сьогодні вночі йшов сніг, справжній, зимовий. Хурделиця, як жива, тоненько скімлила за блаженськими стінами бараку. Мені снилася мама Марія, вона молилася за мене в порожньому кутку нашої хати, там, де колись висіли ікони.

Я сам у цьому голодному й холодному світі. Але я молодий і сильний, я встигаю вихопити спритною рукою буряк із підводи, я можу пробитися до круглої металеві печі посеред нашого бараку, обліпленої зусібч, як капуста голова тлею, померзлимими в'язнями, і я, дасть Бог, не обмерзну до чорної смердючої гнойовиці в блаженській арештантській робі. І ще: я хочу будь-що вижити, повернутися у – світ – по – той – бік – колючого – дроту, у той знаний мною вільний світ. А як вижити немолодим, немичним, покрученим життям, завчасу посивілим, які кволо, через силу спускають ноги з дерев'яних, нічим, крім скупеньких оберемків сіна, не покритих нар, довго кашляють, люто ськаючи вошей? Прокинувся зранку – радій і цьому, радій баланді, яку великим ополоником, але скупою рукою, присмачену незрозумілою німецькою лайкою, спритно розливає в бляшанки з-під консервів рудий високий фріц.

Немічні, старі, хворі тут не виживають... Сьогодні ми знову були на «уборці»: прибирали спорожнілі єврейські будинки від «майна» колишніх власників, готуючи приміщення для квартирування ще одного, нещодавно прибулого німецького батальйону. Я ніколи раніше не чув слова «національність», а якщо й чув, то ніколи не замислювався про його значення. Але ось зараз, на цій війні, я нарешті спізнав страшний його зміст, спізнав і вжахнувся долі не-арійців, і зрадив, що я – не єврей. Я бачив їх здалеку, таких, як і ми, наляканих, зігнаних, як барани в отару, в'язнів, що брели, несучи на своїх спинах тавро у вигляді жовтої зірки, присуваючись дедалі ближче й ближче до невідворотного страшного майбутнього...

Ми тягли піаніно з квартири на другому поверсі, що, як живе, ревло й здригалось усіма своїми клавішами від кожного нашого необережного руху. Той, хто правив за четвертого носія, вочевидь не справлявся: з останніх сил намагаючись не впасти, він зайшовся

надривним сухим кашлем, щойно ми виволокли нещасний інструмент за будинок на задвірки.

– Er ist mehr tot als lebendig... Tuberkulose!^[1]

Ця фраза, кинута одним із конвоїрів знічев'я, видмухана разом із цигарковим димом, пролунала в унісон з автоматною чергою. Кашель перейшов у передсмертне харчання, а конвоїр уже на мигах наказував нам:

– Nimm die Schuhe!^[2]

Але ніхто з нас трьох не поворухнувся; постоявши хвилину з непокритими головами, ми помалу рушили до парадного входу. Уже пізно ввечері в бараку мій товариш Ванька з Воронежа, присунувшись до мене впритул, у самісіньке вухо, так, щоб чув лише я, зашепотів те, що я й так знав про цього «сьогоднішнього», про його маленьку дочку, про дружину, які чекають на нього й чекатимуть далі, бо ніхто їх не сповістить, що його вже немає... А може, так і краще?

«Любий мій синочку Юхреме! Молюся за твоє повернення вдень і вночі! Болить душа моя за тебе! Усі думки мої зайняті-заповнені лише тобою!

Повернулися механізатори Гриць і дядько Петро, що ото з тобою техніку були погнали за Дніпро, прийшли скоро, майже відразу, десь за тиждень. Казали, що вас німці сильно бомбили дорогою, гуло страшно, неба не стало видно через ті кляті літаки. Полякалися, що страх, покидали ті трактори – і додому. А офіцери товсті, як ті літаки побачили, чимдуж у кропиву порачкували. А німець літає, як шуліка над курчатами, і куди хоче, туди й цілить...

Казали, що ти, щоб трактора все-таки за Дніпро переправити, уночі поскручував шипи з коліс, бо вдень сильно бомбили переправу. А що далі? Як далі? Чула ще, що наших там, за Черкасами, німець у кільце загнав, усіх у полон закріб, а хто здаватися не хотів, тих постріляв...

Ох, Юхреме-Юхреме! Чого ж ти не повернувся? Чого не покинув того трактора й не майнув до Княжої? Нащо поїхав за Дніпро? Що хотів знайти? Чого шукав?

Ох, Юхреме-Юхреме...

А наша Дарка вже зовсім доросла стала, така вже мені помічниця! Тиха, роботяща, а гарна, як намальована.

А ще, синочку, недавно до нас партизани приходили. Та які там партизани... Знаєш ти їх – Сава Невмиваний і Прохор Безпалько. Ото ж вони і ще там із декілька п'яничуг у лісі тепер живуть, а в нас приходять харчі забирати. І до мене прийшли, знають, що тебе вдома зараз немає:

– Віддавай, значить, тітко, одяг зі свого Єфрема!

– Ах ви ж, гаспиди! А син мій повернеться, що вбере?

А вони на мене пістолета наставляють, та ще й приказують світла не засвічувати й нікому про них, анафем клятих, не казати. Думали, не впізнала їх, великих героїв? Чи налякалася? Так вони ж навиклі грабувати... Самі кинулися до скрині й усе твоє, синочку, що ти ото зі своїх заробітків купив, позабирали – і капелюш, і шалик, і костюмчика, і кожушок, і гармонію, і навіть штани твої старі, бузиною фарбовані, ті, що я тобі пошила вже й не пригадаю якого року.

Де ти, синочку? Написала б тобі листа, та я ж малописьменна... Читати ще сяк-так, а написати, мабуть, не подужаю... Та й куди того листа відправляти? Загубився мій синочок на страшних дорогах війни. Чи зустрінемося ще колись? Чи дочекаюсь тебе живим побачити? Молюся за тебе...»

Мати моя Марія знову наснилася мені сьогодні. Ось сиджу я за столом у нашій хаті, а мати дістає з печі борщ, масний дух якого лоскоче ніздрі передчуттям ситного обіду, крає буханець гарячого ще хліба. Відчуваю, що цей сон вістує мені щось добре, можливо, навіть швидке повернення додому, зустріч із матір'ю, сестрою. Наповнююсь увесь урочисто-святковим, як на велике свято, очікуванням дива, не хочу поки розплющувати очей, хоча й пролунало вже чітке й загрозливе «Aufstehen!».

Поки ми шикуюсь у колону, Ванька встигає мені шепнути:

– Экий ты, Ефрем! Опять всю ночь мамку звал! Хоть бы девку какою кликал!

Ох, Ваньку! Я ж до дівчат ще не залицявся! Не встиг! Я ж хотів учитися! І вчився! Знаєш, як вчився – краще за всіх! Усі десять років! Але наш колгоспний голова на згадку про моїх діда й батька – куркулів – дав мені направлення... на курси трактористів. Рік провчився, а потім на трактор і в поле. Поки літо було, то й жив там. А потім війна. А зараз ти, Ванько, і сам знаєш.

Сьогодні ми йдемо розчищати дороги. Снігу в цьому році! Довкруги дороги перемети майже в людській зріст. І знову насипало, намело так, що й не проїдеш. Наша ділянка на виїзді, уже майже за містом, попід тим лісом, що його було видно з нашого бараку. З лісу вибігає, перетинаючи шосе, неширока, так що двом возам і не розминутися, ґрунтова доріжка, вона тягнеться й по інший бік від дороги, збігаючи вниз із невеличкою горбка до найближчого від Проскурова села.

Моє серце по-зрадницькому калатає. Стугонить так голосно, аж мені здається, що це вже не серце моє, а невидимий велетенський дзвін сповіщає всіх – в'язнів і конвоїрів – про те, що сьогодні я таки зважився... Так, я це давно планував й очікував слухної нагоди. І ось вона, ця нагода! Тікаю! Або зараз, або ніколи! Я акуратно кладу свій заступ на землю, долаю кілька кроків обважнілими, ніби не моїми, пудовими ногами до конвоїра.

– Was ist los?^[3]

О диво дивне! Невже це Ганс? Наш добрий, співчутливий Ганс, який завжди частував буряками з підводи, не боячись імовірних проблем із керівництвом? Я зазираю йому в очі й бачу там не дві холодні арійські крижини, а майже слов'янську теплу кароокість.

– Хочу до вітру!

На мигах показую, що мені треба «до вітру», негайно й по-серйозному, вдаю, що знімаю комбінезон, присідаю, але Ганс випереджає мене: гидливо штовхає під лікоть (усе-таки він арієць), указує на з'їзд із шосе на невеличкий сільський шлях. Інакше з дороги не зійдеш – майже в людській зріст (а то й вищі) рукотворні снігові кучугури з обох боків утворили химерний білий коридор, льодяний тунель, за дах якому править по-зимовому бездонне, чисто-синє, без жодної хмаринки небо.

Тут, по-інший бік снігової стіни, до моїх ніг знову повертається молодеча сила, очі чітко й безпомилково розрізняють потрібні орієнтири, а вуха вловлюють Гансові кроки, що віддаляються в протилежний від мене бік. Біжи, Єфреме, біжи! Або пан, або пропав!

І я біжу, не розбираючи дороги! Біжу щосили! Біжу з усього свого прагнення волі! Моєю спиною в усіх можливих напрямках теж біжать «мурахи» від щохвилинного, щосекундного очікування автоматної черги. Я на бігу розкручую себе то вправо, то вліво – хай лишень

спробують поцілити, і з жахом чую за собою чиєсь тупотіння! Невже живим вирішили брати? Не дамся! Хай уже вбивають! З розгону стрибаю в невеличкий, порослий кущами ярк. Зверху на мене валиться, колючи просто в обличчя молодечою, давно неголеною, такою ж, як і моя, бородою, хтось знайомий, хто, відсапавшись і обтрусившись, виявляється... Ванькою.

– Ты что ж это, Ефрем, товарища решил бросить?

Ванька ображено сопе в мій бік, але я, тамуючи сміх, тягну його назад, на доріжку до села.

– Біжимо!

І ми біжимо, а мені так радісно, так легко, ніби й не було ніколи цього багатомісячного погибельного полону! Не було скаліченого, осиротілого дитинства! Ніби це не я, а хтось інший, схожий на мене, пройшов ці страшні випробування. І хтозна які, може, стократ лютіші випробування ще попереду? Ніби я знаю, що мене чекає вільний світ – світ поза концтабором, війною, голодом.

Ми біжимо, вільні і юні, а тому дужі та сильні! Ми біжимо... у прекрасний вільний світ.

Агафія

*Гострі очі розкриті в морок,
Б'є годинник – чотири, п'ять.
Моє серце в гарячих зморах,
Я й сьогодні не можу спати.
Але вранці спокійно встану
Так, як завжди, без жодних змін
І в життя, як в безжурний танок,
Увійду до нічних годин.*

Олена Теліга. Гострі очі розкриті в морок

- Мамо! Ти бачиш цю могилу?
- Яку могилу, доню? Цей невеличкий горб між двома тополями на узбіччі?
- Так, мамо... Тут багато хлопців – молодих, юних, чудових... Івани – Степани – Андрії – Тараси – Миколи – Михайли... А серед них, мамо, і Нюсин Рома...
- Рома?... Роман Павленко?
- Він загинув майже відразу... На початку війни... Я знаю... Йому не боліло. Міна розірвалася за декілька метрів від нього. Не було шансів... Пам'ятаєш, мамо, як ти нам співала? Ой – у полі – жи-и-и-то – копитами – зби-и-и-то – під – білою – березо-о-о-ю – козаченька – вбито...
- Ой – убито – вбито – затягну-у-у-то – в жито – червоною – китайко-о-о-ю – оченьки – за-а-акрито.
- Тільки Ромі ніхто не закрив очей... не накрив козацького тіла... Не було чого накривати, мамо... Мамо, Нюсі казати?
- Не треба, Полю... Нехай жде... Нюся молода й сильна. Вона це переживе, зустріне іншого і знову відчує, що має серце. Але зараз, коли щодня (якщо прокинувся – з'їв чогось – заснув, то вже щастя) вбивча невідомість, страх, відчай... Сам цей алгоритм чекання (коли скінчиться війна, коли повернеться Рома) дає сили. Розумієш, Полю?
- Добре, мамо! Я нічого не казатиму Нюсі. Хай знає потім, коли вже не буде війни. Коли вже не буде війни...

– Ой – як – ви-и-и-йшла – мила – голубо-о-о-чка – сива – як – підня-я-я-ла – китаєчку – та й – заголоси-и-и-ла...

Агафія прокинулася. За вікном ледь сіріло – десь четверта літнього ранку. Ні, уже не засне. Уже не засне, просто лежатиме, перекидатиметься з боку на бік, крутитиметься на цьому рипливому старому ліжку.

Обережно, щоб не збудити Семена, спустила ноги з високо намощеного, але не дуже широкого ложа. Перед очима ще стояв невисокий, продовгуватий земляний горбик, ніби рукотворний валок, прокладений від однієї тополі до іншої. На узліссі, майже на полі, щедро проораному кратерами від вибухів, ледь помітний із дороги – без жодного знаку чи хреста (боронь Боже). Що з ним буде за рік-два? Зіллється-зрівняється із землею. Добре, хоч не на полі. І на тім спасибі, що солдатські тіла винесли за межу орного ґрунту. Скільки таких безіменних могил – тут – там – по всій землі, по всій цій землі, охопленій війною? А жінки (матері – сестри – дружини – дівчата) чекатимуть... До останнього...

Так і не спитала про Жору! Чому? Чому вона не спитала про Жору? Але Поля сама б сказала, якби з ним щось сталося... Поля сказала б?

Поля тепер сниться значно рідше, майже не сниться (не те, що в перший рік). Вона сниться не «на погоду». О ні! Вона сниться до лиха... І ніколи не попереджає (невже не може?), а розказує. Так, як і за життя? Так, як і за життя.

Те, що було, знали всі. А от те, що буде – чекає – вловлюється проекцією – зримим (не для всіх) видивом? Кому ж це було до снаги? Поля знала (вона бачила це так само ясно, як сад за вікном будинку, а за ним – пологий берег і безкінечний Дніпро). Звідки? Від кого? Для чого розказувала? Для чого окреслила майбуття кожного з них (мами, тата, Жори, Нюсі, Клави)? Як же їм тепер жити з цим «знанням»? Та й нащо? Аби виконати «програму»?

Доля неблаганна. Раз і назавжди окреслена тим, хто там – за фікусом – на небі – скрізь. Долю змінити несила. Жодному ще не вдалося. Тоді, у той зимовий вечір (їй щойно виповнилося сімнадцять) було якесь свято (Андрія? Катерини? Варвари?), коли ворожіння, зазвичай заказане, дозволялося за такою собі усною згодою, за правом звичаю, давнього звичаю предків. «На Андрія дівки ворожать». Дівки

ворожили. І вона? І вона. А коли питань стало більше, ніж відповідей, а відповіді – усі не до ладу (ніби пальцем у небо), хтось із найсміливіших гукнув, що треба, мовляв, до бабуні Дуні, усім званої на острові «видющої» баби.

– Ні вдівець, ні молодець – твій суджений! Ні вдівець, ні молодець!

Ні вдівець, ні молодець? Як так? Але ця страшна баба, що лякала своїм виглядом дужче за самі віщування, нічого не пояснила. «Ні вдівець, ні молодець». Як хочеш, так і розумій... І тільки коли через два роки Гафія познайомилася з ним, із Семеном, нарешті відкрився сенс того пророцтва. Семен, її суджений Семен, який був на дванадцять років старший за неї, воював на імперіалістичній, потрапив в австрійський полон і був викуплений за царське золото, уже мав дружину, з якою розлучився. Розлучений – усе просто. «Ні вдівець, ні молодець» – це той, хто розлучився.

Красивий, зі світло-карими виразними очима й темними козацькими вусами. Але за цією зовнішністю – інвалід з одбитими нирками, контужений, який ще довго скидався уві сні від видив першої своєї війни. Роботящий і добрий, але й запальний і непоступливий. Його просто не дочекалися. Проміняли на іншого, хто став батьком його маленькому синові, новим чоловіком для його колишньої дружини. І образа за це – на життя, на долю, на обставини, що склалися саме так (пронесена, культивована, не раз промовлена вголос) – визначала увесь шлях його подальшого існування. Скільки він був у тому шлюбі? Рік-два? А потім війна, полон. Його не було шість років. Син зростав, не знаючи його, а його дружина, молода й вродлива, знайшла нового чоловіка. Чим був для нього цей невеличкий часовий вимір попереднього існування? Навіки втраченим раєм? А Гафія і ще один син і три доньки, хороша садиба тут, на острові? Це – вторинне – сурогат – швидше даність – безвихідь? Чи свідомий вибір? Здійснення мрії? Ніколи... жодного разу не відповів Гафії на ці її запитання, вимовлені-викричані зі сльозами, докорами, благаннями. Та й чи собі коли дав відповідь? Чи розібрався? У собі? У хитросплетіннях власного життя?

Агафія відкриває тонку мереживну фіранку на вікні – чи не єдине з того, що залишилося від довоєнного побуту (може, обміняли б і її, але ж, вилянула й заштопана в декількох місцях, уже не годилася на

обмін). На блідо-сірому небі жодної зірки, але місяць, збляклий, проте ще чітко окреслений, видніється досі. Тиша. Спокій. Передранкове безголосся. І в цій передсвітанковій миті, прорізаний лише самотнім посвистом невидимої пташини, такою відчутною стає безглуздість усього цього людського. Ось він – вільний світ! У сталевонезворушному спокої Дніпра, що несе свої води в невідоме, і лише легкий дріж його гладенької поверхні виказує рух течії. Він ніс свої хвилі вчора, несе сьогодні, нестиме завтра. Йому байдуже до цих людей на берегах. Вони кидаються вибуховими зарядами, а він їх просто ковтає й котиться далі, поливають свинцем – не спиняється, не обертає своїх вод назад. І тільки потовчена риба, що спливає мертвим сріблом, випалений очерет і понівечене дно – знаки доби, сліди війни, але й вони колись заростуть. Усе минає, мине й це. А він, Дніпро, одвічний, іншого нема.

Літо. Спекотні дні. Корова доїться. Німці ходять. Не лише по молоко. Приходять скупатися на піщаний пляж, який просто тут, під вікнами, тягнеться вздовж усього західного берега острова, добре проглядається – мов на долоні. Складають свої автомати просто тут, у кутку кімнати (хтось один залишається наглядати), роздягаються й розвішують зелені штани й кітелі по всіх стільцях та й біжать на берег. Їхні молоді, здорові тіла бронзують на сонці, чорні мокрі труси обліплюють усе те сороміцьке, на що заказано дивитися. «Не дивіться ви на них – очі поламаєте!» – свариться на дівчат Гафія. Клава крадькома таки позирає у віконце, Нюся прикривається книжкою – вдає, що їй байдуже, а Гафії справді байдуже. Німці весело перегукуються, хлюпаючи один на одного водою – звичайні собі хлопці. Жодної винятковості – ні в будові черепа, ні в решті частин тіла... Пересічні, шеренгові чоловіки, яких не вирізниш у натовпі, байдуже – чи то кельтів, чи слов'ян, чи германців (аби не чорношкірих). Купаються гуртом – до п'яти-шести. А останнім часом навіть «на варті» нікого не лишають біля свого майна в кімнаті. Довіряють? Довіряють...

Гафія ледь-ледь прочиняє вікно, і пахощі, насправду райські пахощі червневих троянд, іще нічим не прибиті, – жодними побутовими запахами, – теплими хвилями розливаються кімнатою. Якесь рання муха залітає через цю вузесеньку щілинку й починає густо й набридливо дзижчати. Гафії не хочеться знімати галас,

влаштовуючи полювання за цією нечемною гостею, що вдерлася без жодного запрошення. Вона навстіжень відчиняє половинку вікна і рушником виганяє кляту мушару. Знову тиша, сонна, нічим не розтривожена. На ліжку Семен провалився, як камінь у воду, у глибокий сон – не кричить, не стогне, не кличе (уже років із десять не кличе Настю – першу дружину, як і не порівнює – борщі – пироги – вареники її, Гафіїні, і тої, першої). За стіною – дівчата, точніше, лише Клава, бо Нюся на нічній зміні (хлібзавод працює безперервно).

Протягом прочиняються двері в ту, іншу кімнату. Де фікус, а за ним «В'їзд Ісуса в Єрусалим на осляті», а по-простому – «Вербна неділя», Микола Угодник і рядком свята Аполлінарія, святий Георгій і ще темні лики святих. Уже майже рік, як німці в Києві. Довгий, безрадінний рік – рік їхнього життя.

Невже Роми й справді нема? Поля сказала, що Роми вже нема... А Нюся? Як вона це переживе? Гафія сказала Полі, що вона сильна, переживе... Жорстоко... Зустріне іншого – і це, зрештою, правда! Але як от проіснувати між цим «переживе» й «зустріне іншого»?

– Царю небесний, утішителю! Душе істини, що всюди еси і все наповняєш! Скарбе добра й життя подателю! Прийди до нас, і вселися в нас, і очисти нас від усякої скверни, і спаси, Благий, душі наші... спаси душі наші...

Приїзд

Від гогітливого, вишкіреного полум'я плавиться метал – стікає й невеличкими калюжами живої ртуті відбиває заграву вогню.

– Німеччина вітає!

– Яка Німеччина? Америка шоколяди скидає!

У страшній своєю неприродністю тиші верескливий до божевільного відголоску десь усередині звук протиповітряної сирени. Усі забилися по щілинах. І навіть цих, щойно прибулих до Мюнхена «остів», простих наймитів, зігнали до якогось рову. Чи всіх, хто їхав на цьому поїзді? Розтрощені від прямого попадання перший і другий вагони крутяться в стугонінні вогнища, ніби картонні. «Ніхто й не врятувався, мабуть», – думає Єфрем, скидаючи картуза. («У другому вагоні, «жіночому», їхали сестри Юля та Ніна», – гострий спогад шпигає десь зліва... зліва, де серце?) Далі декілька вагонів, повалених на бік (із їхніх вибитих шиб уже проростають пелюстки вогняних квітів), так, що й не зрозуміло, чи врятувався хто. А хвіст цього диво-поїзда, що майже два тижні (з кінця березня до початку квітня) віз і віз цю молоду робочу силу сюди, до Німеччини, на поміч Рейху, таки вцілів. Прибулі дивом устигли повискакувати й під тиском конвоїрів, що підганяли їх і словами, і тумакми, поховатися, як миші.

– Бач як? Усе місто темне-темнісіньке – від бомбів ховається... А тут світло, наче вдень! Добре видно, куди скидати!

– Так куди вже скидати? Усе вже побомбили!

Усе? Чи не все? Раз по раз ще розрізає повітря страшний свистячий звук (так, певно, звучить смерть) і стугонить, як жива, земля під ногами. Будівля мюнхенського вокзалу на тлі нічного неба палахкотить чітко й виразно. Ніхто й не намагається її гасити – марна справа! Під бомбами, які й далі щедро сиплються майже без перерви, – аж до світання, – це все одно, що стати живою мішенню, позначеною хрестом на мапі цього міста.

Ванько підкочується до Єфрема: «Слыш, паря! А так им, этим немцам, и надо! Пусть получают своё! Агрессоры! Фашисты!» Ванька – той самий росіянин із Ракова. Чи доля вже така? Поєднані з Єфремом в одній зв'язці – опинилися разом і тут. Ванька так і не повернувся до

свого Воронежа. Тоді, коли вони тікали разом із проскурівського концтабору, він так і заявив Єфрему: «К тебе ближче! Сперва у тебе немного отъемя, а тогда уж...»

Що він повернеться до Воронежа (повторював це без кінця), стало вже такою собі приказкою, чутою по сто разів на дню («Вот у нас, в Воронеже!», «Эх! Кабы ж оказаться в Воронеже!»). Може, так би воно й було, якби не сільська молодичка Оксана, яка запросила його «на поміч». А потім... Потім почалися ці «вивезення» молоді на роботу...

– Freche Amerikaner!^[4]

– Jawohl! Vor dem Jahre dreiundvierzig gab es keine Bomben da! Sie haben sich hierher kaum gewagt!^[5]

Це німці із супровідників (ще вчора грізно з-під брів гаркали, сварилися – справжні наглядачі) лежать у весняному багні поруч із тими, кого везли сюди, як скотину, у дерев'яних, з одним вузесеньким загратованим віконечком вагонах, покотом на соломі (окремо дівчат і хлопців), перераховували на станціях, кидали по в'язанці дров для бляшаної буржуйки. А зараз такі ж упосліджені, нагнуті, принижені кимось іще сильнішим за них, кимось, проти кого ці їхні автомати – дитячі пукалки.

– Слышь, Ефрем! О чём это они? Ты ж учил немецкий?

Але Єфрем не чує його, так само як і не дослухається до тих двох біля нього. Він задивився в бліде світанкове сяйво, що прогнало цих шулік у небі, як нічний морок. Пожежні машини над'їхали зусібіч і, як великі жуки, сновигають між здибленими шпалами, вагонами колесами догори, вирвами від бомб, усе ближче й ближче підкочуючись до палаючої будівлі вокзалу. За годину-дві на місці вогняного смерчу лише чорне хмарище кіптяви, загусла, смердюча, смоляниста імла, а в ній – сотні робітників (ніби враз відкрило шлюзи гігантського мурашника, бо й справді де їх стільки взялося о шостій ранку?), і кожен щось несе, складає сміття в триколісні возики, розтягує погнуті й перекручені шпали, а натомість тягне нові. Мурашник? Мурашник. Гігантський, справний, механізований. Так от який ти, вільний світе? Ось ти яка, Європо? Така ж знедолена й розчавлена війною, яку сама ж і розпочала? Що важливіше: хто розпочав чи хто завершить?

Довга колона – по двоє, по троє – майже без охорони суне до міста. Та й яка вже тут, у Німеччині, охорона? І куди вже його тікати?

Хто міг чи хотів (із тих, кому випав такий шанс і хто ним скористався), той втік іще в Україні, бо кордон – це та межа на мапі, яка стає точкою неповернення. Єфрем тікав аж двічі до цього останнього, остаточного «вербування». Вертав манівцями (бо ж без документів) додому, щоб тоді, серед ночі, сторожко застукати у віконце до матері («Мамо! Відчиніть! Це я!»). А тоді зранку мати з могоричем до сільського старости: «Миколо Лесандровичу! То як бути? Казати, що знову доктори відпустили? Га? По болісті? Як минулого разу?»

І цього разу, певно, чекала-виглядала, знала-бо, що Єфрем молодий і спритний, крізь вогонь і воду пройде! Не пройшов... Цього разу – ні.

Усіх у цій довгій колоні знову перераховують, заново переписують (бо ж не всі пережили нічне бомбардування), потім роздають їжу. Кожен має миску – казанка – кухля – кружку – консервну бляшанку й тягнеться з цим до польової кухні. Ополоник якоїсь гарячої бурди й суха галета на закуску. «Ости». Хай дякують і за це. У Єфрема в полотняній торбці ще залишилися сухарі (Дарка насушила) і жовтавий кусень сала (цей український смаколик неабияк здивує німців – господарів, до яких врешті й потрапить Єфрем). Німецькі господарі... Усі вже знають, що їх «розберуть» по фермах бауери (меткий, щойно прибулий перекладач уже озвучив це), отже, смертельного конвеєра, вбиваючого шкідливого виробництва на військовому заводі, виснаження й недоїдання вони, швидше за все, не зазнають. Та все ж життя на чужині... Серед німців? Серед німців.

Німці... Які вони? Ось уперше можна їх зблизька роздивитися. Чи оцей весь багаторазово засвоєний досвід правдивий? Образ ворога (куди ж без нього?), культивований роками...

Усе, що вкладалося в голову, проголошувалося «агітаторами» з району, те, що не знали – не чули – не бачили, але затямили на підсвідомому рівні? Існуюча парадигма – усе тоді ще не знане – не назване – не означене (лише згодом – із висоти післявоєнного осмислення – ідентифіковане), але вже засвоєне – *Білокура бестія* – *Kinder, Küche, Kirche* – *Третій Рейх* – *NSDAP* – *Гітлер'югенд* – *концтабори* – *гетто* – *арійська раса* – *зірка Давида* – *Deutsches Reich* – *кострища* – *газ* – *голод* – *Großdeutsches Reich* – *танки* – *розстріли* – *Gestapo* – *фюрер* – *рейхскомісаріат* – *Schutzstaffel (СС)* – *голокост* –

бомби – Люфтвафе – Майн Кампф – чи оце все й сформувало образ Німеччини?

Шуліка, що розпростер крила над беззахисною жертвою? Чи лишень криве дзеркало, у якому відобразилася червона заграва Сходу? Хто перший – дужчий – сміливіший – спритніший – винахідливіший – витриваліший – здібніший – розумніший?

Колона, відбувши «харчування», вертається до місця вокзалу, де налагодженими коліями вже рушають перші поїзди. І їм теж рушати – далі на Захід, до Аугсбурга. Це кінцевий пункт призначення. Саме там німецькі родини (їхні? нові чи просто за збігом обставин мусять прийняти їх замість власних дітей, поглинутих безмежним Східним фронтом?) з їхніми фермами й домівками... Це той простір існування, до якого перелітними, гнаними вітром птахами (лише не з власної волі й не за велінням інстинкту) мандрують остарбайтери.

Біля гігантського згарища заплакані жінки, діти (певно, провели безсонну ніч, як і всі тут, в епіцентрі страшного рукотворного землетрусу й вогняного смерчу), старі пані в смішних капелюшах і рукавичках, пузаті бюргери, череваті старигани в картатих камізельках (жінки, діти, старі, а чоловіків нема – воюють). Їхній світ, зворохоблений і поруйнований, лежить серед гір брухту й скла. І це лише початок? О! Це лише мізерний початок!

– Oh! Wenn sie es doch sehen könnten! So ein Bahnhof! Sehenswürdigkeit! Ganz aus Nickel und Glas!^[6] – звертається літня пані (втілення Світової Скорботи) до низенького череваня.

І це теж німці? Теж у межах парадигми – *Bretzel* – *огрядність* – *Гейне* – *пунктуальність* – *Bier* – *Вальпургієва ніч* – *ощадливість* – *романтизм* – *Рільке* – *сосиски* – *молодий Вертер* – *вірнопідданий* – *тютюн* – *Würstchen* – *Гете* – *безбарвність* – *подорож на Гарц* – *доктор Фаустус* – *господарювання* – *книгодрук* – *Лютер*... Це теж Німеччина? Який із її вимірів?

Колона за командою прямує до електрички (це вже не дерев'яні, з дір'явими стінами вагони, де на соломі покотом – хто лежачи, хто сидячи – туляться раби зі Сходу), розсідається довгими дерев'яними лавками, обличчями одне до одного. Задні напірають на передніх, ті тиснуться у вузьких дверях. Штовханина, крики, сварка... Нарешті, коли вже всі увібгалися й прилаштувалися по вагонах (хто сидячи, а хто стоячи, бо місць не вистачило для всіх), електричка рушає на захід.

За вікнами поля, лісочки на пагорбах, мальовничі села. Хтось
впивається очима й вбирає ці пейзажі, хтось замислився, вступившись у
підлогу, – лицем до лиця, долею до долі – усе далі й далі на захід...

Ферма

Я лежу в ліжку (справжньому, із дерев'яними бильцями, пухкою периною) і крізь нещільно зачинені двері чую голоси господарів – Курта й Марії (Марія – так звуть муті, так само, як мою рідну маму). Я її так і називаю – «муті Марія», бо вона... вона сама так хотіла. Вона сама так хотіла? Саме так... Хоч це й важко пояснити... Маленька й сухенька, весь час у чорному (недавно отримала похоронку на свого первістка Йоганна, який загинув на Східному фронті), вона поставилася до мене, як до рідного, хоча я мало скидався на її родича, тим більше на її загиблого сина – світловолосого й блакитноокого (це я чув весь час: «О Йоганн! Який він був красень! Мав русявого чуба... сині очі»). Менший їхній син Маркус, живий-здоровий, напередодні мого приїзду саме був тут у відпустці (війна, а в нього відпустка... дивина). Він теж служив на Східному фронті, і на залишених батькам фотокартках я упізнав «тло» за його спиною – хатки-мазанки мого рідного краю. (Ні Марія, ні Курт іще не знають, що Маркус повернеться, хоч і дуже сподіваються на це... він повернеться й доживе до дев'яноста років, матиме родину, буде цілком щасливий за людськими мірками.)

– Курте! Не займай його! Нехай іще трохи поспить! Сьогодні ж неділя...

Ставляться, як до рідного? У неділю маю вихідний. (У раба вихідний?) Але з доброї волі допомагаю хазяїну до обіду, а потім піду на гульки з такими ж молодими наймитами, звезеними сюди з усіх усюд. Іду Айгахом і чую собі в спину: «О! Оно пішов Куртів хлопець!» Як у моєму селі? Як і в моєму селі (тільки на мене, безбатченка, казали «Маріїн хлопець»).

Родина – це тяглість (від покоління до покоління) чи кількість (дотримання певного числа у визначених складових)? Моя родина була скалічена, ущербна (мати рвала колоски нишком на колгоспній ниві, пхала їх остюками до пазухи, щоб прогодувати малих нас). А родина Кюгле (та, у якій я жив-поживав два роки) була пересічна, нічим не вирізнялася з-поміж решти таких самих фермерських родин. Два сини, дві доньки, батько-мати, кам'яниця будинку на вимощеній

рівнісінькою цеглою сільській вулиці, що впиралася, як і всі такі ж вулиці Айгаха, у шпилясту піднебесну вежу костелу, господарство, два поля. Родина... Хто я їм – вони мені? Сідати їсти – працювати – відпочивати – усе в них! Випрасуване чисте вбрання щотри дні – від небачених досі шкарпеток до носової хустинки (якісь просто панські вебегі), начищені черевики щоранку за дверима моєї кімнати. Про кімнату... Окрема кімната? У наймита? Простого батрака з України? Упослідженого «оста», який з'явився тут два місяці тому? І що з того, що ця кімната в напівпідвалі під кухнею? Є віконце й достатньо простору. І так навіть зручніше: з кухні окремий вихід надвір, і я можу приходити і йти, коли заманеться.

– Курте! Піди сам до стодоли... Я його збуджу за півгодини.

Муті... Жаліє мене – чула, певно, що повернувся під ранок. Для неї я кінд? Ага... Щось таке... Дитинка, що вчора з товаришами, такими ж гультьями (поляк-кляйнер Стефан, італієць Казимир і мій ось уже майже три роки беззмінний товариш Ванька), які живуть на сусідніх сільських вуличках, – до третіх півнів... на горищі короварні Казимирового бауера.

– Німеччина стоїть на пиві, а Італія – на вині!

Казимир частує нас копченим салом і пивом (усе це він «позичив» у свого хазяїна), хвацьки підморгує нам і розказує, як досяг найвищого рівня в крутійському ремеслі. Стефан п'яненко лепече про вишнівку, яку роблять у нього вдома. Тепер моя черга щось докинути до цих інтернаціональних теревенів, де в ламану німецьку встрягли цілі купи слов'янських і романських слів та конструкцій (якщо бути відвертим, Казимир у меншості, бо нам трьом – поляку, українцю й росіянину – порозуміння йде, як помазаний віз). У голові крутиться «шнапс», а «буряк» кудись утік...

– Чуєш, Стефане, як буде по-їхньому буряк? Га? Рюбе? О! Рюбе шнапс!

Ми пускаємо дим кудись під стелю, розтягуючи задоволення. Кляйнер Стефан «позичив» у свого господаря чотири справжні сигари, що кінчик їм треба стригти спеціальними ножицями (а ми просто відгризаємо). Кожен із нас отримує платню – по одній марці на день (тридцять марок на місяць), але таке добро, як ці сигари, не продається в тутешніх магазинах, власне, як і алкоголь (сухий закон, бо ж війна).

А от пива доволі, ніби якогось лимонаду! Ціла батарея порожніх пляшок уже качається в кутку, але ми маємо ще.

– У нас спагеті й піца, – править своєї Казимир.

Оповідас, що до війни вони з братом купили машину (катати знайомих дівчат, і незнайомих теж), яку потім продали, бо брат виїхав до Америки на заробітки, а він, Казимир, – сюди. Я теж згадую про вареники й борщ. А що ще? Глинобитні білені хатки, криті сніпками чи очеретом (кам'яниці під черепичними дахами тут, у простому селі, вразили чи не найдужче), дерев'яні довбні й такі ж ложки та миски (навіть цвяхи дід стругав із ясена), на хвiртці намотане мотузаччя замість заціпки (та й звідки її взяти, як метал у нас на вагу золота). Відро – просте цинкове відро – недосяжність... Розкіш? Розкіш. Розказати про це? Чи варто?

– Ти схожий на нашого! Ти майже як італієць!

Я сміюся. Чорний кучерявий чуб – від батька, перша літня засмага – від безкінечного перебування на сонці. Чим не італієць? Високий, чорнявий, швидкий і меткий, як вони. І цигани, певно, за свого б сприйняли, не лише італійці.

– Коли закінчиться війна, поїдемо до мене! У нас іще краще, ніж тут, у Німеччині!

– Так на кой ты сюда ехал, ежели у вас так хорошо? А? Камрад? – щириться Ванька й майстерно пускає дим цівочкою. Казимир мовчить, втупився кудись собі під ноги. Певно, втомився здогадуватися. Ванька вивчив до десятка німецьких слів на всі випадки життя (далі йому не йде, хоч ти лусни, але він уже дещо починає розуміти), поки що мова жестів – єдине, що забезпечує йому таку-сяку комунікацію.

Ледь чутне чахкання мотору, яке рівномірно наближається й стихає біля обійстя Кюгле. Машина зупинилася. Це Іда, дочка «бігамайстра» (а по-нашому – голови колгоспу), збирає продподаток для армії: яйця, масло та молоко. До неї виходить Кеті (старша дочка, уже майже господиня). Знадвору долітають уривки їхньої розмови (а я ж уже майже все розумію! тямущим вродився чи шкільна наука таки далася взнаки?). Раз по раз серед їхнього жебоніння чується моє ім'я. Ох, ця Кеті! Бач, яка язиката! Розказує, як учора поліцай виписав мені штраф та ще й прийшов сюди, до господи Кюгле, і вчитав Куртові за те, що я віз велосипедом косу без чохла...

– Ти ж міг поранитися, дурило! Або когось поранити.

А те, що я не ношу синенької в білі смуги пов'язки «ost»? Вона стримить із моєї нагрудної кишеньки на сорочці... А має ж бути зав'язаною на рукаві? Про це ані слова? Ні мені? Ні Куртові?

Коли поліцейський пішов, Курт, сердито сопучи, сплюнув собі під ноги й подався до чималої комори, прибудованої до хліва. Хвилин за десять повернувся, так само сопучи, і подав мені якусь брезентову розпірку на мотузяних зав'язках.

– На ось... Тепер маєш чохла... Надягай щоразу, щоб я більше не зазнавав такого глуму.

Десь хрипкий, ніби застуджений голос півня витягує своє (чи таке рідне українське?) «ку-ку-рі-ку», долітає гусяче телготіння, і навіть корови ремигають. Чого б це? Марія вже їх видоїла, Курт пішов дати корму й наповнити лискучий, відполірований до жовтого жолоб водою. Усе, як удома (і все зовсім не так, як удома...).

А ця «бігомайстєрова» Іда так і не їде. Надвір вийшла, щоб долучитися до розмови, ще й молодша Цента. І тепер їхнє цвірінчання, підсилене її сміхом, стає дедалі виразнішим, об'ємнішим, розпирає невеличке кам'яне подвір'я. Мені вже давно час вставати, але сьогодні (відчуваю це майже фізично) я такий далекий від цих теревенів за вікном, порання, сніданку разом з обідом і вечерею – усіх простих і буденних справ, які день у день, повторювані до нудоти, уже в'їлися завченим алгоритмом. Сьогодні, у неділю, я зустрінуся з Тонею. Зустрінуся, а сам і не вірю... Не йму віри, що така дівчина, як Тоня, не просто погодилася (хоча, мабуть, погодилася, хоч і в такий дивний спосіб), а сама запросила мене на побачення (на моє несміливе: «Де – я – тебе – знову – побачу – коли?» вона відповіла з лукавою посмішечкою: «Я напишу тобі листівку! Давай адресу!»).

Тоня... Чому в ті два рази, що ми бачилися до цього, я ціпенів до вибалушкуватого одуру (продавав витрішки, не в змозі вичавити із себе хоч слово! та що там слово? дерев'янів, як справжній паралітик...) – стояв і не зводив із неї очей. А вона сміялася (з мене, дурня отетерілого), щось щебетала про себе – своє дитинство – приїзд півроку тому сюди – господарів. Чому? З якого дива так поведився? Ніколи досі не було зі мною чогось такого.

Ось Кеті – моя ровесниця, яка «вчить» зі мною німецьку (раз платівку покликкала послухати, книжки їхні показувала), жартує зі мною, бере на кпини за неправильно вжите слово. І я віджартовуюся,

без жодних почуттів розглядаючи її красиве (певно, що так) лице зі склянисто-блакитними очима. А Центу, маленьку тринадцятирічну дівчинку, я взагалі можу розкрутити і підкинути – аж до стелі короварні! Так, задля жарту, заради молодецьких пустощів (крутив так і свою сестру Дарку вдома).

А Тоня? Тоня ніби рідна мені – не лише тому, що приїхала сюди з невеличкого містечка за якихось п'ятдесят кілометрів від моєї рідної Княжої Криниці, говорить однією зі мною мовою, із тотожного зі мною простору й часу, а тому що така... потрібна. Потрібна? Саме так! Із першої зустрічі! Чому? Може, тому, що схожа зі мною смаглявістю, темним в'юнким волоссям і лише очі її, великі, темні, геть не такі, як мої сірі? «Світлі очі й карі – не підходять до пари...» Чи й у нас так буде? Боюся загадувати. Відчуваю якийсь холодок, і хтось єхидний тоненьким голоском проказує: «Вона надто гарна для тебе! Чи тобі, сопливному селюку, таку дівчину?»

Мені? А чом би й ні? Хтось інший, нахабний, промовляє: «Буде моєю! Бо я цього бажаю! І доб'юся цього!» Але як? У який спосіб? Адже в її присутності руки-ноги дерев'яніють, язик німіє, а серце починає шалено гупати, переміщаючись до скронь, обох одночасно. А може, це вроки? Узяла й зурочила мене... Подивилася своїми чорнющими очима – і пропав хлоп (колись мене малим мати водила до баби Килини пристріт викочувати).

Не знаю, не відаю. Усе так складно, бо... Тоня така, як і я, і Тоня зовсім не така, як я... І як наблизитися до тієї, схожої на мене, і оминати ту, яка дивиться так відверто й сміється, аж мені хочеться плакати?

– Сьогодні трохи заспав? Іди вже снідати!

Кеті дивиться на мене так привітно, що мені від цього якимось аж прикро... Чого вона так дивиться? Чи я маю вишкіритися у відповідь?

– Пам'ятаєш, казала, що маю платівки? Могли б послухали сьогодні...

Відчуваю, що червонію й нічого не годен із цим зробити.

– Кеті! Ти знаєш, я з товаришами домовився... Якимось іншим разом...

Співає півень. Знову співає півень. Курт заходить до кухні й викладає з великого робочого фартуха яйця. Кеті кудись виходить, і Марія зве її, бо в тарілках на столі вже парує гарячий суп, а Цента

розливає каву й розставляє маленькі зграбні чашечки. Кеті вертається, сідає на своє місце. Надула губки, намагається не дивитися на мене, просто уникає мого погляду. Образилася, чи що? Чого б це раптом? Я ж «ост»! І хоч би як вона до мене ставилася, це нічого не змінить! Я остарбайтер, з пов'язкою чи без неї... Остарбайтер.

Національність

Крізь невеличке віконечко, радше вузесеньку шпаринку вгорі, майже під самісіньким дашком цієї невеличкої комірчини, пробивається скупе сонячне світло.

– Нюсю! Відчини! Чуєш? Клава до тебе прийшла!

На вузенькому панцирному ліжку в кутку хтось ворухнувся. Нюся спить, вона не може прокинутися так швидко. За ці два місяці, прожиті тут, на Подолі, у комірчині в родичів (цей тихий закамарок – уже майже не Київ і не скидається зовсім на міську околицю: сільські приземисті хатки-мазанки, городи, скотина в хлівах), вона так ослабла, що півдоби сну – уже норма.

– Нюсю! Нюсю!

Нюся здивовано обертається. Хто її кличе? Голос такий знайомий... Це ж Рома! Ось він стоїть біля їхньої школи. Стоїть і не рухається, навіть не намагається підійти до неї! Більше того, коли вона кидається до нього, розкинувши руки, то охоплює лише порожнечу.

– Нюсю! Послухай, що я тобі зараз скажу. Не треба мене чекати! Не чекай мене, чуєш?

– Ромко! Ти що? Через отого рудого німця? – Нюся обертається на Романів голос і бачить його вже під березою біля Дніпра (Ох ця береза! Вона все знає! Усе бачила! Була мовчазною свідкинею їхніх зустрічей і прощань! Тонкостанна, білокора сестричка...). – Та нащо він мені здався? Ну як ти так... Я й розмовляти з ним не стану... Уже не стану! Хай мати йому молоко дають!

– Ні, Нюсю! Не в тому річ... Мене вже немає, Нюсю... Розумієш?

Нюся знову намагається підійти до нього, обійняти, але відчуває під руками лише теплу пошерхлість кори, нагріту на сонці, розрізану вертикальними струмочками покручених прожилок. Якби не береза, чи вдалося б устояти? Як то – «нема»? А хто ж оце з нею розмовляє? Вона хоче його покликати, але відчуває, що не здатна вичавити жодного звуку із себе: горло зсудомило, а в сухому роті неслухняний, чужий язик просто вкляк, годі навіть губи облизати. Та що там «заговорити»? І обернутися – зась! Обернутися чи головою, чи тулубом не вийде. Холодно, хоч літо, яскраве сонечко пробивається крізь шелестливу, на

довгих плакучих гілочках розвішану зелень. Щось заморожує. Це заціпеніння подібне до льодянистого змертвіння (так буває, коли довго стояв у черзі на морозі, і потім, коли врешті неслухняними, ніби не своїми ногами дочовгав додому й через силу стягнув обмерзлі валянки, нічого не відчуваєш – холодні, мов неживі ступні, як дерев'яні колодки).

– Нюсю! Нюсю! Ти чуєш, Нюсько!

Нюся нарешті виринає з цього страшного, зимного сну, як із домовини. Гуркіт, торсання дверей, заціпнутих на тонкий шпінгалет зсередини, і голос дядька Міші, її хрещеного, – невдоволений, хрипкуватий, який пробуджує справніше за срихонську трубу:

– Нюсько! Холера! Що там сталося?

Двері нарешті відчиняються, і в сперте, ніби «перележане», із неприємним гнилуватим присмаком повітря (земляна долівка, покрита втрамбованою битою цеглою, погрібець у кутку, накритий дощаним настилом, із якого поширюється вільгий і затхлий дух) знадвору вривається хоч і спекотна, але свіжість. Дядько Міша пропускає поперед себе Клаву («Ти ж дивись! Щоб тихо мені тут!»), виходить і швидко причиняє двері («Замкніться!» – коротко наказує він).

Клава певний час зникає до напівтемряви. Нюсю вона побачила в першу хвилину й встигла роздивитися і смертельну, якусь аж зеленаву блідість, і страшну схудлість сестри.

– Вони що, не годують тебе?

– Та ні... Щось не хочеться... Геть не голодна...

Вони мовчать. Може, за ці два місяці майже безвилазного перебування тут Нюся геть уже здичавіла? Клаві страшно. Як можна тут сидіти цілими днями? Вона виймає з полотняної торби книжку й кладе на сестрині ліжко («Ось... узяла в тьоті Шури... як ти тут тільки примудряєшся читати?»). Вони обидві поки не знають, що це фатальне читання призведе до серйозної втрати зору (Нюся все життя носитиме окуляри), а якби й знали? Чи відмовилася б Нюся від читання, яке лише й рятувало від тихого божевілля? Чи змогла б Клава відмовити сестрі й не принести книжку?

– То що там, Клаво? Чого ж ти не кажеш? Коли вже можна буде додому повернутися? – Від хвилювання Нюсин голос зривається на крик. Ще трохи – і в неї почнеться істерика. Сльози – від страху – відчаю – тупої безвиході – такого відчутного безсилля – люті –

бризкають і котяться цим давно невмиваним лицем (уже забула, коли й милася останній раз по-людському). Може, не варто було тікати? Краще вже було б на роботу до тієї Німеччини податися.

– Стьопка обіцяв уже на наступному тижні папера справити. Каже, такий буде «уркунде», що вже ніхто тебе не займатиме! Мама йому вже навіть батькову обручку віднесла! Тож не сумнівайся!

А як же було не тікати? Везуть на роботу? У Європу? У нове, краще життя? А як ні? Он євреїв везли уже у світле майбутнє. Та хіба лише їх? І куди привезли? У моторошний самою лише назвою Бабин Яр? Моторошний... Бо всі вже знають про те, що робилося у вересні сорок першого в тому погибельному місці, дорога до якого через декілька давніх, як сам Київ, кладовищ (справжня *via dolorosa* – хресна путь – шлях скорботи – дорога до смерті, невблаганної, страшної) спускалася дедалі нижче й нижче – у самісіньку пекельну безодню глибочезного урвища.

Правда проступить... У монументах? Одиноких, камінних, розкиданих по території всієї рекреаційної зони. Парк відпочинку? Парк відпочинку! За чиймось злим наміром чи так уже було написано в отих найвищих скрижалях – на місці страшних масових страт, число яких перевищує статистичні дані, «зрівняні» з «урахуванням похибки»?... Ось зламані іграшки навіки застигли у виструнчених позах біля входу до метро Дорогожичі. Оплаканим чи ніким не оплаканим діткам? Тут завжди квіти, і урочисто сиві воркітливі голуби підбирають хлібні крихти, що розкидають для них такі ж галасливі хлопчачі й дівчатка. Такі ж, як ті?... Такі ж, як і ті... Мощена різнокольоровими плитками доріжка до камінної мінори, написи на якій трьома мовами («Голос крові брата твого взиває до Мене із землі») чи здатні вмістити – осягнути – увібрати – оповісти – розказати – передати – увічнити – акумулювати – зберегти – оплакати – застерегти – навчити – упередити – відвести – уникнути – раз і назавжди? Православний хрест близько до дороги, по якій щодня тролейбуси – автівки – вантажівки – автобуси незчисленим потоком, у тіні гігантської телевежі. Хрест у вишиваних рушниках позначає умовне місце страти численних українців тут. Мінори – хрести – пам'ятники – скульптурні групи – надписи в лабіринті посипаних червоним гравієм доріжок, обсаджених декоративними кущами й квітами – красиво й вибагливо... А на місці старанно

закиданого й затрамбованого нацистською, а потім і комуністичною владою Бабиного Яру чийсь (чий?) діти ганяють м'яча, вправляються в стрибках на скейті – зручний розгін! та й де ж його вправлятися, як не в рекреаційній зоні? Кому це треба? Їм, мертвим? Нам, живим? Нам, живим...

Але ні Нюся, ні Клава ще цього не знають, як і не знають усієї правди про Бабин Яр. Та й чи хто може знати її, оброслу легендами й переказами, як старе дерево лишаями й мохом? Чутки, домисли, страшні оповідки... Чи наблизять до того... того, що сталося там? Окреслять сутність невідворотно втраченого, дитинного «нерозпізнання» національності? Чи там, у себе на острові (а може, це був острів їхньої щирої дитячої ізоляції), вони колись ставили одне одному такі запитання: «Українець? Росіянин? Єврей?» Одна мова – одна національність – один спільний простір існування.

«Наказано всім жидам міста Києва і околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до 8 год. ранку при вул. Мельника – Дехтярівській (коло кладовища).

Всі повинні взяти із собою документи, гроші, білизну та інше.

Хто не виконає цього розпорядження, буде розстріляний.

Хто оселиться в жидівських помешканнях чи розграбує предмети з тих помешкань, буде розстріляний».

Як це можна було пояснити? Та й чи взявся б хто це пояснювати? (Може, Поля? «Нечисть сіра прийде, буде клацати зубами, смертю дихатиме, і ви підете звідси. Підете назавжди...») Вони підуть, прикликані цим розпорядженням, щоб уже ніколи не повернутися? Ці люди зі смішним прізвиськом Цалік, старша дочка яких, Роза, вчилася з Жорою в одному класі, а дід Йося цілими днями плів кошики з нарізаних рівненько острівських верболозів?

Отже, є німці двох «видів». Німці двох видів? Як так? Одні, ті, що ходять по молоко, складають на купу свій зелений одяг, кидають у кутку автомати й біжать купатися на Дніпро, і оці, інші, які... Які? Чи це люди? Чи лише «німці»?

– Клаво! Я так боюся! Я тут збожеволюю... Клаво-о-о!

Старша сестра чіпляється за меншу, і та сідає поруч, кладе її голову собі на коліна й гладить, як маленьку. Нюся так ридає вперше, відколи вона опинилася тут, рятуючись від «добровільного» вивезення до Німеччини. Чи це вже час такий настав, чи терпець увірвався, чи Рома наснився (так безглуздо, так страшно)?

– Клаво! Ти вже проси того Степана, хай уже ж обов'язково на наступному тижні! Клаво! Хай мама знову до нього піде! Бо я... я тут більше не витримаю...

Час побачення невблаганно минає. Клава йде. Двері за нею причиняються. Причиняються у – вільний – світ – по – той – бік – дверей, де світить сонце (чи й місяць), Дніпро, острів у легкому літньому мареві. Це там? По інший бік ріки? Це десь там...

Тоня

*Дівочих непорочних ліній
Довершеність – літак і лук.
Вона прийшла у день осінній,
Вся повна чародійних мук.*

*Дмитро Павличко. Дівочих непорочних
ліній*

Крізь напівзведені віночки в'їй – сонце літнього розпеченого дня (а якщо прикритися дашком долоні, то можна й не мружитися). На доріжці посеред цього дивовижного квітника – пальми в діжках (винесені на літо із зимового саду), а між ними – вузьенькі й витончені плетені лавочки. Тоня любить приходити сюди, схилитися над невеличким басейном із водограєм, у якому золоті рибки з червоними плавцями, що пишними шлейфами волочаться вслід, видзьобуються розтуленими ротиками на поверхню – шукають якихось лакоминок. О! Тоня має для них ласощі – крихти від білої булки (вона й не підозрювала, що такі десь випікають, поки не опинилася тут – у цьому великому будинку Майєрів на пагорбі, що наче нависав над усім Айгахом). Вона розкидає ці принади по всій поверхні, щоб рибки не юрмилися й не штовхалися (аби всім було добре!), і роздивляється своє відображення, на яке напливають і напливають кола, підняті червоними плавцями – чорна вузька сукня з короткими рукавами, що виструнчує й витончує її і без того тендітний стан, білий комірець і фартушок. Як школярка! А вона й була нещодавно школяркою. (Чи була? Коли? У тому, довоєнному житті?)

– Фройлян Тоню! Вас хазяйка кличуть!

Це куховарка Катаріна. Крізь розчинені двері кухні апетитно пахне чимсь присмаженим. Ні, Тоня не піде через кухню (вбирати в себе запахи їжі, напівфабрикатів, каструль і сковорідок). Крутнувшись востаннє на одній нозі (все ж таки відпочинок, хоч і коротенький), вона біжить до парадного входу, у який впирається прокладена між клумбами доріжка. А в цих доглянутих і випещених квітниках між пістрявими килимками з портулаку – кущі троянд найвибагливіших

форм і кольорів, пишні левкої, примхливі пізні іриси, волошкові й бузкові дельфінії, рожево-білі лілії з підкрученими пелюстками. Чого тут тільки нема! От тільки... чорнобривці, такі рідні, запашні, улюблені ще з дитинства мальви, нічна красуня матіола – цього тут не побачиш. Звідки їм тут узятися, у Німеччині? Ще не вивезли? Ще не вивезли...

Покоївка... Вона? Тоня? Саме вона – Антоніна Марецька. Не сказати, щоб це її пригнічувало (і зовсім ніхто її не пригнічував тут, на службі у великому будинку Майєрів), спершу навіть, навпаки, потішило. Адже з усіх прибулих до Аугсбурга остарбайтерів лише вона отримала хатню роботу. Хай там як, а це легше, ніж корів доїти й городи сапати. Але оце засвоєне з абетки «ми – не – раби – раби – не – ми» – така собі декларація, яка по суті декларацією й лишалася (не більше), усе ж відклалася десь на рівні підсвідомості. «Ми – не раби!» – може, десь хтось і не був рабом, а вони (Тоня – мама – Тарасик – Миколка)? Сім'я «ворога народу», заарештованого і безвісти зниклого в тридцять сьомому. А потім... Потім мати написала заяву, у якій чорним по білому – «відрікаюся», бо... Бо що? Голодна смерть: виженуть із роботи, з дому... Котися перекотиполем або відрікайся...

А може, річ не в цьому? Дід по матері до революції, здається, був лакеєм десь у панів. Може, це все від цієї синьої в білі смуги пов'язки на руці з написом «ost» («Ти маєш її носити. Такі правила. Ми не хочемо мати через це неприємності»), яка повсякчас нагадує про «вторинність» твоєї нації, твого походження, твоєї рідної землі?

Обдивилася себе з усіх боків у великому, на всю стіну дзеркалі в передпокої, розправила невидимі заломки на сукні й постукала до хазяйчиної кімнати.

– Пані Марто?

– Слухаю...

– Ви мене кликали?

Оці завчені манірні фрази, уніформа, чітко окреслене коло обов'язків – якась штучність існування (не життя, а ніби його вправно відтворена копія, витончена, відфільтрована, старанно випечена, як ці квіти на клумбах дбайливим Генріхом-садівником). Пані Марта ще не стара й досі гарна жінка, яка щодня вбирається в нову сукню, навіть якщо й не має кудись іти й жодного візиту до них теж не заплановано, сидить у кріслі біля свого туалетного столика. О! Ну тоді, напевне,

хоче нову зачіску. Так і є – розкладені гребінці, шпильки, олія для волосся.

Питань ставити не годиться (хто вона, і хто її господиня... інструкції тут були зайві, хоч перекладач ретельно пояснював їй, що вона «має» й «не має» робити), але й так зрозуміло, що збирається десь на гостину, адже якби візит планувався до них, у будинок Майєрів, то всі б уже знали: куховарка, садівник, сторож і вона, Тоня, – увесь склад домашньої челяді вже було б сповіщено.

– Тоню! Помийте, будь ласка, підлогу на першому поверсі. Робітники носили горох на кухню... Певно, Катаріна не зачинила дверей. Навіяло пороху.

Годинник, великий й урочистий, схожий на маленьку скляну шафу, відбиває шосту вечора. Через вікно з Тониної кімнати – власне, маленької комірчинки в мансарді будинку – видно, як автомобіль вивозить подружжя Майєрів за ворота, потім до хвіртки дріботить огрядна Катаріна (її робочий день уже закінчився). Тепер можна спускатися вниз і мити підлогу. У Тониному розпорядженні щітка для паркету й окрема щітка для кахлів, декілька ганчірок, відро зі спеціальним розчином. (Розчином? А вона у своєму Тетієві мило в руках тримала лише декілька разів.)

– *Повій ві-і-ітре на Вкраїну, де покинув я-а-а дівчи-и-ину... Де поки-и-инов карі очі, повій ві-і-ітре опівночі...*

Нікого нема – жодної душі, крім неї, у цьому величезному будинку. Можна співати? Можна співати! Можна навіть вовком вити! Качатися по цих сходах! І що? Нема такого вітру, який би хоч на хвилинку заніс до мами – у ту білесеньку хатинку, за якою мальви аж до городу, два менші братики ліплять кульки з глини, качають їх по траві, ніби справжні м'ячі, доки ті не розлетяться від удару, і тоді все спочатку.

Гарячі краплі скапують їй на руки, на цю нахукану й натерту до блиску підлогу.

– *Лічу в неволі дні і ночі і лік забуваю. О Господи, як то тяжко тії дні минають.*

Ні, ніхто її тут не ображає! І пані Марта не раз казала, що після того, як доньки повиходили заміж і роз'їхалися, їй так самотньо... «Пан Майєр вічно в себе на фабриці (те, що її хазяїн – не бауєр, а власник великого підприємства в Аугсбурзі, Тоня дізналася відразу –

перекладач зробив великі очі й довго розводився про те, як їй пощастило)... Добре, що хоч ти тепер тут! Наш син зараз на фронті, тож і ми маємо право...» – пані Майєр завжди не договорювала (Може, краще б уже й не починала?), але Тоня добре знає це німецьке «правило»: якщо хтось із родини на фронті, маєш право взяти натомість «оста»...

А в пані Майєр на туалетному столику (вона ніколи не замикає своєї кімнати, не те, що пан Майєр) купа пуделечок – із пудрою – рум'янами – помадою – парфумами – кремом. Тоня не те що не бачила, а й не підозрювала, що таке диво є на світі! Та й хто б їй мав розказати? Мама-тато? Прості вчителі містечкової школи?

Вона підводить собі помадою вуса. Гарно? Ой гарно! Зараз швиденько змиє – ніхто й не визнає.

У Тониній кімнаті невеличка валізка, а в ній – картатий блокнотик у цератовій обгортці, листівки й листівочки, різні, які тільки є тут, в Айгаху, на пошті. А на пошту слід ходити, чи то пак їздити велосипедом, щодня – пані Марта пише листи синові, а Тоня пише мамі, точніше, писала, доки можна було... А зараз? Хто в Тетієві? Досі німці? Чи вже наші?

– Фройлян! Я вам пояснюю: у цей рейхскомісаріат кореспонденція вже не приймається...

На пошті гарно! Цей безкінечний рух заворожує – приймають листи – штампують – запечатують сургучем – зважують і загортають бандеролі – розкладають свіжі газети (приємний дух типографської фарби) – диктують телеграми. Навіть тут – у маленькому Айгаху – завжди людяно – гамірно – іноземно. Тоня не відразу помітила хлопця, що став за нею в чергу (теж купувати марки-поштівки, листа відіслати?) і, зазирнувши через плече на конвертик у її руках, упізнав знайомі літери.

– Я вам ще раз пояснюю: у цей рейхскомісаріат кореспонденція вже не приймається... На жаль... Нічим вам допомогти не можу... Ви розумієте мене? Розумієте німецьку?

Чи розуміє німецьку? Чи розуміє оцю руденьку поштарку? На жаль? На який? І чи знає вона, пещена німецька панночка, що таке жаль?

– Гей! Чуєш? Я теж з України... Уже два місяці тут... Як тебе звати? Тоня? А я Єфрем! Чуєш, Тоню, не плач! На хустинку...

Вона сама в цьому величезному порожньому домі. Годинник б'є дев'яту. Це на першому поверсі, а на другому як його відгомін лунає чарівна мелодія (з кабінету пана Майєра). Моцарт... Пані Майєр каже: «Слухай, люба! Це мелодії безсмертного Моцарта! Мусиш здобути освіту, якщо ти вже тут...» Мусить стати шляхтянкою? Аякже. Задля чого? Задля миття підлоги й вікон, вибивання килимків і здмухування порошу? А потім? Коли війна скінчиться? А вона таки скінчиться: якщо листи не приймають, то Україна вже не їхня! А чия? Чия Україна?

«Для себе! – здивовано зводить на неї очі пані Майєр. – Хіба ж тобі не хочеться бути панною? Ти ж така гарна!» «Бути панною»? О, Тоня хоче бути панною: уже є дві розкішні сукні, нова зачіска (була в перукарні навіть не тут, в Айгаху, а в самому Аугсбурзі – відмахала десять кілометрів на велосипеді), манікюр (це вже пані Майєр навчила), черевички на підборах і не бачені ніколи досі босоніжки, які відкривають пальчики, теж наманікюрені.

– Змережаю кров'ю та сльозами моє горе на чужині, бо горе словами не розкажеться нікому ніколи, ніколи, нігде на світі! Нема слів у далекій неволі!

І вона раніше «мережала»... Увесь вільний час заповнювала сторінки цього блокнота віршами – дописами – роздумами – описами (Німеччиною – Україною – своїм серцем).

– Я теж хотів матері листа відіслати... От... А тут... «У цей рейхскомісаріат кореспонденція вже не приймається»...

Він так смішно й схоже перекривив пані з пошти, що сльози висохли самі собою (навіть хусточка не знадобилася), а сміх годі було й стримати.

– А я спершу подумав був, що ти немка... така... ну, така... ага! Я – Єфрем... Га? Уже казав? От... А ти з Тетієва? То це ж біля мого села!

Селюк? Селюк. То й що? Вона теж не міська, бо насправді в Тетієва тільки й назви, що містечко. Розумний сірий погляд. Сам смішний, навіть дотепний по-своєму. Поїхав її проваджати, бо теж був на велосипеді.

– Я сама тобі напишу, де й коли побачимося! Давай адресу!

Нащо вона це зробила? Не мала більше кому писати, то хай хоч цьому першому-ліпшому хлопцеві (все-таки земляк)? Чи не могла відразу визначитися, продовжувати це знайомство чи ні? Він їй сподобався? Вона йому? Мабуть. Але?... І сама не знала.

Тут, у себе (майже на горищі), Тоня завжди відчувала певне піднесення. Вона обрала з-поміж своїх листівок одну дуже оригінальну (у формі сердечка), підійшла до невеличкого столика під вікном, скошеним, завислим над головою, через яке уночі, якщо немає хмар, – мільйони чужих зірок (бо ж і небо чуже). «Ось він – вільний світ! Він вільний? Там нема оstarбайтерів? Там нема оstarбайтерів... і... ворогів народу? Їх теж...»

Жора

*а під кінець
від шелестіння трав
і моху загоряється весна
дерева покидають крадькома ліси
у хрускоті оголених суглобів*

*я зостаюся недовірливий
віч-на-віч із самим собою*

немов без спадщини

Роман Бабовал. А під кінець

Хто я? Що я? І ці руки... ніби зовсім і не мої. А чий? І як я можу ними рухати? А може, це й не я? А хто? Хто я? Хто?

- У нього важка контузія...
- Кароче, братва, не жалец... Я вам гаварю!
- Не може самостійно рухатися...
- Ко?
- Певно, втратив пам'ять...
- Яволь!
- Давно ли доставили?
- Гляди-ка? Две недели? И жив?
- Матка Боска!

Хтось схиляється наді мною, чийсь руки підіймають мою голову. О Боже! Цей рух чи порух... Тисячі шпичь впиваються десь усередині черепної порожнини в її податливу сіру м'якоть і розривають на мільйони атомів. Пекельна мука! Біль! Чорніє в очах! Краще вже вмерти. А може, я й помер? Я давно вже помер? Я давно вже помер... Навіть не вчора? А коли? Де? Під Лейпцигом? Під Прагою? На Пруті? Аби ж лишень не жити – тут – і – зараз – у – межах – цієї – нестерпної – муки...

- О! Знову знепритомнів...
- Я вчився на лікаря. Розступіться! Дайте оглянути!

Я притискаю пальцем контакт на панелі, а Колька – мій сусід і однокласник – намагається паяльником приліпити цей злочасний контакт до такої самої нещасної панелі. А може, це не я? А хто? Чого ж тоді саме я боюся – а що, як Колька промаже й шмальне мені по пальцю? До кімнати заглядає цікава Клава (Клава цікава? Та не те слово! І чому в мене жодного брата, а натомість аж три сестри? Три сестри!..), їй кортить першою довідатися, що ми тут збираємо. Я сварюся на неї, але це не допомагає, показую кулак – і це не діє. «Клавко! Згинь! Бо не дам приймача послухати!» – допомагає, її ніби вітром здуває, та натомість з'являється Нюся. Вона шукає якісь книжки на етажерці, а сама зиркає на стіл, де розсілися ми (думає, що не помітили). Цю не смикнеш за косу й п'ястукон не застрашиш – доросла... «Колю, слухай, а хто сьогодні в бібліотеці чергує? Не Ромка Павленко часом?» – я непомітно підморгну Кольці, якому геть невтямки, чого це я раптом завів про це і чого, власне, від нього хочу. Але Нюся не лише кидає етажерку, вона миттю виходить (згадала про щось?), і я бачу через вікно, як вона вже крутиться надворі. Невже й справді побіжить у бібліотеку? От дурна! Їй-богу!

Колька нарешті втямив, ми обоє сміємося, так розходимося, що старий стіл від наших вихилясів попискує й собі погойдується нам у такт.

– О! Опритомнів!

Біла стеля наді мною. Шерега електричних ламп в однакових металевих абажурах, що нагадують тарілки. Боляче дивитися, навіть погляд переводити боляче. Дерев'яні триярусні ліжка вздовж стін тягнуться від загратованого вікна до залізних дверей із вічком (про це я довідаюся згодом, бо поки що не розрізняю предметів, лише нахилені наді мною обличчя моїх товаришів; про те, що це мої товариші, я теж довідаюся лише згодом). Я хочу заплющити очі, але хтось (хто й першого разу) схиляється наді мною й каже російською, що він лікар (чи вчився на лікаря, та й хіба це, зрештою, не байдуже?) і що я маю триматися. Я маю триматися? Саме так! Маю триматися, якщо хочу жити!

– Держись, браток! Снова закроешь глаза – считай, что покойник! Понял?

«Снова закроешь глаза – покойник!» – зміст цієї фрази доходить до мене, пробившись крізь туман болю – муки – терпіння. Хочу

сказати, що зрозумів, а натомість видаю лише протяжне й ледь чутне «М-М-М».

– Слушай сюда! Ты хоть знаешь, кто ты? При тебе были документы... Ты – Георгий Терещенко!

Георгий Терещенко? Георгий Терещенко... м-м-м... Щось знайоме... Але коли ось останній бар'єр (так принаймні виглядає), а потім – згадування... кляц... кляц... кляц... і чорне провалля невагомості... Нічого не пам'ятаю... Хто я? Де я? Чого я тут? Що роблю? Хто ці люди в смугастих робах, що стоять і незмигмо дивляться на мене? Їхні бліді, виснажені обличчя зі скляними холодними очима, що блискотять нездоровим полиском, худі, виснажені тіла, арештантський одяг – усе це викликає багато запитань, відповіді на які знати не хочеться. Неприємний холодок усередині... Щось підказує, що зі мною сталося лихе... невідворотно... таке, що назавжди змінить не лише мою свідомість, а й усе моє життя.

– Ты ж красный командир, пленный, как и мы... Командовал красным танком... Танк твой подбили, значит, ну а тебя загребли, братуха...

Дивно, я чую ці слова, та не розумію їх. Не те, щоб я геть не тямив їхнього значення, але сам сенс сказаного... «Красный командир»... «Пленный»... «Командовал красным танком»... «Танк – броньована бойова машина на гусеничному шасі»... Ніби з якогось конспекту. Якого конспекту? Хто його вів? Де? Бойова машина... рухлива – ревуча – ривка – рудиментна – рецидивна – реактивна – реальна – регресивна – релевантна – рецесивна... У безкінечному ревучому ревиську – рації не чуєш – Ваньку не чуєш (хто такий Ванька?) – себе не чуєш...

Хочу знову заплющити очі, але оцей лікар знову нагадує:

– Браток! Продержись еще час! Кризис должен миновать!

Таця, металева, натерта до лискучого блиску, на ній якесь безбарвне, виварене доценту їдло на таких самих металевих лискучих полумисках. Скільки днів минуло з того першого дня моєї «свідомої свідомості»? Товариші мої всюди тягають мене попід руки: у туалет, на плац, у їдальню. Ноги підгинаються й волочаться, як ватяні. Руки не слухаються мене, а ложка, дбайливо вставлена до рук одним із моїх «опікунів», випадає з дзвінким бренькотом на підлогу, хтось підіймає її (головне, щоб наглядач не побачив, бо ж: «Шайзе! Чистота понад усе!

Що це ще? Негайно прибрати! І марш на губу!»), обтирає об мою робу й вправними, швидкими рухами годує мене (як маленького). Язик мій не мириться з моїм мозком – не сприймає його команд, не видає жодних звуків: мукаю й ремигаю, як справжній віл, чи віслук, чи не знаю вже й хто.

«Чистота понад усе!» І в нації, і в побуті, і в експериментах, і в одязі – в усіх діях, «Arbeit macht frei!». (Що таке воля? Де вона починається? За колючим дротом під напругою? За сторожовими вежами?)

– Arbeit macht frei.

А я так і не бачив цього напису на центральних воротах Дахау. Бо не проходив крізь них. Не їхав вузькою, спеціально збудованою колією з Мюнхена. Філія, одна з багатьох гостинних філій, власне, її західна частина...

Я людина? Чи овоч? Овоч, який не може самостійно рухатися, говорити, нічого про себе не пам'ятає. Що мене врятувало?

«Царю небесний, утішителю! Душе істини! Що всюди еси і все наповняєш! Скарбе добра і життя подателю! Прийди до нас, і вселися в нас, і очисти нас від усякої скверни, і спаси, Благий, душі наші... Спаси душі наші... Спаси раба божого Георгія... від кулі злої... заліза страшного... бомби навісної...»

Уночі я прокидаюся від страшного болю: усе моє тіло судомить. Я б'юся в страшних корчах до зубовного скреготу, до холодного гидкого поту і прикликаю смерть до себе, як жаданішу із найжаданіших. Так! Померти й нічого не відчувати! Ні муки! Ні журби! Ні болю!

Перевертаюся на бік (завжди намагаюся крутнутися на правий, щоб не чути загрозливого стугоніння серця, що ось-ось вистрибне з мене) і бачу в проході між ліжками тоненьку дівочу постать. Вона простує до мене у світлій смузі ліхтарного світла, яке щедрими потоками ллється через загразоване вікно за довгим рядом ліжок, наближаючись зовсім безшумно – ближче і ближче, як тінь тіней, сама при цьому не відкидаючи жодної тіні на білу стерильну стіну.

– Здрастуй, Жоро!

Коли вона схиляється до мене, я впізнаю знайомий, вибілений хворобою обрис моєї бідної сестри (впізнаю, геть забувши, що вона давно мертва, похована десь на Байковому – а я ж так і не був на похороні... і могили її не побачив – не встиг, та чи й побачу коли?).

– Я зараз тебе вилікую, Жорочко! Потерпи! Голівка перестане боліти! І пам'ять повернеться!

Вона кладе свою вузьку долоньку мені на чоло. Відчуваю обпікаючий холод і майже миттєву полегкість. Раптом, ніби шлюзом стримувана вода, яка нарешті змела на своєму шляху рукотворну перепону й розливається широким морем, моя свідомість наповнюється спогадами. Наш будинок на березі Дніпра – школа – мама Гаша – човен, на якому батько виїжджає запалювати бакени, – Нюся – пором біля переправи – рядок тополь уздовж пляжу – центральна кам'яниця нашого танкового училища в Саратові – Клава – Ванька, наш радист, – мій танк – червона смуга зупинки... Мільйон речей, які складали мою свідомість, створили мене, – Жору Терещенка, – стерті страшним вибухом (майже пряме влучання), нараз відновилися – пробилися молодією травою крізь сіру пожухлість хвороби.

– Як воно там? ТАМ?... Полю? Це справді ти?

Старанно вимовляю слова й дивом дивуюся здатності говорити, вербально оформлювати думки й почуття. Дивлюся на Полю, на її постать, що геть не відбиває світла, і навіть не завважую спершу, що вона сама світиться, як упійманий і посаджений до сірникового пуделечка світляк.

– Там, на острові, усе згоріло, Жоро... Німці спалили все, коли відступали. Тому й листи твої поверталися («Адресат или выбыл, или не найден»), але ти не хвилюйся – вони всі живі-здорові. Жили в діда в Пухівці, а після війни вже житимуть на Нижньому Валю – біля дяді Міші.

– А війна скінчиться, Полю?

– Скінчиться, Жорочко! Скоро вже... Ти спи, мій рідний! Засинай!

Поля схиляється наді мною, поправляє ковдру, як маленькому. Дивна млість оповиває мене. Дивлюся на сестру й думаю, що ось вона красива, розумна, добра, і як шкода, невимовно шкода, що їй... Так мало... Чому? Така доля? Така доля... Очі заплющуються, подих уповільнюється. «Дякую, Полю!» – хочу сказати я, можливо, навіть і кажу на межі цього сну й провалююся в чорну невагомість ночі (без ліхтарів, огорожі, сторожових веж), а головне – без хвороби.

А зранку самотійно, хоч і невпевнено йду до вбиральні, куди мене раніше попід руки тягли двоє моїх друзів. Їм те, що всі, і так, як

усі.

– Повне відновлення за одну ніч? Хіба таке можливе? Гей. Скажи. Ти ж на лікаря вчився.

Навіть якби я їм розказав (і тому хлопчині, який вчився на лікаря), хто мене вилікував, боюся, вони б усе одно мені не повірили... Я й не збирався розповідати. Навіть якби вони просили мене. Тому просто йду, куди і всі. Тепер я можу! Теж можу! Хвороба відступила! Отже, воля, хай навіть у цьому заграгованому світі! А свобода? Буде колись? Буде! Теж не за горами, як і весна (чи була, чи лише наснилася?), бо вже ж спека (спека? чи вже літо?) струменіє в кожную шпарину цього похмурого місця – місця, що його я покину одного дня, щоб іти у вільний світ.

Поле

Волошки – дзвоники – ромашки узбіччям, а в полі травиця по пояс, не обкосишся. Та й не треба! Косою – не треба (не те, що вдома: дядьки довгою чередою – один за одним – вкладають траву із замашним шшшур-шшшур, і за кожним росте й росте довгий, як змія, валок). А тут косарка. У кожного бауера своя, не позичена. Хто бідніший, у того коні тягають, хто заможніший – трактор.

– Вйо! Вйо!

Цими кіньми часом складніше правити, ніж трактором (от у них у ем-те-есі дядько Семен на конях вивозив обід колгоспникам – давав якось за віжки смикнути). Оцей гнідий все верне й верне наліво, ніби йому пороблено!

Спека. А сонце ще й не піднялося до тієї найвищої смуги (зеніту), коли розжарене повітря навіть вдихати важко, а перед очима жовті мерехтливі кола. Єфрем спиняється в кінці поля. Треба понапувати коней. І тут, у торбі, припасено лимонад – муті націдила цілу велику пляшку такого, як він любить, – несолодкого, не дуже газованого.

Смагляві коліна з-під біленької сукенки, червоні з білим плетивом босоніжки на педалях велосипеда. Вона? Вона! І серце навіжено колотиться, підскакує аж до горла й хоче вистрибнути й покотитися до цього велосипеда, до цих смаглявих ніжок, до цієї такої звабливої в тоненькій сукні Тониної постаті. Радість! Радість? А може, і не радість зовсім? А що? Запаморочення? Отупіння? Піднесення? Божевілля? Потьмарення? Прозрівання?

– Гей, стій! Зупинися!

Єфрем зненацька вискакує на дорогу, перегородивши шлях, але Тоня, видно, помітила його здаля (та й знає, що це поле Кугле, а зараз саме така пора, що косити треба, а кому ж косити, як не йому?)

Вона геть не здивована – уповільнює рух, спиняється.

– Куди їдеш?

– До Аугсбурга!

– Чого?

– Треба нитки до нового шиття пані Майер. А ще... Зайду до фризерні, хочу зачіску нову зробити. От.

– Нащо? Ти й так гарна... Дуже гарна! А це все... непотрібно! На німку схожа!

Тоня дивиться на Єфрема з-під вищипаних, тоненьких, ніби здивовано піднятих брівок лише мить – віночки її вій опускаються донизу, підведені карміном вуста строго підтискаються. Образилася? Образилася... Але що він такого сказав? Справді. Невже оце волосся, збите спереду у високий кок (так, як у німецьких панночок), а на потилиці закручене жмутом, краще за косу? Тоню з косою вже й уявити важко, як й у звичайній полотняній сорочці й домотканій спідниці (Але ж, певно, удома, у Тетієві, так і ходила?), і навіть не тому, що її врода потьмяніла б, а тому, що оце все німецьке шмаття прилипло до неї й робить її якоюсь чужою. Навіть не так. Це ніби якась перепона між ними! Машкара, яка творить зі звичайної вісімнадцятирічної дівчинки з Тетієва якусь німецьку панну! Нащо? Невже це їй потрібно? Якимось інтуїтивно відчув – потрібно. Бо вона така і є? Яка? Розмальована лялька? Ні! Тільки не вона! Вона хороша! Найкраща! А оце все... Вплив середовища. Не більше. Це, певно, можна виправити. Їй треба пояснити. Що все це зайве! Що й без цього чудово! Але не зараз! Не тут! Не так. А як?

Щоб згладити прикре враження від своєї невдалої балачки, у Єфрема вихоплюється перше-ліпше, що спало на думку:

– Лимонаду хочеш?

– Ні, дякую...

– А де так гарно навчилася на велосипеді? Певно, ще вдома вміла?

– Та ні. Уже тут.

– І в нас теж велосипедів ні в кого не було! Тільки в голови колгоспу. Бувало, проїде по селу, то повітря нюхаєш, як то воно пахне? Чи бензиною не смердить? А як біля магазину поставить велосипеда, то ніхто й не зачіпає, бо ж ніхто не вміє й не тямить, що воно таке, той велосипед.

Ці підведені карміном губки вже всміхаються. А може, так воно й має бути і це він просто не звик до такої «рукотворної» краси? Йому подобається! Якщо придивитися... Це ж справді гарно! Оце все доповнює її природну красу, робить її ще виразнішою. Чи не це його, зрештою, і принадило? Бо ж де він бачив коли такі підведені вуста? Підмальовані очі? Вибагливі зачіски? Його мати Марія, сестра Дарка – обидві красиві типовою українською вродою, про яку кажуть, що з неї

«води не пити»... Може, і так, але що ще в злигоднях може бути хорошого, як не вона – оця краса, яка в чорних, тоненьких, мов шнурочок, бровах, карих очах, темних пристрасних чи голубих розвеселених? Та і як його жити без краси? Мати з Даркою гарні природною привабливістю без жодної штучності. (А що, зрештою, таке штучність?) Не вміли вони вуста підводити, часу не мали (та й, певно, охоти до того) і де б, зрештою, могли взяти оте все, що ліпиться-маститься на жінку? У селі, куди й простий крам – матерію, хустки, панчохи («вебеги», як коротко й містко позначали це Єфремові односельці) – ніколи не завозили до магазину, така дивовижа, як помада чи парфуми, була чимось геть незнаним.

– А вчора я кажу хазяйці Марії: «Як же так? У вас у погребі повно картоплі, а ви ніколи жодної картоплини не посмажите? Уже скоро новий врожай!»

– Кхи-кхи... А вона що?

– Ставить увечері на стіл полумисок смаженої картоплі й каже: «Їж, Єфреме! Бо скоро картоплю ми здамо для фронту».

Поки вони розмовляють, Єфрем нахилиється зо три рази й просто в себе під ногами виринає декілька великих дзвоників. Грунт тут піщаний і такий пухкий, що квіти випурхують разом із довгим білим коренем, на якому присохла грудка землі, сірувато-жовта, об'ємна. Єфрем одриває корінчики й дає Тоні маленький, із опущеними синіми голівками букетик.

– Дякую, Єфреме! Але куди я його візьму? У місті стільки справ, – сміється Тоня. Вона знову сідає на велосипед і дивиться на Єфрема вже згори. – Та й зів'януть вони. Нащо тільки рвав?

– Дак для тебе ж...

– Може, як назад буду їхати, заберу? Га?

Єфрем ніби жартома береться руками за кермо велосипеда. Хай би побула ще трохи! Куди вона так поспішає? Мабуть, хазяйка сваритиметься? До спеки хоче впоратися? Справді, не варто її затримувати.

– Я в неділю зайду по тебе! Підемо десь погуляємо!

– Ще не знаю... Я напишу тобі, добре?

Усміхається? Чи насміхається? Сидить на своєму велосипеді, як на троні! Теж іще цариця знайшлася! Та він же чоловік! Він має вирішувати! Він старший за неї (три роки – то не просто роки – дні –

місяці, то ще й досвід!), розумніший, бо ж устиг-таки школу закінчити до війни! То й що, що вона вчительська дочка? Що з того, що містечкова, а він сільський? Ніби жартома труснув її велосипед. (І що вона собі думає?)

– Не тра' вже листівочок! Уже аж три є... Сказав, що зайду. Ти що, не розумієш?

– Це ти не розумієш! Як до Майєрів прийдуть гості, у мене не буде вихідного! А як не хочеш моїх листівок, більше не присилатиму! Пусти! Пусти, кажу!

Єфрем штовхає Тонин велосипед, задавши йому прискорення вочевидь неспіввимірного з дівчачою здатністю прокрутити педалі. Але вона не падає, а спритно зіскакує на землю.

– Дурень!

– Ах ти ж...

Він нахилиється, підбирає грудки землі, що попадали з дзвоників, хутко ліпить із них одну грубу й велику, вона летить і ляпає у відкриту беззахисність спини над білою сукнею. Грудка розбивається на десятки порошинок, що засипаються кудись під сукню, вкривають сіро-землистим шаром майже всю Тонину спину. Вона вже встигла сісти на свій велосипед і трохи від'їхати, але зараз, збита цим ударом, знову зупиняється, злазить на землю, починає обтрушуватися, незручно закидаючи руки назад. Сльози течуть із її очей, розмиваючи все те, що було так дбайливо намальовано вдома. Єфрем у три стрибки опиняється біля неї.

– Тонечко! Вибач мені! Дурень! Дурень-таки! Чуєш? Вибач! На хустинку!

Єфрем і собі заходиться обтрушувати її сукню, але Тоня відштовхує його з такою злістю, що він аж відступає від несподіванки.

– Хустинку? Сам утрися! Щоб я тебе більше не бачила!

Врешті Тоня знову залазить на свій велосипед. Її біла сукня світлою плямою ясніє на дорозі, нерівною дугою віддаляючись поволі до Аугсбурга (певно, ще й досі плаче). І що тепер? Що?

– Хто це був?

Єфрем, навіть не обертаючись, і так знає, хто стоїть у нього за спиною. Кеті... І чого тільки їздить сюди повсякчас? То холодненького лимонаду, то мама просила вже обідати, то капелюша привезла, бо спека, то просто повз проїжджала... Кеті. Така вся виблякла й вигоріла

порівняно з Тонею! Солом'яні коси й такі самі брови, розсипи веснянок на щоках, скляні очі... І чого їй тільки треба?

– З ким це ти розмовляв? Га? А я й так знаю! Це покоївка Майєрів! Покоївка, а така завжди видзігорна, ніби панна. Я навіть бачила, як її наш новий поліцейський на каву запрошував, а вона показала йому пов'язку «ost» і гонорово так каже «ніх фірштейн»!

– Ніх фірштейн... На ось, – Єфрем, не обертаючись, віддає Кеті букетик дзвоників. Він не бачить, як її обличчя осяює усмішка і воно стає по-особливому миле.

– Чуєш, Кеті, не ходи весь час за мною... Чуєш? У вас тут село. Ще подумують...

Єфрем не обертається до Кеті й не бачить, що її обличчя, яке хвилину тому сяло від щастя, спохмурніло й вкрилося червоними плямами.

– Їдь додому, Кеті, я скоро теж приїду.

– А я не додому! Я до Аугсбурга! Не думай, що до тебе!

Її сукня у квіточки теж розчиняється на шосе. А зірваний букет дзвоників на узбіччі, нікому не потрібний, відкинутий обома (а третьому, тому, хто зірвав, тим більше він не потрібен). Тиша. Спокій. Сонце. І лише одноманітне дзижчання косарки в полі.

Покинутий острів

Там, де ще вчора замріяною Київською вулицею, ніби відділеною від Дніпра вузькою алейкою струнких тополь, неквапно ходять бабусі (швендяють одна до одної, тільки б удома не сидіти), хлопчаки гасають, здіймаючи фонтани піску, прості острів'яни снують у своїх нехитрих справах, сьогодні страшно, гогітливе вогнище до неба... Спекса, страшна рукотворна спекса. Облиті смолянистою смердючою речовиною будинки на довгих палях (а інших і нема на Трухановому острові, інших тут ніхто й не будував зроду-віку), як жертвні трипільські смолоскипи, палахкотять, здіймаючи до неба клуби чорного диму впереміж із язиками невиситимого полум'я.

Трипільці в давні, предковічні часи на берегах цієї ж річки теж спалювали свої довершені двоповерхові будинки з усім начинням (пощо? з якого дива?) і мандрували далі, – як були і в чому були, – далі і далі, корчувати ліс, засівати нові поля, жити...

Але тут – і – сьогодні – це не трипільський ритуал! Хто питає труханівців, чи хочуть вони так? Чи згодні вони на добровільне спалення свого майна – осель – хлівців – клітей – повіток – закамарків?

– Ідіть! Ком! Будемо все палить!

Ні, це не Ганс, що приходив по молоко, не ті безжурні німчуки, які веселою ватагою залітали і, покидавши в кутку кімнати автомати та одяг, бігли на пляж купатися. Це якісь страшні, зі злими сірими рилами солдафони. Наставляють автомати, безцеремонно зазирають у шафи й комірчини. (Боже! Що там іще можна взяти? Які-такі запаси там іще можна надібати?)

– Три дні! Ферштейн? Три дні!

Семен схилився над ямою – критично її оглядає. Поки що зовсім неглибока (дівчатам ледь по пояс доходить). Який же це сховок? Чи встигнуть? Може, і встигнуть. Як не як, два дні лишилося... Німці не жартують. Такі не вміють сміятися (хіба що сам всміхнешся на кутні, і то востаннє).

Доньки риють. Їхні худі лопатки ходять без упину під літніми ще сукнями (ще ж тепло, бабине літо, хоч і кінець вересня). Доньки, його

донечки! Було в нього дітей – три доньки і два сини (один найстарший від першого шлюбу з Настею), потім стало порівну (це коли Поля померла), а тепер... хто його вже й знає, як воно тепер? Обох синів на фронт забрали. Обох чекав. Обох чекав? Коли? Весь час? Весь час...

На старшого Настя ще тоді, у сорок першому, отримала похоронку, яку принесла й кинула на стіл із докором – розпачливим, злим, пекучим: «Ось! У тебе ще є діти! А мій! Мій! Єдиний син!.. Чому? За що?»

Запив... Чорно... Поміняв валянки на бутель самогону на Євбазі (залишилися калоші й чоботи). Правда, весь не встиг випити: Гаша десь заховала. Не кричала, не сварилася, не плакала, не благала, не падала на коліна (там, у кутку, за фікусом, як раніше) – просто заховала, а тоді відпоювала деревієм, сиділа біля ліжка з ночвами – не лягала, не спала, чергувала біля нього.

А Жора? Чи живий іще? Не поранений? Воює? Де? Що з ним? Поля ж віщувала... З її слів виходило... Що виходило з її слів? Важко, іноді зовсім неможливо було втямити Полину мову...

«А ти, братику, будеш ходити шляхами несходимими! Скільки ж твої ніженьки перемиряють світу білого! А жити будеш далеко-далеко, додому не повернешся – аж до глибокої старості».

Ну от що це значить? Що вона цим хотіла сказати? Маячня чи пророцтво? Ну от як це розуміти? До глибокої старості? То виживе? А чого ж додому не вернеться? Чого? У полоні, може? Не доведи Господи! Чи ж йому, Семенові, не знати, як у тому полоні? І чого його там триматимуть «до глибокої старості»? Німці ж відступають... Скінчилося їхнє панування... На острові плацдарм зачищають, хочуть Київ боронити від наступу з лівого берега... Хитрі! Бач, як придумали... А люди, їхні хати, майно заважають?

Низько-низько над островом пролітає літак, можна роздивитися великі чорні хрести на обох крилах. Фіксує, певно, де й що краще розмістити на «зачищеному» через три дні плацдармі. Ось так восени два роки тому переможцями йшли (та й не йшли, а всі машинами, рідко хто й на конях) по Фрунзе, Подолом... А зараз?

Семен знову заглядає в яму. Повільно діло робиться. Не навчені його дівчата ям копати... Що з них візьмеш? Худі, виснажені вічним недоїданням... Де в таких візьмуться сили? Клаві он лише п'ятнадцять (нема на що дивитися – ніби застрягла на дванадцятирічній позначці),

Нюся хоч і встигла вирости, але речі висять на ній виснем, ніби з чужого плеча.

– Так. Вилазьте! Дайте я.

– Тату! Вам же не можна! Ми зараз. Тільки відпочинемо троха...

Стали, поспиралися на держакі. Намистинки поту на чолі в Нюсі, а Клава щойно обтерлася брудною чорною долонею – справжній сажотрус! Але ось німецький літак заходить на нове коло над островом (За два роки ніхто їх тут не бачив! Та й що їм тут було видивлятися? Жодних стратегічних об'єктів – жодного інтересу, так би мовити), і дівчата знову схиляються над плетеними кошами, із новим ентузіазмом наповнюють їх землею, подають нагору – батькові.

А в хаті Агафія в'яже вузли. Важке, об'ємне або ж малопродатне на перших порах мотає в старе ганчір'я, без жалю рве на шмаття старі простирадла, багатьма шарами вкриває посуд – миски – ложки – хатне начиння – книжки – навіть ялинкові прикраси (хоч вони вже давно не святкують новорічних свят). Навіть старе їхнє рипуче ліжко Семен нащось розібрав. Невже думає і його в яму? Усе оце, що протягом майже двадцяти п'яти років наживали, старанно стягували, прикуповували, зносили, чим наповнювали ці дві кімнати, невеличку кухню, сіни й комору – усе в яму?

– Ідіть! Ком! Будемо все палить!

– Три дні! Ферштейн? Три дні!

А провалися воно все! Що воно ще в цьому житті лишилося? Був хоч цей дім – такий-сякий прихисток. (Та й не такий уже поганий, як розібратися! Нормальний, цілком влаштовує їхню родину.)

– Не плачте, мамо... Не плачте.

Клава торсає за рукав, зазирає в очі, виводить Гафію з тяжкої задуми (їсти, певно, хоче, але вже не сміє просити). А як його не плакати? Хіба ж це легко? Чого ж не можна оплакати своє минуле? Але чи ж воно відпустить? Чи так і залишишся довіку його бранцем? Ходитимеш по колу його досяжності?

А як Жора повернеться? Що застане? Пустку? Попелище?

Ось солдат (хто? чий син – чоловік – батько?) повернувся на це згарище й не застав нікого. Лише пустка, обгорілі скелети груб, самотній остов печі на місці колись квітучої вулиці... А потім, після війни, хтось вирішив (на найвищому рівні), що на острові має бути рекреаційна зона (уцілілим остров'янам не дозволили відбудовуватися

на обгорілих пустищах). І ось уже розширена смуга пляжу, доглянута, із завезеним білуватим піском, кінна база в східній частині й перекинутий вигнутою спиною металеві дури пішохідний міст – від західної частини острова до Поштової площі. І тільки він – забронзовілий солдат – скинув шапку і вдивляється в літери знайомих прізвищ (бо ж острів маленький! тут усі знають одне одного! а як інакше?) – чи нема в цьому меморіалі і його найрідніших? Чи не відбита вічна пам'ять про них на цьому простому, нагрітому літнім сонцем камені?

Фікус у діжці відсунуто до протилежної стіни. Чи є сенс його виносити? Хіба надворі він порятується? Може, лише як витягти його на самісінький берег? А тоді? Хто по нього повернеться? Та й куди перетягне? Агафія швидко й діловито загортає ікони, починаючи з найбільших. «Вербна неділя», обмотана й добре сповита, потім – Микола Чудотворець, далі менші – незмінна Богородиця, свята Аполлінарія, Георгій Переможець, ще якісь лики в затертій позолоті...

«Нечисть сіра прийде, буде клацати зубами, смертю дихатиме, і ви підете звідси. Підете назавжди, а тут усе згорить...»

Хто ж знав? Хіба ж хто міг подумати, що цей їхній маленький світ теж приречений? Пропаде у великій пожежі, яка пожиратиме все довкруг? А вони думали, минеться? Десь розбомблять – підірвуть – замінують – сплять, а їх не зачеплять? Випаде щаслива карта? Відкупляться? Так, як Ньюсю відкупили від Німеччини? Не минулося... Усе згорить... Усе поглине вогонь, страшний, навісний, невблаганний.

Вони, звісно, цього не побачать. Будуть лише здалеку, із низини лівого берега, дивитися на цю заграву, відбиту в Дніпрі, відтінену нічним небом. Бачитимуть дерева, які корчуватиме вогонь, і вони будуть падати. Плакатимуть... Надто мати. У неї вже ніколи не буде власного дому – кімната в комуналці, спільні тісні сіни, загальна брудна кухня... А острів? Навіки втрачений, загублений, минулий світ...

Кеті

*О кучері ясні і очі Беатріче,
Ви знову в тьмі моїй, неясні і смутні.
І знову, як тоді, покірнеє обличчя
Вишнево зацвіло під поглядом моїм...*

*Чи снишся ти мені? ... твій дотик ніяковий,
Мов електричний ток, у жили й скроні б'є.
І знов печуть слова одчаєм і любов'ю,
І шелестить вбрання знайомеє твоє...*

*Володимир Сосюра. О кучері ясні і очі
Беатріче*

Сонце ковзає поверхнею невеличкого трельяжика, що його ще до війни батьки подарували Кеті на день народження. Сонечко – літнє, по-ранковому усміхнене – хазяйнує в садку Кугле, де дбайливим руками дівчат (бо ж Марія не має часу, зовсім не має ані хвилячки вільного часу) висаджені колом кущі білих і червоних троянд. Одного дня Кеті помітила (коли це було? у четвер? ні, у п'ятницю), що на бутони напала якась парша й заїдає квіти.

– Таточку! Можна я поїду до Аугсбурга? Куплю трути від цієї капосної тлі? Гляньте лишень на ці бідолашні троянди!

– Та про мене... Як тобі нема більше чого робити...

Кеті цілує тата, зазирає йому в очі («Татко добрий! Він дуже добрий! Просто намагається це приховати... Як же вона його любить!»), але він квапливо одвертається (як завжди!) і вже прямує до короварні.

– Я миттю, тату! Туди й назад! – кричить навздогін йому Кеті, а сама вже біжить на кухню спитати в мами, чи не треба чого завезти Єфремові. Дорогою? Саме так, адже їхнє поле відразу за селом – тягнеться вздовж шосе на Аугсбург.

Сонечко ще ледь прозирає над смугою горизонту (сонько? сонько! ліньки вставати – світити – зігрівати – леліяти? чи це просто такий ритуал сходу – повільний, урочистий, неквапний, як недільна меса в

їхньому костелі), його рожеві відбитки веселими нерівними смугами коливаються й зникають у давно вже світлому небі.

Неділя. Ранок. Тиша й спокій в усьому будинку, по всій вулиці, над усім Айгахом. Але Кеті не спиться. Вона встає і в нічній сорочці вмощується на невеличкому круглому дзиглику біля свого трельяжика, де в трьох вузьких довгих дзеркалах її потроєне відображення – зліва, справа й по центру. Кеті розкручує папільотки й знову дивиться на себе в дзеркало. Боже! Нащо вона тільки це зробила? Її кругленьке миловидне личко в обрамленні буйних золотаво-рудих кучерів скидається на... на диню чи на білу святкову булку, що з якогось дива ще й вибухнула мільйоном кучериків! Розпачу немає меж! І що його тепер робити? Як вийти в такому вигляді на люди? Сьогодні ж неділя й уся родина Кугле піде на месо! Але найголовніше... як показатися на очі йому? Йому! Адже сьогодні, саме сьогодні, у неділю, коли в нього вихідний, можна поговорити з ним. Поговорити з ним? Про що?

А тоді, у ту злочасну п'ятницю (і нащо вона тільки вирішила їхати до Аугсбурга? нащо? від себе ж не приховаєш... аби його побачити... не оминала жодного приводу, щоб тільки потрапити Єфремові на очі, лише глянути на нього), саме виїхала на пагорб і побачила їх – стояли й про щось розмовляли, своє, тільки їм зрозуміле, лише їм званою мовою. Обоє красиві, високі, з буйними кучерявими темними головами, що були так близько одна від одної – майже впритул. Він щось розповідав, вона сміялася, хапалася за бік, аж заходилася, переминаючись із ноги на ногу. Він – Єфрем. (Її Єфрем! Її?)

Вона... Хто вона? Ця дівчина в білій сукні? Її теж упізнала. Це покоївка Майєрів! Бачила її не раз в Айгаху, на пошті декілька разів зустрічала. Як її звуть? Ніколи не цікавилася, бо нащо? Вона ж із «остів»! Остарбайтерка! (А Єфрем? І Єфрем... теж... остарбайтер.)

Не хотів її відпускати (жартома чи серйозно з тою покоївкою?), схопив ззаду за велосипед! Оцей завжди чемний і небалакучий Єфрем? Оцей завжди чемний і небалакучий Єфрем! А далі і геть несподівано! Грудка землі на білій сукні – лемент – сльози – обійми (чи штовханина?) – пручання – виривання – постать у білому віддаляється – розгублений Єфрем... Дівчина на велосипеді розтанула...

Розтанула? Зникла? А може, її й не було? Не було? Усе лише привиділося? Намарилося? Так буває... Спека... Це лише уява?

Міраж? Ілюзія?... А розпач на його обличчі, такий непідробний, відвертий. А квіти? Кинуті тією, що розтала? Кинуті, підняті, передані Кеті (ніби якась подачка!). А вона й рада була! Вчепилася в цей букетик, ніби в незнану розкіш!

А листівки? Болючий здогад шпигонув десь усередині, як осяння – прозріння – відкриття – занурення. Це вона, остарбайтерка, їх прислала! А Єфрем не хотів навіть показувати! Завжди хапав і біг до себе читати! І на всі запитання-випитування одна й та сама відповідь: «Та то мене хлопці на гульки запрошують». Хлопці? На гульки? Листівками? Та ще так охайно пишуть?

Кеті відчуває, як знову щось здавлює її горло. Вона починає шморгати носом, висовує язика й злизує ним ці нові (у порівнянні зі «старими», вчорашніми) сльозинки. Яка ж вона дурна! Мало того, що з волоссям таке зробила (а все ж для того, щоб теж бути «кучерявою», як та клята остарбайтерка!), так ще й нареветься зараз до червоних очей і носа! Але волосся – то дурниці! Намочить зараз і знову випрямить, а от з очима навряд чи так вийде!

– Кеті! Чи ти сказалася? Він остарбайтер! Подумай про це!

Це вчора, – у суботу, – коли зранку нарешті (чекала, коли всі розійдуться-роз'їдуться, щоб не потрапити йому на очі – не доведи Господи, вгледить її такою – зарюмсаною) спустилася на кухню й наштовхнулася на мамин погляд. Такий... Лагідний, люблячий, сповнений співчуття? Такий... Осудливий, гнівний, докірливий...

– Він остарбайтер! Чого ти дивишся на нього? Облиш і думати... Донесуть у поліцію! Чи ти цього хочеш?

«То й що? Що з того?» – ледь не вирвалося в Кеті (майже мимохідь), і лише потім прийшло усвідомлення, навіть не усвідомлення, а розуміння того, що мама все знає. (Від кого? Звідки? Кеті ж нікому! Жодній живій душі! Звідки ж тоді? Невже і про те, що на полі було, теж?)

Мама все знає? А хто ще?

– Хто тобі сказав? Звідки ти знаєш?

Кеті знову вдивляється у своє відображення – у всі його три різні подобизни. Вона вже встигла сходити вниз – на кухню – і повернулася з невеличким залізним кухликом (у ньому вода, порятунок для її кіс) та розрізаною навпіл сирою картоплиною (це вже порятунок для її очей). Так завжди робить мама (прикладає по половинці сирої картоплини на

кожне око), коли хоче позбавитися набряків від сліз. А плаче вона багато, ох і багато. Вона плаче ледь не щодня після того, як довідалася, що... Йоганн загинув. Йоганн загинув? У це просто неможливо повірити. Йоганн такий добрий, розумний, красивий! Де він тепер? Чи є десь його могила? Невже колись (коли скінчиться війна) вони поїдуть цілою родиною його перевідати. Побачать те місце, де він... Де навіки... А мама... Мама вже ніколи не буде ні щаслива, ні усміхнена, як раніше. Ніколи.

– Кеті! Не будь дурною!.. Ми з татом не сліпі!

Кеті відчуває, що «зайнятися», «запалати» (аж до коренів кіс, а може, і до їхніх кінчиків) – це не епітети! О ні! Адже вона посправжньому горить-палає (бо ж хіба не вся кров «прилила» до її щічок, чола?).

– Як то «з татом»? Тато теж?... І Цента?

– Центі ніхто цього не казатиме! Хіба сама помітить.

Мама відвертається до плити. Сьогодні субота, а по суботах зазвичай багато роботи. Навіть менша Цента допомагає, а Кеті й поготів. Прати – прасувати – прибирати – штопати – мити підлогу – здмухувати пил із меблів (тато жартує – «пилюгу ганяти») – чистити взуття – готувати вбрання на тиждень – змінювати постіль.

Мама відвернулася, зітхнула ледь чутно, майже крадькома. І не зрозуміло, чи жаліє дочку, чи лише осуджує? «Він – остарбайтер»... Хай у їхній родині й не надто переймалися ідеєю чистоти нації, та все ж... «Ти нацистка, мамо? Я нацистка? Тато – нацист?» – оці всі запитання, невимовлені, які так і не злетіли з язика, але майже фізично відчуті, перефразовані в інакше:

– Хіба остарбайтер не людина?

Ці слова, адресовані мамі, долітають до татових вух. Курт раптово з'являється у дверях кухні. Він не чув попередньої розмови, але бачить зарюмсане лице Кеті.

– Де мій кашкет?

Мати з донькою презираються. Що сталося? До чого тут кашкет?

– Піду заявлю на нього в поліцію! Хай заберуть! На шахту! Завод! У концтабір! Я до нього, як до людини! А він... доньку мені збаламутив! Шайзе!

Кеті остовпіла. Марія спокійно повернулася до Курта:

– Як треба буде, я сама заявлю! Жнива на носі, а він хороший працівник... Хтозна, чи інший буде таким само?

Мати вдає (а може, справді відвернулася й не бачить), що не помічає нового нападу сліз у доньки. Кеті плаче безгучно, морщачи носика, опускаючи кутики вуст.

– Іди краще півня зарубай. Чуєш, Курте?

– Ще хоч раз тебе коло нього побачу! Навіть не наближайся більше до нього, Кеті! До цього «оста»! Теж знайшла собі залицяльника! Із вогнем граєшся, дівко!

Курт трясє пальцем у Кеті перед носом. Вона покірно киває головою, закусує губи й опускає очі.

– Тагу... Це зовсім не те, що ти подумав...

Але Курт не слухає її. Ніби ошпарений, він вилітає з кухні, шарпнувши двері. Марія нарешті обертається до доньки, усім своїм виглядом демонструючи, що тему вже вичерпано.

– Батько пішов півня рубати. Іди вмийся, а потім прийдеш мені допомагати.

Кеті мокрим гребінцем причісує відстовбурчені на всі боки, схожі на маленькі антенки кучерики. Поступово вони розгладжуються, м'якшають, опадають, від чого її обличчя теж ніби розгладжується, упокорюється. Чи ж вона не гарна? Навіть дуже! Золотисті коси, великі блакитні очі! Ніби Крїмгільда! Чарівна Крїмгільда з «Пісні про Нібелунгів» (у школі вчили – стільки розмов було про цей давній епос, про споконвічну німецьку звитягу). А брови можна й підмалювати... От веснянки (завжди влітку такі виразні) – то вже не так просто, якби ж їх не було! Якби ж були такі смагляві щічки, мов у тої остарбайтерки! (а Кеті якщо довго на сонці пробуде, то обгорить неодмінно, а тоді облїзе – і прощавай краса).

Світить сонечко, порядкує в садку Кугле. Десь за короварнею співає півень. Чути, як кахикає зі сну батько, походжаючи двором. Клаксон автомобіля – Іда приїхала по продподаток для армії. Мамине вітання, уривки розмови. Усе як завжди? Ні, ніколи вже не буде так, як завжди! Не буде, як іще три місяці тому. Не буде? Не буде... Бо з'явився він! Такий... яким вона завжди його уявлявся (не думала тільки, що він, той самий один-єдиний він буде не німець), про якого, відколи побачила, були всі думки. Дурна! Хіба вона думала (чи знала?

чи бодай могла передбачити?), що вона йому... не потрібна? Що він обере іншу? І що тепер?

– Зараз війна... А він «ост»... Ти знаєш, що з ним може бути? З тобою? З нами?

Нічого не буде, мамо! Не хвилюйся! Нічого не буде! Ніколи, бо... він кохає іншу.

Марія

Біля хати півники сиво-синім килимом коливаються, закривають похилений тин. Нікому підправити – самі вони з Даркою. Самі залишилися... І ця велика хата на дві половини з коморою, кому вона тепер?

– О, гуд! Карашо! Карашо, майка!

Коли це було? Учора? Позавчора? Марія показувала німчукам фото, на якому Єфрем, молодий, гарний, у костюмі, стоїть біля якоїсь кам'яниці (він написав у листі, що це будинок, у якому він живе, – Дарка їй прочитала, – написав, що в нього все добре, щоб вони не хвилювалися), показувала й приказувала: «Це мій син! Він у Німеччині! Це мій син Єфрем! Мій син!» Чи втямили? Гелготіли між собою, щось показували один одному, весело сміялися, а тоді по черзі фотографувалися біля їхньої хати на призьбі, а опісля – у самій хаті, біля печі, на якій червоні півні кукурікали. (Уже й не пригадує Марія відколи. Чи не покійна свекруха їх намалювала? А вони з Даркою лише підводили рік від року ці вохрянисті лінії загнутих хвостів, розправлених крил, закинутих голів, із розкритих вогненних дзьобів яких ніби й справді лунке «ку-ку-рі-ку!».)

– Майка! Рушнікі! Ікони!

Розкривають скриню, перекидають їхній із Даркою одяг, щось шукають, гидливо кривлячись. Гидливо? Мають перекидати це селюцьке сміття (і їм, звісно, однаково, що там собі подумують ці селянки... не-арійки, упосліджені рабині...), шукаючи перлину, якої тут може й не виявитися... Арійці? Обрані? Прості злодюжки, безкарні через війну, виправдовувані ідеєю... І лише крутить панський ніс дух злежаного в скрині, старанно випрасуваного домотканого селянського шмаття?

Летять, змахнувши рукавами, білі полотнища сорочок... Бідні підбиті лебідки... Білими невагомими силуетами, щедро опоясаними по коміру й рукавам рожами – калиною – барвінком – червоними – чорними – де-не-де синіми нитками... кружляють хатою... просяться до незнаного вирію...

А коли буря вщухла, Марія складала їх, уже не наляканих і зворохоблених, а упокорених, звиклих до її рук, акуратно згорнутих, назад у скриню. Дарка змітала череп'я від розбитого глека. (Нащо тільки й побили? Зумисне? Ненароком? Молоко випили... глечика розбили...)

– Нічого, доню... Ми ще вишиємо... А ікони... Звідки ж вони в нас? Ще в тридцять другому комсомольці позривали й повиносили... Ти малою була – не пам'ятаєш цього...

– Чого ж, мамо, пам'ятаю...

– І тата пам'ятаєш?

– І тата...

Марія тре кулаком очі. Дарка куряву підняла на глиняній долівці, от очі й запорошило... Не шкода їй тих рушників, і скатертини не шкода (увесь Дарчин посаг) – діло наживне!

– Я ж їм пояснюю, що син мій у вас там працює! Ви ж його погнали в ту вашу Німеччину! Що ж ви ще й мене грабуєте? А як я синові напишу? Хай вашому главному скаже! У самій Германії!.. Що «гуд»? Що мені ваше «гуд»?

Корова Берізка форкає собі під ніс. Її господиня вже вкотре заводить балачку. Берізка прислухається до цих слів тітки Марії, мовлених із гіркотою, прикрих, розпачливих, жалісливих, не розуміє їхнього значення, але відчуває – щось не так. Хтось образив тітку Марію. От і молоко сьогодні не так, як завжди, двома рівними цівками стікає й стікає під вправними Маріїними руками, а ніби цвюхає від розпачливих її рухів. Скоріше б уже Дарка погнала на пашу.

Їхнє обійстя в низині біля річки, де повно трави: хочеш – викошуй, хочеш – корів випасай. Колгоспу нема. Німці не забороняють. На річці з давніх-давен загата й великий ставок розлився на півсела, ділить Княжу Криницю навпіл. Над ставом білі пасма туману, рухомі, ніби живі, клубочаться на легенькому вранішньому вітрі, але пригріє сонечко, і розвіється це сивувате марево, засяє скляна поверхня води, відіб'ється в ній безодня блакитного неба.

А в хаті Коломійців напівморок – невеличкі віконечка заступлені вишнями. Покійний Іван насадив. Хотів, щоб так, як у Шевченка, «садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть». Воно так і сталося: обступили вишневі дерева їхню хату, привітно заглядають у вікна, листочками шелестять, як маленькі діти на Різдво, що через

шибу зазирають усередину (Чи добрі хазяї в хаті? Не колгоспні? Чи пустять колядувати? Дадуть гостинчика?). Довгі гнучкі гілочки, а на них вишні довгими рядами досягають (ще день-два, і можна обривати). І шпаки, принаджені ранніми ягідками, злітаються цілими зграйками, пурхають, цвірінчать. Шпаки... А вночі хрущі...

«Сем'я вечеря коло хати, вечірня зіронька встає. Дочка вечерять подає, а мати хоче научати, так соловейко не дає...»

І в них би так було! У них? У них була велика сім'я! Свекор і свекруха, Іван, Марія, син Єфрем, дві доньки – Дарка й Олюнька. Була велика родина... Була?

Чому в них уже ніколи так не буде? Чому Іван покинув її? Пішов назавжди.

«Плугатарі з плугами йдуть, співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть...»

Так вони і йшли сільською вулицею – дівчата співаючи, хлопці – їм навперейми. Серед дівчат – маленька, непомітна Маруся, серед хлопців – високий, показний Іван, одинак, син москаля Коломійця, не багача, але заможного й поважного чоловіка.

А ти мені, Іване, став рідко снитися... Уже й забуваю тебе! Ой, забуваю, Іване! Спершу, як тебе не стало, заплющу очі, ти стоїш, як живий! А тоді рідше й рідше – у клопотах щоденних...

Ох, і тяжко мені було, Іване! Сама самотиною з маленькими діточкам, як чаєчка при дорозі!

Нащо ж ти помер? Га? Іване? Нащо покинув мене саму-самісіньку в цьому світі?

Пам'ятаєш, Іване, як ми співали журливої? «Ой піду я лугом, лугом-долиною...»? Пам'ятаєш? Наче про мене ця пісня! Ти не знав, Іване?

«На чужому по-о-олі тяжко нароблю-у-уся я, а прийду додо-о-ому важко зажурю-у-уся. Нічим протопи-и-ити, нічого звари-и-ити, плачуть малі ді-і-іти, нічим накорми-и-ити...»

Ой, приснися, Іване! Приснися! Хоч на погоду!

Сьогодні тяжко. Чи це вже вік докучає, чи так роз'ятрила душу оця пригода з німчуками? Ще вони її не грабували, гаспиди! Хоч би Єфрем повернувся живий-здоровий із тієї «роботи». Арбайтен... Стільки тих страхів наслухаєшся. Війна...

Від печі жар палахкотить. Затулила заслінкою. Буряка до борщу нема: старі вже поїли, нові ще не вродили. Нічого. Зварить зеленого борщику. Чорними, заскорубленими від безкінечної роботи руками Марія длубає картоплю, обриває блідо-рожеві паростки. «Це ж і в льоху тра' перебрати», – а думки зовсім не про те. Тонким мереживом розгортаються спогади...

«Сидить голуб на дубочку, а голубка – на вишні...»

Ця пісня для двох голосів – тонкого жіночого й густого чоловічого баритону (може, і басу). Вони спробували, і в них вийшло співати на два голоси:

– Ой скажи, ой скажи, серце дівчино! А що в тебе на мислі?

Марія підіймається вище й вище (не кожна дівка в Княжій так може; яка й почне, то ще півня пустить чи захрипить, геть зганьбившись), але Іван не пускає її, його впевнений, земний голос не дає їй відлетіти! Хай тріпоче крилами – так теж гарно! Але хай не відлітає! Його маленька беззахисна пташка!

– Пташечко моя... – шепотів ніжно, лагідно, гріючи її руки (тоді ще ніжні пелюстки рожевих долоньок) у своїй смушевій шапці.

– Ой тим її не займає, а що сватать має... Ой тим же він ой та не горнеться, а що слави боїться...

Посватав восени, а взимку весілля відгуляли, а за рік Єфрем народився. Просте плетиво днів – година до години, рік до року. То лише на позір. То лише на перший погляд... А коли до цього зрозумілого й усталеного споконвічного порядку (бо ж так жили їхні батьки, а перед тим батьки батьків – і так увесь ланцюжок їхнього роду) приходять щось страшне й руйнівне, незоре, як ніч? Хто? Пощо? За що?

– Іване! А я ж і не знаю, де тебе поховали... Де твоя могила, Іване?

Тисячам, мільйонам заморених голодом – свічка пам'яті. Вам видно? Чи вам видно її? Вона горить на пагорбі над Дніпром, а поруч дитина... Теж убита голодом? Теж убита голодом. А в худезних руках три колоски, а під жердинками ніг – страшні надтріснуті жорна... Символи? Доби? Часу? Атрибути катів?

Калиновий гай... Плаче калина червоною кривавицею... Плаче...

Усе це буде! Колись! Вас оплачуть! Відспівають! Перепоховують по-людськи!

Плаче Марія. Ридма ридає. Лягла головою на стіл, але не відчуває його відшліфованої гладесенької поверхні. Плаче... Коли вже вона буде вільна? Вільна, як Іван? Полине до нього в його вільний світ?

Пагорб

Білий будинок на пагорбі. Здалеку видно. Стоїть самотою. Височіє над усім Айгахом (навіть костел йому поступається). До будинка мощена доріжка, обсажена туями, – усе з розмахом, усе вказує на те, що тут живе великий багач.

Чи ж тобі тут місце, Єфреме? Чого простуєш вгору цією мощеною доріжкою? Що тобі до цього дому? Чи якесь діло? Чи хтось чекає?

Сьогодні неділя і в усіх остарбайтерів вихідний. Чи не в усіх? Може, є такі хазяї, яким начхати на це ніби встановлене правило. (Ніби? Встановлене? Ким встановлене?) Ні, передусім порядок! Чіткий розклад і перелік правил, порушивши які, будеш покараний згідно з тими ж правилами.

Ось минулого тижня поляк Войцех украв у свого господаря годинника, дорогого, срібного, на довгому ланцюжкові. І нащо він йому здався? Носити не можна, бо побачать... Заховати – можуть знайти, що, власне, і сталося...

Коли його з низько опущеною головою й скрученими за спиною руками проводили повз обійстя Кугле, Курт обернувся до мене й показав пальцем на Войцеха:

– Бачиш? Піде в концтабір! Погано йому жилося? Нехай тепер баланду жере! Свиня! Чого йому бракувало? Хазяїна грабувати! Дивися, Єфреме! І тям собі!

Курт сплюнув під ноги й відвернувся. Марія, Кеті і Цента теж вийшли подивитися на цю «процесію», озираючись крадькома й на мене... Я ж бо такий само «ост», як і цей Войцех... Отже... Що? Теж можу отак... як свиня... обдурити – обікрасти – оббити – образити – обсмалити – обдерти – обпарити – обітнути? Раб – невільник, зловлений і загнаний до вагону (як скотина? як скотина), привезений сюди, мов бидло, у товарняку... А тут уже причесали – причепурили – відмили – відшкребли... Навіть Кеті заглядається... Але куди там? Хіба нам перекладач незрозуміло розтлумачив наші «ост-права»?

«Будете покараними на горло відразу без суду й слідства, якщо зляжетеся з німкою!»

Саме так! Саме такими словами, на залізничній станції в Аугсбурзі, ще до того, як нас розібрали німці по своїх фермах, до того, як увійшли в це сите й облаштоване німецьке життя.

Ось вони стоять усі окремо біля свого великого кам'яного будинку, який збудував іще якийсь там Куртів дід чи прадід, свідомі свого минулого, упевнені в майбутньому. (Упевнені? Чи лише вдають?) А я... Хто я? Для них? Для себе? Хіба не бачили вони на фотокартках, які щотижня надсилав другий, поки що вцілілий син звідти, звідки я родом, зі Східного фронту? Не бачили солом'яних дахів – низьких біленьких хаток – плетених тинків – селянок у хустках, низько насунутих на очі (бо ніколи їх поправляти й вив'язувати), згорблених, спрацьованих, упосліджених? Бачили, обговорювали, домислювали, дивилися на мене крізь призму цього – мого – світу? Остарбайтер... Селюк... Придатний лише до короварні...

Та далека, покинута Україна і цей їхній світ... Вони – окремо – у вогні (бо й тут літаки в небі... іноді їх так багато, що гул наповнює увесь видимий простір, хоча вони й пролітають високо, несуть свої «шоколади» десь далі) – у війні – у страшному горі? Чи в протиборстві? У прі? Поєдинку? Двобої? Чи просто паралельні й віддалені одне від одного, ні в чому не схожі, а радше контрастні й антонімічні?

А все одно тягне до цього великого білого будинку! Чого? Чи варто заходити в цю ковану хвіртку, стукати у двері чорного ходу, плутаючись у німецьких словах і фразях, пояснювати куховарці, що мені потрібна Тоня? Оці всі «фрау», «біте», «данке шон»... А потім іще й наштовхнутися на холодний, темний погляд, на це невисловлене (може, і не скаже – пожаліє), але все одно зрозуміле «Чого прийшов?». А й справді, чого прийшов, якщо ж сказала: «Щоб я тебе більше не бачила!» Оце останнє, кинуте нею просто в обличчя, так і стоїть, неподолане, між ними.

Пройшовся раз, і вдруге, і втретє... Ні! Не зайде крізь цю хвіртку! Не постукає в ці двері! Не позве її! Нічого цього він не зробить! Хай не думає, що кращої за неї нема...

Мощена доріжка знову стелиться під ноги. Цього разу вже вниз. Подалі звідси! Якнайшвидше. До Айгаха, туди, за ці ялівці, на звичайну сільську вулицю. Можна зайти до Ваньки, чи до Стефана, чи до Казимира – разом веселіше... Чиїсь легкі кроки за спиною. Не

обертаючись, уже знаю – вона! Таки вийшла! Побачила мене? Чи просто йде у справах? Пожаліла? Пожаліла...

– Здрастуй, Єфреме!

Стала, усміхається. Чи не цього він хотів? Хіба не для цього підіймався на цей пагорб? Ходив під вікнами будинку? А пробачення? Ні! Він не перепрошуватиме! Хай навіть і не думає собі. Зараз побалакають про те-се, як земляки, і він піде.

– Ти до мене приходив?

– Чого це? Просто гуляв...

Далекий дзвін десь унизу, у селі. Це годинник на костелі. Відбиває життя тут – ділить його навпіл, дольками нарізає через кожні п'ятнадцять хвилин, відбиває такт цього сільського існування.

Чого вона всміхається? Я смішний? Чи думає, її взяла? Дразнитиметься, кепкуватиме з мене, а я справді як дурень тут... під вікнами. Вона хоче взяти мене під лікоть («Погуляємо?») точно, як німка (так лише німчуки шпацірують – попідручки), але я відштовхую її простягнуту руку:

– Не треба цього! Я не німець!

Раптом зауважую, що щось не те. Не просто враз потухле обличчя (перестала всміхатися), а й очі... Вони були якісь такі від початку (сумні, заплакані, чи що), а на руці, тій, яку вона простягала до мене, великий синяк вище ліктя...

– Тоню! Що? Що це в тебе? Що сталося?

– Це? Та то я вдарилася... На сходах... Коли сходи мила... Учора...

Дивлюся на неї. Що вона собі думає? «На сходах»? Може, і так, але звідки ж тоді чіткі, круглі цятки, як від пальців? А там, у тій темній глибині її очей, відчай? Чи це лише здалося?

Ні! Не буде краще, якщо Єфрем визнає правду... Як учора підпилий племінник пана Майєра почав чіплятися до неї («Ду біст айн бравес метхен»). Так, це було на сходах, що її, певно, і врятувало. Вона вирвалася й побігла нагору, а він упав і покотився вниз. На галас вийшов пан Майєр? На шум спустилася пані Майєр? Вибігла, усе покинувши, кухарка Катаріна? Ні, ніхто нічого не чув... Була вже майже десята вечора. А цей Вернер зранку, проспавшись, так нічого й не згадав чи вдав, що не пам'ятає. І коли вона зранку в кабінеті пана Майєра прибирала чашечки від кави, демонстративно відвернувся до

вікна, урвавши розмову з дядечком. Якби не цей синець, і сама б подумала, що це їй лише примарилося... Аякже! Німець, чистокровний, багатий, і якась служниця, ніхто, порожнє місце – не більше...

«Нащо це тобі, Єфреме? Сльози, образа, пережите приниження... Нащо його ділити навпіл? Щоб ти засмутився або, чого доброго, скипів? Кинешся ще (боронь Боже!) до цього Вернера... А тоді що? По селу, як учора цей Войцех? У концтабір?» – це лишень думка насподі, яка миттєво пронеслася, як учорашня пригода (лише знак на руці лишився, але й він зійде рано чи пізно). А вголос:

– Так! Це я на сходах учора! Ага...

Не вірять... Усе одно не розкаже... Очі відвела. Іде поруч, а думками де? Десь? Чи тут?

– Бачила вчора літаки? Кудись американці бомби потаскали...

– Пан Майєр так сварився... Не все второпала... Щось кричав про американців, тоді про росіян...

Літаки вчора багатьох тут налякали – побігли всі в льохи свої ховатися. Кугле – теж. Про мене, звісно, забули. Що їм якийсь остарбайтер, коли треба власне життя рятувати? А літаки за півгодини перелетіли – і знову небо чисте, сонечко сяє. А Кугле й далі сидять у погребі, а я не поспішаю йти по них – хай собі відпочинуть, думаю. Тоня сміється над цією моєю оповідкою. Ямочки на щічках грають, очі знову сяють. (А може, і не сумувала вона, а мені лише здалося?)

– Хай бомблять! Скоріше б уже війні кінець! Поїдемо додому! Так, Тоню?

– А я не повертатимуся...

Заскочений цими її словами. Спиняюся. Вона теж. Зводить на мене очі і читає в моїх очах «Як же так? Що таке кажеш?», ще не висловлене, німе, а може, потамоване (не можна виказати себе! не можна показати, що мені боляче від її слів...). Не хочу в це вірити, визнавати, що вона «така»... Яка? Така. Здатна продатися за це шмаття? Невже? Невже здатна проміняти наш світ на це сите й облаштоване німецьке життя?

– Я не повернуся! Відразу так вирішила...

– Що ти кажеш? Як це? Що ти тут робитимеш? Сама? Без сім'ї?

Дивлюся на неї, намагаюся зазирнути не лише в очі, а туди – до її єства. Що думає? Відчуває? Невже зречеться матері, братиків, про яких

завжди з такою любов'ю... На пошту бігала, листи їм писала...

– Ти ж це несерйозно, Тоню? Ти просто захопилася цим всім... Живеш у багатців... Думаєш, усі тут так?

Стиснулася вся – від вуст до маленьких кулачків, а по щоках солоні, непрохані краплинки. А вона не проста! Але ж яка дивна... І така несхожа на мене. Різні. Геть не схожі. Ми такі різні! І це лише спершу здалося, що вона така, як Дарка, симпатична собі, сміхотлива дівчина. Здалося, що, як сестра, близька й рідна? Дивно, навіть після цих її слів відчуваю те саме: близька, рідна й водночас... чужа. Чому?

– Я ще не знаю... Просто думаю інколи, згадую, як важко вдома... Хіба ж тобі легко було? Хіба ж тут не краще жити?

Мені легко? Сироті? Без батька? На якого мати поклала всі надії? Я ж учитися хотів! Учив, усе, що міг, потрібне-непотрібне, тяг знання з книжок, впивався в них, мов та п'явка (колись було мені – підхопив у болітці за Княжою). А замість цього МТС і трактор... Вивчитися – так! Дуже хочеться! Залишатися тут? Нащо?

– Не плач... Чуєш? Поїдемо додому. Разом. У мене мама хороша. І сестра майже така, як ти.

Вона не хоче мені заперечувати, але й згоди (хоча б головою кивнула) не дає. Звідки взялася в неї ця зараза? Хто їй це нашепотів? Невже сама? Сама дійшла до такого рішення?

– Дурненька! Ми чужі тут... Розумієш? Чужі...

Тоня вже не плаче – дивиться на мене з-під своїх тонесеньких брівок. «Чужі... – слухняно шепоче вона. – Так... ми чужі...»

Яблука

«Здрастуй, Єфреме! Не приходь до мене в неділю. Узагалі поки що не приходь. До моїх господарів приїхав родич. Тут у нас таке робиться! Щодня із самого ранку хтось суне. Хазяйка сказала, що не матиму вихідних, поки гість не поїде. У мене все добре.

Тоня».

Вдесяте – всоте – втисячне... Перечитую й перечитую написане в цій красивій, у золотих вензеликах, листівці. Перечитую, а зміст? «Не приходь у неділю... узагалі поки що не приходь... Поки гість не поїде...» Поки не поїде? А коли ж він поїде, той родич?

У кишені два яблука – їй і мені. Учора знайшов у садку Кугле. Перші... Упали в скошену траву в мене на очах. Зірвалися майже одночасно, пролетіли одне за одним із невеличким інтервалом. Я відразу подумав, що то для нас. Оці перші жовто-білі, по вінця налиті теплим літнім соком... А одне прибилося більше. Чому? Чомусь... Це знак? Це знак...

Неділя. Друга дня. Сиджу в короварні. Навіть не сиджу, а валяюся на сіні, яке сам косив, сушив, звозив, складав. Куди мені йти? Уже звук неділями вдень ходити до цього будинку на пагорбі, чекати її. І так майже місяць. Три рази – три побачення. І щоразу те саме: усі розмови впираються в «як – тут – добре – жити»... Кому? Їм? Чи нам? Може, тому й написала таке? Бо я не згоден? Не поділяю її думок?

– Нам не буде тут добре, Тоню! Зрозумій! Ми будемо тут чужими! Завжди...

Якась глуха стіна... Між мною і нею глуха стіна. Вона не розуміє моїх слів, ніби не чує їх. А я натомість не збагну, що в неї на думці?

Живчик на шиї напинається, ганяє й ганяє кров чи думки по колу? Чому? Про що вона думала, коли писала це? Невже й хвильки вільної нема, щоб вийти до мене? Якби хотіла, то знайшла б...

– Кеті? Що?

Кеті зайшла й стоїть навпроти дверей, у смузі сонячного світла. Її коси золотяться, аж світяться в літніх променях, а по рожевій сукні

розсипи племенистих плям – нерівні знаки сонця, перфоровані кронами дерев (садок, насаджений Кугле для Кугле), утворили свій візерунок уже на готовому, відбитому на фабриці. (Може, на фабриці пана Майєра? Може, і на фабриці пана Майєра.) Вона наче хвилюється. Чи це лише здається? Не заходить далі, а стоїть біля порога.

– Ти сьогодні вдома залишився? Нікуди не йдеш?

– Та щось нема охоти... Голова болить...

Не підходить, стоїть при дверях. Двері прочинені. Певно, забігла на хвилю. Щось треба? Чи так, знічев'я, від недільної нудьги, шукає, з ким би словом перекинутися? Зараз піде. Швидше б уже йшла. Останнім часом не підходила до мене, як ото раніше. Воно й добре.

– А хто це тобі вчора листівку прислав?

– Товариш мій один...

– Я тобі не вірю! Ти брешеш!

Сідаю, заскочений цим спалахом. Яке їй, зрештою, діло до того, хто прислав мені листівку? Не розумію її емоцій, тому геть не можу втямити, що відповісти. Невже вона думає, що я почну розповідати про Тоню, про мої почуття до неї? Кеті мовчить, дивиться кудись собі під ноги. Тоді вже я не витримую:

– Кеті. Що тобі до тієї листівки?

Підійшла на кілька кроків. І яка це муха її вкусила? Завжди привітна й усміхнена, а зараз набурмосилася...

– Я знаю, хто прислав тобі всі ті листівочки! Та остарбайтерка, що в Майєрів за служницю!

Зводжуся. Як це вона взнала? Оце так новина! А хто ще знає? Вона щось говорить, швидко, схвильовано. Половини з її слів (більшої половини) я не розумію. І не тому, що вона говорить швидко й нечітко, ніби заковтуючи повітря разом зі жмутками власних фраз, просто не знаю таких німецьких слів – та й по тому. Узагалі не можу втямити, що з нею таке. Що, врешті, сталося? Якась симпатія в неї до мене? Приязнь? У німки? До «оста»? Ступаю до неї на два кроки, але вона задкує до дверей, уже й на поріг стала.

– Скажи. Скажи, яка вона? Скажи. Чи всі ваші дівчата такі?

Старі Кугле кудись подалися (здається, у гості до родичів на інший кінець Айгаха), Цента теж хтозна-де. (А може, стоїть за

дверима? Підслуховує нашу розмову? Бо я ж майже весь час мовчу! Як і хотів би щось сказати, але ж Кеті зарядила – слова не вставиш.)

– Скажи, що в ній такого? Будь ласка! Скажи!

Кеті стає на порозі, крутить металеву ручку, і скрипучий звук від механізму, що діє вхолосту (бо ж двері відчинені), відбивається неприємним відгомонам десь усередині (у неї? у мене?). Раптом вибух суцільних схлипувань, сльози... Не знаю, що сказати (чи зробити). Чим її втішити? Шкода її, звісно, але що вона собі думає? Чого прийшла сюди? Що, зрештою, хоче?

– Кеті, я ж «ост»...

– То й що? Що з того?

– Не хочу в концтабір! От що! Удома в мене мама й сестра... – кажу, аби щось казати – не мовчати. Кажу, щоб якось заспокоїти її, втихомирити цю бурю, виниклу хтозна-як і хтозна-звідки (ще хто побачить). Кажу, щоб розрадити її й напоумити. – Який із мене жених, Кеті? Сама подумай! Тобі треба бауер із фермою й землею... А я? Раб, наймит, приймак... Закінчиться війна, і повернуться ваші хлопці!

Кеті притихла. Слухає? Слухає. Щось собі думає. Може, не зрозуміла? Хоч я вже добре вмію по-їхньому. Простягаю їй яблуко.

– На... Візьми, Кеті, це з вашого садка... Знайшов...

– Не кажи нікому, що я тобі казала!

– Добре, Кеті.

Бере яблуко й зникає за дверима. Тиша. Без металевого рипучого погойдування дверної ручки, без надокучливого хлипання (і так тяжко, самому хочеться завити, як побитому псові, а тут ще й вона).

Виймаю друге яблуко, те, що лишилося, надкушую його, відчуваю приємність від того, що цей кисло-солодкий сік (сік цього першого літнього плоду) розливається в роті. Смачне. Таке, як удома? Таке саме, як удома, у садку сусіда – дядька Гриця.

«Яка вона? Що в ній такого?»

Ці слова застрягли в голові, зависли в повітрі, ніби живі, хоч тієї, що їх викрикувала (розпачливо, просто в обличчя), уже немає поруч. Так! Живі! Вп'ялися ожилими цвяшками, крутяться десь усередині, вимагають відповіді.

«Яка вона? Тоня? Так, Тоня! Яка вона?»

Тоня найкраща! А коли дивишся на неї, очей несила відвести! Але... Але я б краще руку собі дав відрізати, ніж визнав би це при ній

чи сказав би їй. Ніколи б у світі не сказав їй, що вона красива, люба мені своєю вродою. Ніколи! Бо вона... занадто пишається цим усім! Так, ніби це її заслуга!

Гарна? І що з того? Із вроди води не пити! Чи пити? І відразу ж інша думка навздогін першій: «А чи звернув би ти на неї увагу, якби вона була звичайною? Га? Єфреме?» Чи не це й притягло? Хіба це не впадає у вічі? Не приваблює? Може, і так... Але ж вона розумна! Це теж важить! Чи не важить?

«Скажи, що в ній такого?»

Що в ній такого? Певно, усе... Тоня, вона така... Ніби царівна! Але ж... Хіба можна їй про це знати? Чи мені визнати це? Сказати їй щось таке? Щоб іще більше утвердилася в думці про свою винятковість?

«Не приходь у неділю... Узагалі поки що не приходь». А я й не прийду! Навіть якщо напише листівку (четверту – п'яту – шосту!). Чи прийду, щойно знову покличе? Побіжу на той пагорб?

Садок Кугле дрімає в післяобідньому мареві. Цента теж знайшла яблучко. Лакоминка! Яблуні рівними шерегами тягнуться аж до вулиці. Переважно яблуні, декілька груш. А в мене вдома вишні. Заступили хату, зазирають у вікна, туляться одна до одної. А тут рівна шерега, побілені стовбури на безжурному літньому сонечку.

Хвороба

Сонячне світло незримими нитками пронизує весь простір великої лікарняної палати – на шість металевих із лискучими нікельованими дугами ліжок. Мій сусіда, італійський хлопець Лука (із наголосом на першому складі, але все одно легко запам'ятати, бо ж мій рідний дядько – Лук'ян), уже з годину шурхотить вмістом своєї посилки, отриманої за страховкою від Червоного Хреста. Не знаю, що йому прислали – мені досі дуже важко рухатися самотійно: пекучий біль у спині проступає щоразу, як маю поворушитися чи змінити позу, а щоб звестися на ноги, маю голосно гукнути до Луки:

– Камраде! Ком! Допоможи мені! Біте!

Але лікар запевняв учора, що біль скоро минеться, я й сам відчуваю, що той піковий стан, коли сльози стояли в очах і скрегіт зубів наповнював увесь свідомий простір тодішнього мого існування, уже позаду. Я вже можу повернути голову, можу сісти помаленьку, завалитися на бік та слухати собі безкінечні теревені Луки про його парубоцьке довоєнне життя, усоте вислуховувати історії про його багатодітну родину, – трьох сестер і брата, – про немолодого татка (він має татка! щасливець), маму, про їхнє невеличке помешкання. Лука запевняє, що саме це й стало основною причиною його вербовки на роботу сюди, до Німеччини.

Від цих зізнань мені щоразу гірко й смішно водночас. Згадую свою «вербовку»... Рання весна. Ще чвакає під ногами талий сніг. Дорога розкисла. І ми – майбутні трударі Рейху – повземо з моєї рідної Княжої Криниці до Монастирищ. Там одбирали оstarбайтерів: молодих і сильних, бо кому треба хворі та немічні. Їх одразу «бракувала» спеціальна медична комісія. А далі? Далі, як скотину, заганяли в прості вагони товарняка й везли – стоячих – лежачих – сидячих – на перепрїлій від задухи й тепла людських тіл соломі.

Вербовка? Вербовка! Та я, нажаханий чотиримісячним перебуванням у проскурівському Ракові, тікав! І не раз, а аж двічі! Бо ж був переконаний, що везуть мене на заклання... Тікав, як заєць чи як злодій... На станціях... Один раз під час роздачі їжі, другий – просто на медкомісії, манівцями повертаючись до Княжої.

Вербовка! Хто питав у мене, – простого селяка, – чи хочу я трудитися на благо Рейху? Та й чи спитав би хто, адже я був і залишаюся «остом»! Сміттям! *«Покараним на горло відразу без суду й слідства, якщо зляжуся з німкенею».*

Мені пощастило. Потрапив не в концтабір, не на підземний завод, не в ангар із військовим конвеєром, не до газової камери. Айгах. Сільське життя. Бауер Кугле. А вся робота – звичні для мене сільські «трудодні», за які ставили в колгоспі хрестика навпроти мого прізвища. Звичайні? Та де там! Механізовані різноманітними дивними агрегатами, на які я дивився, щиро й широко розплющивши очі... Це все видавалося б мені забавкою, відпочинком у фешенебельному санаторії (чув колись раніше, ще до війни, таке слово), цікавою й захопливою екскурсією (цього слова взагалі не чув і не знав ніколи, а вивчив уже тут, – Exkursion, – навіть самому було дивно, що так легко й швидко опанував німецьку, з якої в школі знав до двадцяти слів), якби не що? Не літаки в небі (майже щотижня), пов'язка «ost» у нагрудній кишені сорочки, присмак чужини в кожному ковткові питва-їдла? Мене ніхто не бив, не принижував (навіть лікуватися відрядили до Аугсбурга), але оце відчуття... дивне почування, що ти таки «ost», не такий, як усі ці люди навколо тебе «без пов'язок», не полишало ніколи... Упосліджений? Так! Раб? А як інакше? Для чого я тут? Арбайтен! Я остарбайтер, людина для роботи... І лікують, певно, щоб знову був у лавах, як усі такі самі завезені сюди «ости».

– О! Та ти не спиш? Кушай! Шоколад! Прислали! – італієць простягає мені щось. Це відламаний кусничок чорного шоколаду. – З Червоного Хреста прислали! Це добре! Добре для здоров'я! Біте!

Крутнувшись бубликом, швидко, наскільки дозволяє моя хвора спина, примощуюся бочком так, що стає видно і Луку, і його розкрити скриньку. Беру простягнуту мені довгу, на квадратики поділену смужку. Шоколад? Шоколад. Гіркувато-терпкий і солодкий водночас, не знаний і ніколи не бачений досі. Перепис речей, які я вперше побачив-скуштував тут, у Німеччині, росте (кінця-краю не видно). Оці всі їхні панські вебеги – виделки – мило – білі рушнички й хусточки – шкарпетки – велосипед – візит до перукарні – боти на шнурках – куплений на свої, чесно зароблені марки костюм-трійка... Чи думав я коли, що таке є на світі? Чи підозрював, що існує таке життя?

Ці знання, отримані, надбані тут... Вони розпирають ізсередини: так хочеться поділитися цим із кимось близьким і рідним – з мамою, сестрою, з тим-таки дядьком Лук'яном, із кимось таким, як я сам, учорашній, розказати їм, що тут існують металеві ложки й не збирають поташу для прання й бузини, щоб фарбувати домоткане полотно.

– То як? Смачно? Спині твоїй не допоможе, але так, для організму, то це добре! Не сумнівайся!

Радикуліт – якась бабська болячка, що вчепилася в мене, мабуть, тоді, коли мокрий від власного поту на жаркому, розпеченому до одуру горищі розібрався до спіднього й відкрив невеличке, ніби іграшкове віконечко, з якого враз повіяло прохолодним озоном щойно затихлої раптової літньої зливи. Мені відразу стало так добре, вила самі заграли в руках, скидаючи солом'яні снопки з конвеєрної стрічки... Якби ж я тоді знав, що зранку не зможу й поворухнутися...

– Чуєш, камраде! Луко! Попроси в медсестри Гертруди газету! Вона вчора (той-во, як це його) обіцяла мені дати! Почитати! Мені! Розумієш?

Лука зіскакує зі свого ліжка, як молоде лоша (він і схожий на лоша – такий весь лискучий зі смолянисто-чорним волоссям, довгими, трохи незграбними руками й ногами), веселим (мені чогось здається, італійським) підстрибом біжить у коридор. Його рука, забинтована від плеча, зникає останньою – він її береже. Поранив біля переїзної молотарки. Як тільки примудрився?

– Чуєш, камраде? Там до тебе дівчина... Медсестра Гертруда питає, чи ти є вбраний? Чи можу кликати панянку?

Лука дивиться на мене заворожено – і повага, і цікавість, і щось навіть схоже на заздрощі читаються в його погляді.

– Дзеркало! Дай дзеркало! І гребінець!

Від якогось внутрішнього вибуху (я чую, як вирує кров у моїх артеріях, а серце стугонить так шалено, що відлуння його молоточків лунає так, ніби я забрів у кузню до якогось коваля) з моєї голови повилітали всі німецькі слова. І я кричу українською. Лука кліпає очима й дивиться на мене.

– Ні! Одяг у мене забрали. Якби я мав святкове вбрання, то неодмінно поділився з тобою! Ти вже вибачай, друже.

Нарешті опановую себе, прошу те, що мені треба, сяк-так пригрібаю неслухняні кучері, що позавивалися в'юнкими кільцями від

майже цілодобового лежання: навіть у процедурній, коли на мій застуджений хребет світять спеціальними лампами, я мушу лежати.

Це вона! Вона! Усе-таки прийшла! Почула, певно, від наших (хлопців і дівчат з України, які весь час «прибували»), що я хворий... Ми ж в одному селі живемо... Її усмішка – легка й крилата – невже засяє мені зараз? Чи не варто було задля цього захворіти й опинитися тут?

Тоня... Ні! Не так! Антоніна! Антоніна Марецька! Пам'ятаю, як представилася вона мені на пошті тоді, коли ми зустрілися вперше, серйозно, по-дорослому: «Антоніна!» І навіть руку простягла для вітання, як це роблять німецькі дівчата. А я, заскочений зненацька, просто дивився на неї й не знав, що мені робити з тією її простягнутою рукою... Потиснути? Узяти у свою й не відпускати? Ніколи.

Певно, відпросилася в тих Майєрів. Але я не покажу, що зрадив! Хай не задається. Чи покажу? І навіть встану їй назустріч, долаючи біль. А може, він сам мене поруч із нею?

Двері широко розчиняються, і медсестра Гертруда, велика й руда, уся в накрохмаленому білому одязі, підходить до мого ліжка, вказуючи могутнім підборіддям на мене Олі – маленькій і скромній наймиці з України, яка приїхала зовсім недавно й оселилася в господарів через дорогу.

– Данке шон, пані!

Оля привітно до мене всміхається. Її легенька, ніби підліткова постать у невибагливій ситцевій сукенці, схопленій на талії тонким ремінцем, світиться такою приязню й співчуттям, що я навіть знаходжу в собі сили притлумити хвилю розчарування, яка до фізичних судом болючим згустком підіймається зсередини, і теж усміхаюся до неї.

– Здрастуй, Юхреме! Ось, напекла тобі пиріжечків із яблуками. Хазяї дали вихідний, і я вирішила тебе провідати...

Вона тримає в засмаглих руках, таких рідних своєю подібністю на мамині й сестрині, невеличкий паперовий пакунок. Тоді обережно кладе його на край мого ліжка, так і залишаючись стояти, несміливо перебираючи пучками свою світло-русу перекинута через плече довгу косу. Послужливий Лука тягне однією рукою, зчиняючи неймовірний гуркіт, стілець із протилежного кутка палати.

– Біте! Сідайте! Панянка хай сяде!

– Сідай, Олько!

Оля дякує й сідає. Її щічки рожевіють – вона так знітилася, що з-під довгих, ледь вигорілих на кінчиках вій ось-ось з’явиться непрохана слізка. Я не знаю, як зарадити цьому, і починаю розповідати про своє лікування, потім запитую, чим вона доїхала сюди із села (ага! я так і думав, що велосипедом), далі розпитую про сільські новини, про інших остарбайтерів – наших спільних знайомих. Потроху, спершу несміливо й неголосно, а далі дедалі впевненіше вона розповідає про себе, про свою родину, своє рідне село й так захоплюється, що не помічає рудої Гертруди, яка прийшла з каталкою, щоб везти мене на процедури.

– Чуєш, Олю, переказуй вітання всім нашим! Скоро вже я повернуся.

Сонячне світло пронизує весь видимий простір лікарняної палати. Тільки мені вже не радісно й не весело – від ранкового піднесення не лишилося й сліду. Живчик на шиї напинається, як і тоді, коли отримав від неї ту листівку. Ні! Не бути нам разом... Бо вона... Вона мене не любить.

Ольга

*Мов серпанок сріботканий,
Пишно зорями убраний,
Розіслався,
Розгойдався
Наді мною сон різдвяний,
Білий сон.
З-за мережаних заслон
В розколисаний уяві
Мріють образи ласкаві,
Ніжні, лагідні, купаві...
Он вони... он-он...*

Микола Вороний. Срібний сон

Грає музика. Така, як у них удома на весіллях. Скрипка – бубон – гармонія. Усі кружляють у запальному танку. І вона? І вона! А поруч? Хто це? Притискає її до себе? Крутить, відірвавши від землі? Тримає за обидві рученьки? Не пускає від себе ні на крок, хоч музика вже й затихла? Він? Єфрем? Обличчя розпливається в сонячному світлі (А може, то сутінки, легка тінь вечірнього зимового присмерку не дає як слід роздивитися?), але вона й так знає, що то він! Відчуває його гаряче дихання просто на обличчі... А то й не дихання, то він губами торкається до її сполоханих вуст, від чого тепла хвиля підіймається десь зісподу...

– Єфреме!

Не чує? Не бачить? Іде попереду, швидше і швидше, ніби не помічаючи, що вона за ним – слід у слід – глибоким снігом (як у них удома!) майже біжить і все одно не встигає...

– Єфреме! Стій! Зачекай!

Виводок лютих псів, що взялися нізвідки, майже оточив, женеться за нею! Передній величезний і кудлатий псюга гарчить сердито – ось-ось у ногу вчепиться...

– Єфреме! Стій! Оборони!

А тут ще й молодший братик Сашко (теж виринув ніби з повітря) простягає до неї рученята, наляканий суцільним гарчанням і гавкотом. Вона притискає його до себе, піднявши вище, якомога вище над цим хижим збіговиськом...

Скавчання й скавуління псячої зграї. Єфрем боронить її й Сашка, б'є довгим дрючком по гаркітливим пискам, здібленим у шалі спинам, підігнутих хвостам, розганяючи цей бестіарій (звідки тільки й узявся тут). Їх урятовано, але... дякувати нема кому. Єфрем зник так само швидко, як і з'явився. Просто розчинився в юрбі, що теж матеріалізувалася сливе на очах – якісь усucіль знайомі незнайомці (Бачені раніше? У селі? При пересилці сюди, до Німеччини? Уже тут, в Айгаху?) оточили її, заступили від неї із Сашком їхнього рятівника.

– Єфреме! Де ти? Де?

Оля прокидається, перевертається на інший бік, але післясмак цього дивного сну (чи марення? бо ж усе було таке реальне) не полишає її. Усе, як у житті? Усе, як у житті! Ось коли вона хворіла кілька тижнів тому, горло дерло, кашель учепився сильний, виснажливий, хрипкий, що роздирав груди (ця нездорова німецька вільгість – морозу нема, а вітер, сирий, пронизливий, пробирає до кісток, дошкуляє гірше за холод), хто перевідував її, крім хазяїна і його двох завжди невдоволених довгоносих доньок? Він – Єфрем! Спеціально ходив до Аугсбурга купити їй теплу камізельку (бо тутешній лікар, з Айгаха, сказав, що має як слід вигрітися). Навідувався, поки хворіла, видужала – перестав. Тепер лише здибуються десь на вулиці.

– Здрастуй, Єфреме!

– Здорова була, Голько! Не хорій! – усміхається привітно й простує своєю дорогою, не спиняється ні на хвилику, щоб потеревенити. Зайнятий? Певно... А от коли хворіла, приходив, сідав на табуретку біля неї й розказував. Більше про книжки різні, які читав ще вдома (А вона ж теж любила читати! Та часу для читання було завжди так мало!), трохи про себе, своє сирітське життя, тяжке, запрацьоване змалку. І Оля теж оповідала. Спершу тихо й несміливо, а потім захоплювалася (бо йому було цікаво – вона те бачила) – і вже лилася розповідь про родину, батька-матір, про Алтай, як вони туди здуру «завербувалися»...

– А що, там і хліб сіють?

– Сіють, як є той хліб у них, але тяжко – не вміють цього добре робити... Більше рибу ловлять, полюють...

Він сидів і вбирав ті її розповіді. Очі втуплені кудись у стіну, і хтозна, чи замислився, чи вже перенісся за моря – гори – долини – аж до того казкового краю?

– Важко там було... Зима довга й люта... Школи не було... Ніхто з нас, дітей, і не вчився... Тато тоді нараяли вертатися на Україну... Повернулися в березні, а в червні війна... Батька забрали на фронт... Чи живий?

На костелі дзвони. Сьогодні ж Різдво! Їхнє, католицьке. А українське пізніше, коли на столі кутя, а в кутку дідух із жита й пшениці, а в сінях тихенько (аби ніхто, не дай Боже, не почув): «Нова-а-а ра-а-адість стала-а-а, яка-а-а не-е-е бувала-а-а». Батько вивертає кожуха вовною догори і йде до хліва вітати худібку зі святом, щоб і їй велося добре, як і господарям.

А тут ялинку привезли, поставили у вітальні. Усі Дунау зібралися: старий Леон, його мати, обидві доньки – Марі й Анна, і навіть Ольгу, наймичку, закликали помилуватися, як гарно панянки прикрасили деревце намистом різнокольоровим та всілякими цяцьками. А потім знову на кухню. Стара пані Катаріна нараяла пунделики випікати, різними формочками видавлюючи з тіста, а поверху вже Марі з Анною мастили глазур'ю.

– Тісто закруте! – сердиться стара пані Дунау. Її син овдовів іще перед війною, от вона до нього й переїхала – допомагати виховувати дітей, господарювати. Вона тут головна. А син лише сопе, не наважуючись сперечатися з матір'ю.

«Так тра' було самим замісити! Я не вмію такого», – думає Ольга, але хто вона, щоб огризатися? Тим більше до Дунау? От іншим «остам» бауери і старе своє вбрання, і взуття віддають. А Дунау, ті – ні. Скупі? Шкода для остарбайтерки? Не мають «старого»? А хто ж їх розбере? Вона до них у шафи не заглядала (їй не дозволено вештатися без якоїсь господарської потреби їхнім домом; ото кухня й комірчинка – її простір, а ще короварня й город за садком). Видали їй дві сукні й пару старих шкарбанів ще тоді, улітку, як прибула до них. Дівчата Дунау довго витріщалися на її вишиту сорочку, спідницю, плахту, на хустку, яка налазила аж на лоба (закуталася так, щоб менше того пилу дорожнього ковтати), на босі ноги, щось гомоніли між собою, а тоді

старша пішла і швидко повернулася з таким-сяким одягом «на перший час». Узимку вже сама поїхала до Аугсбурга, купила собі боти, жакета, теплу спідницю (не треба їй нічого від цих Дунау).

– Ольго! Ком!

Стара пані Дунау... Уже під дверима: підганяє остарбайтерку, бо ж роботи повно!

– Ольго! Ти ще спиш, чи що?

Ольга швидко накидає камізельку, відчиняє двері, доплітаючи на ходу косу.

– О, добре, що вже готова! Сьогодні ж свято! Треба швидше попоратися.

Ідуть зі старою Дунау в корівник – доїти корів, годувати, напувати, а вичищати вже буде сам Дунау («Дивно, що вони мені ще це не загадують робити»), – озивається Ольга сама до себе, бо ж уся найтяжча (посильна для жінки) робота – на ній). Згадалося чомусь, як стара Дунау ходила городом, щойно висапаним Ольгою, і видивлялася, чи не лишилося де бур'янини. Знайшла-таки, підкликала пальцем остарбайтерку, яка ще погано розуміла мову й сама ледь-ледь розмовляла.

– А це що? Га?

А своїх двох сиріток стара Дунау жаліє! Інколи наймичку закликає до їхніх спалень – ліжка позастеляти (поспішають – нема часу, та й, зрештою, чи панська це робота, якщо є наймичка), а про прибирання – прання – прасування – шиття – то вже й мови немає! То вже точно хлопська праця!

– Не хотіли наймита, бо яке там у нас господарство? Тато й сам усе встигає! А от хатньої роботи повно!

На кухні жар від плити. Ольга скоцюрбилася біля неї, підкладає порубані начетверо дровиняки. Замерзла, зараз трохи відігріється. А в них удома, у Чернявці, у всіх печі – груби – лежанки, від яких живе тепло розливається хатою. І коли заскочиш, бувало, з морозу, стягнеш кожушка, притулишся до гарячого побіленого боку й відчуваєш, як стугонить усередині невситиме полум'я.

Удома, певно, сніг. Уже давно випав. І світ довкола став білий-білий. Той далекий, свій, знаний до останньої бурулі під солом'яним дахом світ. Той світ, у якому любов, добро й воля (чи була, чи лише примарилася, коли тікали на Алтай). Той її вільний світ, а не цей, де

сіра мряка ранку зливається в одну непорушну пляму напівсутінок-напівсвітла, і так увесь день – аж до глибокої ночі.

– А от наш Йонас і не скуштує різдвяного пундика! Хто ж там на фронті про таке думатиме? А може, і дадуть? Усе-таки він офіцер! Як думаєш, Леоне?

Ольга сидить біля плити. Її не помічають. Може, це й добре? Збираються до костелу на різдвяну службу. Врочисті обличчя, святкове вбрання, навіть довгоносі видовжені обличчя дівчат Дунаю набули якогось піднесеного виразу. Уся родина зібралася на кухні – вітають одне одного зі святом. Пішли. Тиша. Пустка цього великого кам'яного дому, лише вітер, вільний вітер (чи не той – із України?) свище в комині, хряпає відчиненою для провітрювання кватиркою. Вільний сіверко.

Перехід

Ще мороз тримає землю в міцному полоні. Березень. Крига на Дніпрі, а на ній де-не-де підталіни. Але ходити ще можна. Цілком. Можна пройти протоптаною сірою смугою, окресленою на кризі доріжкою, на острів. Тягне. Сюди, на це ще прикрите снігом згарище. Як усе-таки добре, що цей білий саван розстелився на зчорніле – покорчене – померле – припечене – прокопчене – обвуглене – знищене – і – не – воскресле село (Чи можливе воскресіння за три дні? «Смертю смерть попрати і сущим у гробах...»). Це і є справжній гроб! Оцей згорілий вщент острів – розкрита-розверзнута домовина, що вишкірилася на живих гнилими зубами пічних остовів (справжні гнилі пеньки в чорній порожнечі роззявленої пащі), і досі віддає гнилувато-смердючим віддихом (проковтнула зараз стільки жител, хай і без люду, але ж і наїлася).

Дівчата з Агафією тиняються островом. Семен приходив сам. Давніше, ще восени, – подивитися, чи щось уціліло. («Нічого не лишилося, Гафійко! Усе наше... згоріло... пішло прахом», – затужив за цим їхнім світом, спільним його-її світом, лише коли той назавжди, безповоротно щез – піднявся чорним димом, як фіміам на жертovníку життя чи невблаганної долі.)

Ось знаки їхнього колишнього пристановища тут – обвуглений стирчак димаря й почорнілі дерева, що колись огортали зеленим кільцем живий тоді ще будинок на палях (як найбільшу реліквію Нюся все життя зберігатиме план цього їхнього назавжди втраченого дому, у якому дві кімнатки причепилися одна до одної, а кухня приховує в собі ще й комірчину, простору, суху, де стільки всього корисного зберігали, сіни з ганочком ніби припрошують: «Заходьте! Не минайте!»). І невидимі знаки, розпізнавані-зчитувані лише ними (якщо стати отак, де було вікно в кімнаті, видно Дніпро, правий берег, жовтим підведені будиночки на ньому – їх пожаліли? чи просто не зауважили?), лише для них зрозумілі хвилі їхньої колишньої тут присутності, їхнього минулого.

– Мамо, нічого ми сьогодні не відриємо. Марно тільки прийшли!

Нюся тицяє лопатою в мерзлу землю. Так хотілося вже швидше дістати оте, своє, що носили й носили в яму – до останнього...

– А фікус? І сліду не лишилося! Ми ж сюди його притягнули – ближче до Дніпра, далі від огню...

Фікуса нема. Нема нічого. Лише сірі сліди на підталому, помітно потемнілому снігу. Це вони натоптали. Прийшли сюди, як на могилу когось рідного, чия смерть зрушила все їхнє усталене, роками плекане життя.

– Мамо... Ну не плачте!

Клава смикає Гафію за рукав. Їй холодно, хочеться вже йти звідси, хуткіше опинитися в тій кімнатці на Подолі, яку знайшов батько і де тепло закопченої буржуйки наганяє дрімоту навіть серед дня. Ця кімната, поділена навпіл фанерною перегородкою – на невеличку спальню й вітальню, у якій і обідають, і сидять, і сплять дівчата, – «лише тимчасовий притулок» (це мати так каже, звідки ж їй знати, що іншого «прихистку» вже не матиме ніколи).

У цій кімнаті великий дерев'яний стіл під вікном (майже такий, як був у них – у хаті на острові), і за цим столом Гафія сидить, пише у всі можливі інстанції.

– Нюсько! Лист? Що там? Ану, читай хутчіш! Що там? Що? Знову? «Пропалий безвісти»?

«Пропалий безвісти»... Як? Коли? Ніхто не знає? Але «серед загиблих не виявлено»? А це що значить? Значить, є надія, що Жора живий? Якщо «серед загиблих не виявлено»?

«Полечу, каже, зигзицею, тією чайкою-вдовицею, та понад Доном полечу, рукав бобровий омочу в ріці Каялі...»

А їй, Гафії, куди летіти? Чи за Дніпро? Чи за Збруч? Чи за Дунай? Чи за Віслу? Чи за Одер?

– Поленько! Голубонько! Скажи! Скажи хоч, чи живий?

Не сниться, не приходиться, як ото бувало... Не стає навпроти місячного світла, зовсім його не відбиваючи... Не промовляє своїм тихим голосом (як же раніше Гафія жахалася цих одкровень, а тепер лише б почути), не ворухить підсиненими губами.

– Не можеш, Полю? То ти хоч знак подай. Га? Доню? Живий?

Усе, що було теплого, понатягували на себе, а все одно вітер пробирає до кісток. Холодний березень. Непривітний. Зовсім жалю до них не має. І тоді, у вересні, коли йшли звідси (аби вже ніколи не

повернутися), теж понатягували на себе все, аби легше нести було. А воно й не легше зовсім! Парило. А потім почало морозити – ішли назустріч лінії фронту, у Пухівку до діда, Семенового батька. А куди їм іще йти? Ішли в суцільній темряві, натикаючись на роздуті кінські черева. (Німці залишили догнивати цю нікому не потрібну пададь, навіть не прикидавши трупи тварин сьак-так землею. Та й нащо? Покинута територія – пуста.) Гільзи від снарядів ковзко котилися під ноги, ще щось хрустке металеве... Ритвини – вибоїни – ями... Ішли бездоріжжям, ховаючись ярками-перелісками, тільки б не збитися на манівці, трималися дороги, що була весь час справа... Воно б іще нічого, якби самі собі йшли, а то ж іще й корову Берізку на мотузяному налігачеві батько тягне. (А куди ж її? Не кидати ж на острові? Та і як вони без корови?)

А вона ремигає, бідна, зовсім не тямить, куди й нащо її ведуть поночі.

У Пухівку прийшли вже зі світанком, заплаканим, осіннім, добре вмитим нічним дощем, промоклі, ледь живі від втоми, виснаження, переляку. Дід Арсен уже не спав, крутився на подвір'ї, ніби чекаючи на гостей (хоча насправді на них ніхто тут не сподівався). Маленька, ніби вросла в землю хатинка... Чи ж помістяться тут усі? У діда своя сім'я, друга, молодша за нього дружина, дванадцятирічний син Яків. (Не лише Семен двічі одружувався, то, може, воно й не дивно – який батько, такий син. Чи їм, цим Терещенкам, на роду так написано?)

Місяць-два? Скільки ж їм можна тут сидіти?

– Чуєш, Семене! Може, ти б тут, у селі, яку хату наглянув?

Семен батькові не заперечує, але раз на два тижні ходить до Києва шукати квартиру, чи кімнату, чи бодай якийсь куток. Багато помешкань стоять пустою, але сусіди кажуть – в евакуації, отже, скоро повернуться. А тоді що? Куди тоді? На вулицю? Назад у село?

– Чого ти ходиш туди? Київ... Київ... Ти ж сільський, от і живи в селі!

І як його пояснити старому Арсенові, що відвик він уже від села (та й не сільський уже давно). А Гаша? Дівчата? Вони й не жили тут ніколи. Їм уже не при звичаїтися. Та й учитися ж треба! Хоч як крути, а треба до міста вертатися.

Знайшлася така «чиста» кімната до Нового року. Тож і новосілля, і Новий рік уже тут справили. Навіть тижня не прожили, прийшла

Настя, перша Семенова дружина («Насилу вас розшукала! Аж у Пухівку ходила! Бо в мене ж тепер, крім вас, нікого нема! Усе згоріло!» – не виганяти ж її серед ночі). Тиждень прожила, а тоді пішла – десь знайшла комірчинку за Фролівським.

– А що думаєте, ваш Жора живий? «Безвісти пропалий»... Думаєте, знайдеться?

Дивиться кудись через вікно, а в Гафії серце спиняється. (Невже зловтішається? Але ж сама мати.)

– Жора живий! Він... Він повернеться.

Як же хочеться вірити, що так воно й буде! Невже ж і Роман так само? (Нюся вже знає – зустріла його матір, але ні з ким про це не говорить, узагалі майже не говорить, лише схудла ще дужче – не лише тому, що хліб за картками.)

Сірі хмари збираються. Уже геть низько. Може, сніг ось зараз сипоне? А може, і дощ із мокрим снігом.

– Мамо! Ходімо вже!

Але Гафія не може відірватися від цього згарища (понівечені, зчорнілі рештки того, що колись було її домом). Для когось це лише попелище, а для неї... Для неї? Рештки її минулого (Чи існування, чи найяснішого, скороминущого щастя? Вони із Семеном більше й більше віддалятимуться одне від одного, так ніби цей будинок був тим єдиним спільним простором, де можлива була гармонія). Діти вже дорослі, скоро підуть від них. Жору вони так і не дочекаються (ні Гафія, ні Семен). Що в них залишиться? Полина могила й кімнатка в комуналці?

– Мамо! Жора живий! Ти чуєш, мамо? Спиш?

– Ні, не сплю! Здрастуй, Полю! Де ж ти так довго була? Чому не приходила?

– Жора живий. Але сильно хворий... Він забув усе... Я допоможу йому, мамо. Буде знову здоровий. І ще одне, мамо... Ви з татом його ніколи не побачите. Так має бути... Не плач, мамо... Змирися.

Змиритися? З чим? Зі смертю дочки? Із втратою сина («Жора живий... але ви його ніколи не побачите»)? Зі спаленим домом, потовченим життям?

– Полю! Просю тебе! Благаю! Скажи, що це неправда! Скажи, що він повернеться, Поленько!

Пішла? Розтанула? Не змінить свого присуду? Ніколи? Ніколи – це надто довго. Це більше, ніж вічність! Чому? Чому?

– Що тобі, Гашо? Чого ти кричиш? Може, водички принести?

– Та то сон... Спи, Семене.

А сама? Чи спатиме? Чи дослухатиметься до цих думок, спогадів, одноманітного дощу за вікном, що бубонить і скаржиться комусь на свою долю?

Звідси (із цього тимчасового прихистку) теж видно Дніпро (Семен спеціально так і шукав, щоб до Дніпра поближче, аби на роботу зручніше), видно острів, якщо пройтися вперед Дніпром, – спалений острів їхнього життя, втрачених мрій, сподівань, минулого, мов сон, щастя.

Листи

«Я пишу тобі листа, Романе. Хоч і знаю... Знаю вже, що тебе нема... Це правда? Невже це правда? І більше ніколи не буде так, як було? Ніколи?»

Ніколи – це скільки? У межах досяжності буття – небуття? Чи за позірністю грані досяжної «недосяжності»? Я пишу тобі листа, якого нікуди надіслати... «Адресат вибув за причиною відсутності серед живих». Адресат не присутній серед живих, викреслений із їхніх списків.

Колона рушила далі, відступаючи на схід. А ти лишився. Самотній. Ніким не оплаканий. Ніким не впізнаний. У братській могилі без хреста. На узбіччі дороги, серед таких, як і ти, молодих хлопців, твоїх товаришів, з якими плечем до плеча...

Я пишу тобі листа... Але де (і чи взагалі існує) той листоніша, що його доправить? Хоч наснися мені! Бодай раз!

Тебе нема, але щось же залишилося? Спогади, у яких ти – і – я, де я – і – ти – досі разом. Ці спогади легким серпанком огортають мене. Тішуся ними. Їх не стерти. Не знищити. Вони – живі. Вони – мої.

Вертаються помалу фронтовики... Поки що інваліди. Скільки вже таких безногих – безруких – потовчених – потрощених? То тут, то там – на милицях, із порожнім рукавом сорочки, заправленим за міцний армійський ремінь. А скільки ще буде? Скільки? Але ж... навіть отака половина людини краща за... За отой білий трикутник. Білий трикутник замість людини... І тоді вже пуста, діра, порожнеча...

Летять над Києвом білі трикутнички – паперові вістуні... Краще вже нічого, ніж така ось казенна визначеність. Стократ краще «пропалий безвісти», ніж оця припечатана правда без права на надію.

Якби ж у мене була хоч маленька (зовсім крихітна) надія... Але твоя мама... вона шукала мене. Довго шукала... (Нащо? Хай би краще й не знайшла ніколи.)

– Дочко! Уже не назву тебе так... Не будеш мені за дочку... Бо ж Роми вже нема...

Але ти є, Романе! Ти – в мені! І ти мій, Романе! Навіки мій! Мені відданий! У видноколі моєї пам'яті! Це нічого, що вже не буде того, запланованого нами, – ні дітей, ні спільного життя (щасливого), ні єдиного простору існування (хоч би й малесенької кімнатки в комуналці). Ти завжди будеш моїм єдиним. Моїм Романом.

Київ, 23 квітня 1944 року».

– Я пишу тобі листа.

«Здрастуй, синку! А ми вже так тебе чекаємо. Виглядаємо з Даркою. Нас уже звільнили. Уже весна. Ходимо в колгосп. Буряки сіяти, у полі працювати... Свій городчик уже засадили... Знаєш, як воно тяжко? Чоловіків нема, техніки нема, коней позабирали...

До дядька Лук'яна ходили. Він же грамотний, знає, що й до чого. Казав, тоді вже тебе пустять додому, як війна скінчиться... А раніше ніяк. Раніше годі й сподіватися. А коли війна скінчиться? Коли?

Ходила до баби Оляни. Вона мені на картах розклала. Виходить так, що ти живий. А біля тебе дама бубнова (Невістка? Чи так, знайома яка?). Каже баба Оляна, що з усього видно, що красива. А я собі думаю, хіба це головне? Аби розумна була, роботяща, добра. А врода? І не знаю... Аби висока була, така, як ото ти. Бо я мала, не витяглася, Дарка вже вища за мене, показніша! Але то таке... Це тобі вже, синку, вирішувати.

Це ж тобі на зимового Єфрема було двадцять два рочки. Такий уже ти дорослий. На батька схожий. А я дивлюся на твою фотокартку й не вірю, що то ти. У Германії... Такий важний! У костюмі!

Важко нам без тебе, Юхремчику! Ой і важко! Що та Дарка? Дівчина. Жалію її трохи, а вона мене, бо стара вже роблюся...

Так і живемо. Хата є, уціліла від бомбів. Та не сильно й бомбило (от у Цибулеві, де завод, то там дужче, бо ж німецька батарея була, але вже й там поповертали люди – обживаються). Харчі теж є такі-сякі, та ми не перебірливі, ти ж знаєш!

Молюся за тебе, синку. Повертайся, Юхремчику. Чекаю.

*Село Княжа Криниця Монастирищенського району
Черкаської області, 2 травня 1944 року».*

– А ми вже так тебе чекаємо!

«Мамо-мамо! Я ж уже не сама. Я з ним, мамо. Ви знаєте, який він? У нього очі такі добрі, і дивиться він завжди так... Мамо, він найкращий! І тоді, коли весною (саме дощик пройшов і скрізь калюжі) він прийшов уперше до мене не тому, що хворіла, і не по-сусідському, як ото в нас у селі, а просто щоб поговорити, а потім іще й піти десь, я вже знала, що я його... що я його кохаю.

Так, мамо, я кохаю його. З першої хвилини, з того самого моменту, як побачила його – саме виходив із воріт зі старим Кугле. Ішли десь (може, на поле), а моя хазяйка тицьнула в нього пальцем:

– Оно Куртів наймит. Бачиш? Він теж із України, як і ти.

Він теж з України? Як і я? Він зовсім поруч – на відстані мого серця.

Він завжди був такий недосяжний. І тоді, коли я провідувала його в лікарні, і коли він приходив до мене, хворої. І завжди було так соромно й солодко водночас. Бо ж він такий. Він один такий на цілому світі. Він – Єфрем.

А потім? Усе змінилося. Може, це весна, мамо? Чи він мене побачив? Не просто побачив, а роздивився? Роздивився. Нарешті. Роздивився.

Село Айгах, Німеччина, 28 березня 1944 року».

– У нього очі такі добрі, і дивиться він завжди так...

«А зранку не хочеться прокидатися... Болю менше, а усвідомлення безвиході більше: не втекти, не вирватися, не визволитися – ніколи – не – вийти – на – волю! Тут один вихід – труба крематорію, що бовваніє на обрії.

Чому я не помер? Чомусь же я не помер? Залишився серед живих... Серед живих? Оці худючі маслакуваті чоловіки із западинами очей, як ожилі трупи! І я такий? І я такий самий. Лискучо-вилізаний плац, на якому в'язні – рівними шерезами. Сонце – вітер – спека – холод... Це не має жодного значення. Стій.

А з-під паркану зелена травичка. Така жива! Така справжня! Хочеться її в жменю, щоб жувати в нестямі. Зажовувати голод, від якого здихають тут щодня: хтось та й не прокинеться зранку. Хто наступний? Може, твій сусід по нарах, а може, і ти.

«Arbeit macht frei». А так! Щодня біля конвеєрної стрічки крутимо й крутимо одну й ту саму (чи ж одну й ту саму) гайку, метемо плац дротяними мітлами й чуємо далекий грюкіт залізниці (не спиняється ні вдень, ні вночі), що везе й везе сюди нове людське м'ясиво.

А на острові вже, певно, перша молода картопля, і мама задобрює її, варену, дрібно накришеним кропом, а до неї в полумиску квашене молоко... Нащо тільки й нагадав? Повний рот слини набіг...

Чи ж буде коли воля? Чи вона, та воля, лише спогад (а може, мрія)?

Концтабір Дахау, Німеччина, 3 липня 1944 року».

– «Arbeit macht frei!»

«Мамо! Як же я за вами скучила, мамочко. Як там наші малі? Підросли? Мені недавно такий страшний сон наснився. Ніби наш Тарасик бавився десь на городі й знайшов якусь чи то гранату, чи невідь-що... і... (Не доведи Господи! Це ж лише сон? Не хочу й переказувати...) Прокинулася, а за

вікном ще темно, бо ж рання весна, майже зима, пізно світає. Прокинулася й заснути вже не можу... Листа? Як же його вам написати?

Як ви там, мамо? Хоч би все було добре. Важко вам, я знаю. Нічого, мамо. От скінчиться війна, обживуся тут і заберу вас до себе. Не може ж такого бути, щоб не можна було вас сюди забрати?

Бо я, мамо, не повернуся. Уже так собі постановила. Ви й гадки не маєте, яке тут життя! І після цього повернутися – усе одно, що десь із сонечка, із любого садочка, залізти в темний, вологий льох. Я тут вільна, мамо. Дарма, що ця пов'язка синьо-біла, дарма, що наймичка в панів, але тут світ людей, а не рабів. Я тут не бидло, як у нас... Я тут фройлян. І я... Я тут залишуся! Назавжди.

Тут ходив до мене хлопець один. Хороший, розумний, гарний, але й чути не хотів, щоб лишитися після війни в Німеччині... Дати йому надію? Відповісти на його почуття? Чи варто? Відчувала, що в нього серйозні почуття, але ж я не повернуся.

Село Айгах, Німеччина, 3 березня 1944 року».

– Бо я, мамо, не повернуся!

«А я так думаю, синку, що ти живий. Я собі так думаю, що ти десь у полон потрапив. І мати так думає, лише не говорить, усе сподівається, що в госпіталі якомусь тебе розшукають... Уперлася й усе! (Ти ж її знаєш.) Каже, може, у нього памороки забило, а прочуняється і згадає, хто він.

А я так думаю, що ти до німців попав. То нічого. Виживеш. Я ж вижив? Вижив! Вернувся додому. І ти вернешся. Видно, доля вже в нас, у Терещенків, така – усе десь на чужині хліб не наш їсти.

А мене як узяли, то били сильно. Я ж руки догори підняв! Чого лупите? Але ж хіба спитаєш, та й чи сказав би хто? Добре, що не розстріляли, бо багатьох розстрілювали.

Пов'язку білу на очі... Командирський окрик... Постріл...
Думав, і мене, але минулося.

Бувало, женуть на роботу (а їсти ж хочеться страшенно), і побачиш недопалок під бордюром, що його кинув щойно пан хороший, то так уже й вибираєш момент, щоб крутнутися й підібрати (можна підібрати, а можна й прикладом по спині заробити). Але якщо вже вигорнув його з придорожньої куряви й ховаєш у рукав, ото вже щастя! Смокчеш цілий день, і голод, як задобрений звір, вщухає.

Або так – сядеш під баракком у неділю. А сестричка з Червоного Хреста ходить і прянички роздає. А я свій не з'їв, а заховав. І не один, а кілька, і поміняв тоді їх в одного на губну гармоніку. Та ти ж бачив її. Я ж її додому привіз.

Учора до сусідки чоловік повернувся. Ноги вище коліна немає. Сіли з ним на кухні випити-погомоніти по-сусідському. А він мовчить. Тільки п'є й закусює. А тоді тільки трясь кулаком по столу! І очі такі порожні-порожні... Війна... Що то вона з людьми робить?

Київ, 14 серпня 1944 року».

– А я так думаю, синку, що ти живий.

Біженці

«Гел-гел-гел», – гелгочуть щось! Ну чисто тобі гуси. Дивлюся на цих дивних мадярів крізь прочинені двері короварні. Сюди вони не потикаються – вернуть свої панські писки. Не для них то забава – коло корів ходити. Курт походжає власним обійстям або стоїть собі непорушно, дивиться на ці криті вози, якими два дні тому прибули сюди ці люди.

Тікають... Наші десь там уже близько. З усього видно, що наступають, а ці мадяри порізали всю свою худобу, нарobili ковбас (таких перчених, що й не можна проковтнути), посідали на вози й поїхали на захід.

– Вони бояться советської власті, – це Курт пояснює Марії (він перемовлявся з їхнім старшим ламаною німецькою, а більше – на мигах). – Кажуть, що мали там маєтки, але все покидали... Життя ж дорожче.

Життя дорожче? Атож! Але невже совети такі страшні? Страшні? Страшні... Чи ж мені, сироті з милості наших «добрих» сільських активістів цього не знати? Але ж мадяри? Чим вони завинили? То вже, певно, якісь страшенні багачі були, що так полякалися.

Мадяри порозселялися по всіх вільних кімнатах у великому будинку Кугле. Лізуть до погребя, беруть, що хочуть. Хе-хе! Це вам не наймит з України! Це вже вам рівня – ваші брати! Чи ж ваші брати? Потім ідуть на кухню, і вже їхні різкі голоси з незвичними інтонаціями разносяться звідти. Беруть сковорідки, щось смажать, лій шкварчить і бризкає на всі боки. Підлога й стіни в масних патьоках.

– Oh, mein Gott! Wann soll es denn enden?^[7]

Марія скрушно зітхає. Вона не переносить гармидеру, а ще більше – бруду. Чи ж мені цього не знати? «Порядок понад усе!» – це те, що я засвоїв раз і назавжди; зрештою, це не таке вже й погане правило. «Єфреме! Ти маєш щоразу перед обідом мити руки з милом!» – теж хороше правило, от тільки вдома його буде важко дотримуватися, бо ж у нас не так, як тут, де в магазині очі аж розбігаються – не знаєш, який сорт мила купити. Кеті з Центою теж зиркають з-під лоба. Але що вони можуть вдіяти?

Спідниці в мадярських жінок такі довгі – до підлоги, яскраві, аж очі вбирають, а з-під них – червоні чобіточки на крихітних підборах, згори – хутряні камізельки (перші дні листопада, навіть тут, у теплій Баварії, уже відчувається подих холоду). І самі гарні, відразу видно – шляхтянки, що ніколи не бабралися своїми білими ручками в гною.

Прорізають небо перелітними журавликами (бо ж теж усе на південь та на схід) сотні літаків. Вони летять досить низько. Можна розрізнити смуги й зірки на їхніх сталевих крилах (американці), від гулу їхніх моторів аж дух забиває, сповнює все довкрузь одноманітним дзижчанням або радше монотонним гуркотом – так, ніби стоїш десь під водоспадом у якійсь заглибині, що вбезпечує від води, проте від шумовиння – аж ніяк.

– Oh, mein Gott!

Марія витирає фартушком сльози, показує Курту на небо: «Поглянь! Усеньке небо затулило. Скільки ж їх? І це ж усі несуть бомби. Куди? Туди ж – синові на голову! Боже! Кінець Німеччині! Кінець нам усім!»

Вони вже не тікають у погріб, як тоді, коли літаки з'являлися тут рідко. Зрозуміли, що не для них призначено ці американські «шоколади».

– Wie viele?^[8]

Летять і летять американські журавлики над нами, несуть під своїми крилами смертоносний вантаж, аби скинути його на чиюсь голову. А мадяри рухаються їм навперейми – туди, звідки вилітають ці неблаганні птахи, туди, де далеко в горах (а може, й у долинах) залишили вони свої гнізда-мегаполіси, туди, де ще є воля (чи ж вона там є?) і нема війни.

– То війні кінець?

– Нам усім кінець!

– І Німеччині?

– А побачите!

– Куди ж ви тепер?

– А будемо їхати все вперед і вперед... На захід...

– І що?

– Може, аж в Америку поїдемо...

– А як же це ви так покидали все й зірвалися?

– А що було робити? Чи й ви б не тікали від червоних?

- Та ми собі прості бауери... Чого тікати?
- Ви так лише кажете! Та й від вас вони ще далеко.
- Та все ясно! Але ж і в страху очі великі...
- Може, і великі, але назад уже не вернемо... Нема там уже нічого нашого.

Я відчиняю ворота, стою й дивлюся, як валка мадярських возів тягнеться до шосе. Їх багато – майже кожна садиба в Айгаху прийняла до себе з декілька таких кибиток, запряжених великими робочими кіньми. Зараз вони одна за одною звертають на сільську дорогу, геть запрудивши її собою. Галас неорганізованого юрмища, крики (можливо, лайка) їхньою гортанною, уперше мною чутою мовою – усе це так різко дисонує з тим розміреним і неквапним життям, яким жив до цього Айгах. Але гармонію вже порушено, і вже ніколи не буде так, як було. Було? Було-таки! Навіть минулого тижня, коли про майбутню мадярську «навалу» ніхто ще ні сном, ні духом.

Ось ідемо ми зі старим Кугле на драбиняку (по-тутешньому – «ваган»), до якого Курт упряг бика, орати останні десятини на полі. Дорога порожня, нема нікого ні спереду, ні позаду. Уже майже доїхали, аж назустріч поліцай на велосипеді.

- Ага! А де бляшаний номер на бикові?

Курт чухає потилицю. Він знає, що номер має бути, і цей номер у нього, звісно, є. Але вдома... І як цьому вперше баченому дядькові на посаді поясниш, що їхні місцеві поліцейські того не вимагають, хоч за законом... (так, може й таке бути, що забудеш того номера вчепити – із ким не буває? – то вони не спиняють через це, мовчки відвертаються, без зауважень, ніби не помічають).

- Ага! Штраф! Ось. На.

А зараз? Бачив би той поліцай усіх тих «безбляшаних» мадярів... Остовпів би! Не вистачило б йому і папірців штрафи виписувати. Та що там штрафи – догани – відозви. Про який порядок може йтися в цьому народженому війною хаосі? Чи до порядку, якщо «Німеччині кінець»?

Згадав раптом ще одну свою пригоду. Якось улітку вичищав з-під корів і вилами тільки «шурх» по соломі під їхніми ногами. Думав, солому підважую з кізяками, а сам попав бикові в ногу... Кеті те бачила, бо саме була там, і Курт теж бачив, бо пораємося ми майже завжди разом.

– То що тепер? Здасте в концтабір?

Курт сердито сопе, спльовує собі під ноги. Намагається підступити ближче до бика, щоб оглянути ногу, але той реве скажено (добре, що я стійло замкнув) – годі й підійти.

– Не мели дурниць! Заживе, як на собаці.

Як на собаці? Це на тому нещасному їхньому Тобі, який втрапив мені під косарку? А потім Кеті з Центою, ревучи над своїм улюбленцем, понесли його десь (бо я ж привіз пса додому, не кидати ж здихати в полі, жива ж душа), виходжували й таки виходили. Бігає, лише ледь накульгує на задню, підрізану косаркою лапу (хвоста, звісно, не врятували – так і крутив той Тобі куцим обрубком). Отже, я скалічив не лише песика, який скрізь за мною ув'язувався, а й бика... А якщо інфекція піде? Здохне. Що тоді? Чи не передумає тоді Курт? Не пошкодує про своє «не мели дурниць»?

– Не мели дурниць!

А як мені знати, чи ви справді такі вже сильно добрі, чи лише прикидаєтеся? Я вас шаную – ви мене, але чи щиро? Я – щиро, бо інакше не вмю. А ви? Хто вас розбере, німців? От у Олі хазяї геть інакші: сварка щодня (не те зробила, не туди ступила, не так глянула), майже без вихідних, і нема такого, щоб, як ото мене Кугле, за стіл до себе... Ні! Дунау не такі. Як це – наймичка буде з ними разом їсти? Хай спершу подасть-прибере, а тоді вже наїсться десь собі в закамарку. Як добрим словом не можуть віддячити, хоч би дали щось з одягу чи взуття (гне на них спину день і ніч) – усі тут дають одягу чи остарбайтерам (це ніби така негласна домовленість – а як інакше, наймит же працює на тебе). Але Дунау нічого не дають задурно (чи такі вже скупі, чи просто упереджені до таких, як ми, рабів, хто їх розбере). Дунау кажуть до Олі: «Ти марки отримала в касі? Біжи й купи, що тобі там треба! Ми тебе й так годуємо».

– Війні кінець!

Поїду додому! Нагостювався. Набачився тут усього. І як сіють, і як полють, і як косять, і як молотять – нічого руками ніхто не робить. Скрізь механізми придумав розумний німець. А ми? Дурні? Убогі? Злиденні? Підучитися. На агронома чи зоотехніка, хай дають направлення хоч на кого. Байдуже. Аби вчитися! У мене ж тепер он який досвід! Це ж можна і в нас так усе поробити – не гірше, ніж у німця, буде.

Весна (визволення)

Знову весна, хлюпка, дощова, але й сонячно-радісна, молода, окрилена. Весна, мов сусідська дівчина Оля (не зовсім сусідка, бо прибудда, проста наймичка, як і я, але живе через дорогу – у бауера Дунау). Весна, наче Оля, дивиться на мене великими синіми очима, а від цього тепліше й радісніше, і небо так близько – потягнися, і дістанеш до нього рукою!

– Гей, хлопче! Відчиняй ворота!

Я щойно вийшов із дому. Прокинувся сьогодні рано від незвичного в сільській тиші Айгаха ревіння. Вийшов і очам не повірив – уся наша не дуже широка вуличка забита низенькими плямистими відкритими машинами, на великих колесах яких поналипало болото, від якого на дорозі дві жовтаво-сірі смуги (а тут же завжди чистота, дорога сяє, мов дзеркальна, і навіть коли взимку іноді випадав сніг, його швидко згрібали й вивозили на поле). З-за невеличкого пужала, причепленого спереду на машині, визирає хлопець мого віку. «Це ж антена!» – миттю проноситься в голові. А наші в сорок першому волочили кіньми такий величезний дерев'яний валок, на якому дроту намотано стільки, що сам і не піднімеш! І поволі розмотували його – прокладали телефон. А американці, бач, як придумали! Пужало антени на машині й рація на ремені в їхнього командира... От тобі й зв'язок! Оце й Америка.

– Чого став? Відчиняй! – каже він поганенькою німецькою (але я його, звісно, розумію).

– А ви ж хто такі? Американці? Еге ж?

– Так! Ми – визволителі.

Він іще щось говорить, називає якісь населені пункти, через які вони пройшли (цього я вже не можу зрозуміти, видно, німецьку ми з ним опановували в різних місцях).

– Що він ото співає? Пес розбере... – кажу сам до себе українською й раптом чую:

– Братуха! Так ты не немец?

– Який із мене німець? Я тут «остом». У сорок третьому вивезли. Уже два роки буде у квітні. А ти ж хто? Не американець? З усього

видати, наш?

– Я-то? Американец! Самый что ни на есть! У меня родители русские. Дома мы все на русском разговариваем. Как же мне не знать?

– А я з України! Єфремом звуся.

– А я Иван! Вот так встреча!

– Та тут майже в кожній хаті остарбайтери! Тут тобі скрізь будуть «зустрічі».

Доки ми отак розмовляємо, із будинку виходить Курт і підходить до нас. Він дивиться на мене великими очима і стиха запитує: «Вас – іст – лос?» Я показую йому очима на машину під нашим обійстям, за якою стоять іще кілька хлопців, і теж тихо відповідаю: «Американці»...

– Побудемо у вас тут кілька днів, а може, і більше... Тому звільніть помешкання для солдатів військ-союзників.

– І що ж це? А нам куди? Надворі ж холодно.

– То беріть теплі речі. Можете залишатися тут, але не в будинку.

– Що ж нам... Куди? До корів переселятися?

– Це вже ваш клопіт. Протягом години можете скласти найнеобхідніше.

– Години?

– Атож! Ви не маєте права залишатися в одному приміщенні із солдатами союзної армії. Такий порядок. Ви мене розумієте? Втямили, що я кажу, чи гукнути перекладача?

Курт заперечно хитає головою. Він усе зрозумів. Німецька його співрозмовника більш-менш пристойна. Чого він, певно, не може зрозуміти, так це те, як це він, чесний бауер і відданий громадянин своєї країни, дійшов до такого життя? Він уважно роздивляється свої черевики, ніби побачив їх уперше (звичайні собі коричневі на шнурівці, уже й потерті, бо робочі), а потім іде до власного (чи уже не власного?) будинку, не підіймаючи очей, ніби намагається краще запам'ятати цей шлях від свого родового, споконвічного і до того, що вже йому не належить (хай і тимчасово).

Досвіток. Удень, мабуть, дощитиме. Волокнисті низькі хмари затягли горизонт і кошлатою, сірою отарою сунуть на Айгах. Ще година-дві, і замжичить, а може, рясним весняним дощем проллється небо на новий врожай (така жадана хліборобська благодать, хоча цій високості над нашими головами нема жодного діла до людських

турбот, війни – не – війни, вона мусить скинути вологу, сповнити нею землю).

– І що то буде? Куди маємо йти?

– Цить, жінко! Збирай речі!

– Куди ж ми пі-і-ідемо?

– Цить! Чи ти не чуєш?

Курт підганяє Марію, дівчата метушаться між першим і другим поверхом: уже якісь вузли, декілька подушок і ковдр, перина й навіть чотири стільці перенесено до корівника (я помагаю, хоч мої хазяї вже й не можуть мені наказувати). А всеньке подвір'я Кугле сповнює сміх – гук – кахикання – бемкання, поверх чого звуки чужої, хоч і дуже схожої на німецьку, мови, що ніби нитками обплітають цей хаос або й самі є тією формою, що вміщає той гармидер у собі, але він не тримається купи, вихлюпується через край, зливається з таким самим гамором на сусідських дворах. Мащини піхоти рівною вервечкою поставали одна за одною. Їхні лискучі, ніби відполіровані боки заляпані багном. Бійці носять відрами воду з вуличного водогону і вже влаштували тут справжню лазню для своїх «коліс». Під ногами вже болото й брудні потічки розлилися всім цим чепурним доглянутим подвір'ям і потекли аж ген за ворота. «А наші ж піхотинці?... – раптом нагадую собі. – Хто їх коли возив? От Америка! Уміє воювати!»

Стою на ганку й видивляюся в цьому пістрявому натовпі свого знайомця Івана (око знову й знову чіпляється за двох чорних хлопців, справжніх муринів. Чув, звісно, що такі десь є, але ще жодного разу не бачив. А Іван не лише розмовляє і російською, і німецькою, але тут він вочевидь за старшого (принаймні мені так здається).

– А мені ж куди? Теж до короварні з хазяями?

– А ты где раньше жил?

– Та тут, у будинку... в комірчині... там, біля кухні відразу!

– Там и оставайся! Ты был пленный! А мы тебя освободили!

Стало быть, теперь отвечаем за тебя!

Ніхто не помічає «пленного», ці мої визволителі не звертають жодної уваги на мою особу. Стрімко й невідворотно змінюється мій тутешній статус. Відчуваю це так виразно, ніби бачу збоку і себе, і цих хлопців на подвір'ї, які курять, хлюпають водою під ноги (якби не їхня англійська й нашивки на формі, то й не розрізнув би їх у натовпі – звичайні собі хлопці), ці машини з об'ємними багажниками, з яких

дістають розкладачки в чохлах і скачані в рури тонкі матраци. Учора я був остарбайтером із німецьким паспортом, який прожив тут, у Німеччині, два роки, справно виконуючи все, що належить, що наказували. А сьогодні? Сьогодні я хто? Уже вільний? Чи ще раб? Прислужник оцих нових господарів? Хто я?

– Що ви тут? Нічого вам не треба більше? Може, принести?

– Та ні! Усе є. Зараз повечеряємо й спати ляжемо...

– Дивіться... Я вже теж спати піду...

– Чуєш, Єфреме! А що там, удома? Що вони там роблять?

– Та сидять на кухні...

– Пиво все вже випили?

– Мабуть... Я не дивився...

– У погріб лазили?

– Ага... Щось там тягали...

– Ох... А що? Хіба ж можна щось удіяти?

Механічно беру простягнуту мені кимось сигарету (хоч і не курю, так, лише балуюся з хлопцями вряди-годи) і так само механічно кажу «данке» (хоча, швидше за все, мене й не розуміють). Тоді мовчки припалюю від завбачливо простягнутої запальнички, яка більше скидається на іграшкову забавку, – такий собі мініатюрний пістолетик, що з нього місцями вже облупилася позлітка.

– Так що, війні кінець?

– I've got more! Take it if you like!^[9]

Американець простягує мені такий само розцяцькований, як і запальничка, портсигар, що в ньому рівними рядочками лежать білі циліндрики запашної трутизни.

– Та ні! Я ж не курю. Не розумієш? Ге? І не побалакаєш із тобою...

Мовчки куримо, стоїмо на ганку, вдивляючись у захід, де гуркоче якась незнана техніка (але вочевидь не мала, якщо цей гук долинає аж сюди), де сонце розпеченим у якійсь (якій?) гігантській кузні калачиком хилиться і хилиться за край землі.

– О! Еле тебя нашёл! Хорошо, что сказал «возле кухни». Большой дом у этих немцев... Хоть и набилось нашего брата...

Іван – мій вранішній знайомець, той самий «русский американец» – уможується біля мого ліжка на стільчику. Я вже спав, але прокинувся від його голосу й сідаю, звисивши ноги.

– Утром уедем. Приказ поступил.

– А я?

– А ты пока тут будешь... Хозяева твои хоть хорошие? Не обижают? Ты только скажи...

– Ніхто мене тут нічим не образив за два роки...

– За нами придут другие, они уже вами распорядятся...

– Смішно так слова вимовляєш.

– А что ж ты хотел? Я родился уже в Америке. Вот, смотри.

Іван витягує звідкись із внутрішньої кишені великого гамана, – лискучого, ніби шкіряного, – відкриває його, а там замість грошей – сторінки, як у книжці, і на кожній приклеєна світлинка. Показує мені батьків, дружину Мері (справжню англійку), синочка, схожого на нього (достеменно видно, чийого батька син), невеличкий чепурний будиночок, навколо якого могутні стовбури екзотичних дерев.

– Что б тебе дать на память? Вернись в Америку, земляков уже не увижу.

Він навіть думки не припускає, що його тут можуть... Навіть думки... Усміхається білозубо на весь рот. У нього гарна дружина й синок. За ним стоїть його неозора могутня батьківщина. Я вже й на собі відчув цю її могутність, спроможність відрядити за океан мільйон літаків, під крилами яких мільйон бомб і купа гуманітарного «шоколаду».

– А ты хочешь на родину? Или не будешь возвращаться?

– Як же не хочу? Що мені тут робити? Удома мене мати чекає... Сестра... У них, крім мене, немає нікого.

– На вот. Это тебе на память. Вчера выдали... Так что всё новехонькое.

Я роздивляюся пакунок, який поклав на моє ліжко цей американець (не знаю, чи й зручно розпаковувати при ньому). Але він сам жестом припрошує мене – глянь, мовляв. Виймаю темно-синю майку й такого ж кольору труси, що в них, крім резинки, пришито ще й гудзики («Универсальные! На любой живот!») – пояснює мені Іван). Я починаю сміятися – спершу тихо (ніби випробовуючи «рівень сміху»), а далі голосніше й голосніше. Іван підхоплює сміх. Хтось нас почув, двері відчиняються, лунають фрази англійською, на які Іван щось відповідає.

– Вставай! Наши у твого бауэра вино нашли в погребі! Чего спать? Потом выпишься.

Я слухняно встаю, швидко одягаюся, виходжу в коридор, простую на кухню, відчиняю двері й опиняюся в освітленому колі, у якому голосні веселі слова – вигуки – регіт ніби плавають у сивому нікотинівому диму. Але роблю я все це механічно. Ніби уві сні... Оте вранішнє відчуття зміненого кута зору (таке вже колись було зі мною... коли? чи тоді, коли був в'язнем Проскурівського концтабору? чи в дерев'яному вагоні простого товарняка дорогою сюди? чи вже тут, у цій ситій бауерській Німеччині?) знову накриває мене... Хто я? Хто? У цьому великому світі? І де те місце, оте саме пристановище, де я буду собою? Не в'язнем, не «остом», не рабом, а вільною – людиною – для – себе – самого? Та й чи можливо це? Коли врешті знатиму? Знову знатиму відповідь на таке, здавалося б, просте запитання: хто – я – такий?

Від'їзд

- То їдеш?
- Їду.
- Не лишишся?
- Не можу...
- Війна скінчилася, і ти... Ти вже не «ост».
- Це тут ні до чого. Я не можу лишитися.
- Ти їдеш із нею? З Ольгою?
- Так.

Кеті вже не дивиться на мене. Вона відвернулася. Може, хотіла ще щось сказати? Щось завадило? Гордощі? Стримувані сльози? Чи просто здалося? (О! Вона вміє тримати себе в руках.) А може, це не дав Курт, який розміреною ходою наближається до нас? (Цей уже точно не видасть жодних емоцій, увесь затиснутий, увібганий у цю машкару статечного, чемного, вірного всім можливим традиціям бауера.) Я б хотів її утішити, але як? Чим? Я ж не провидець і не знаю, що незабаром Кеті вийде заміж за хорошого хлопця, у них будуть діти – одне за одним народяться двоє синів і донька. Кеті буде цілком щасливою жінкою. І, певно, забуде про мене... Чи не забуде? Коли її чоловік помре й моєї дружини теж уже не стане, вона напише мені листа, а до нього додасть ще й об'ємну бандероль, чим поставить мене в дуже незручне становище – я ж не злидар якийсь.

– Іди, там Марія збрала тобі дещо в дорогу. І, Єфреме, як хочеш, бери собі велосипеда, на якому ти їздив...

– Не візьму, бо дорога додому довга... Дякую вам, пане Кугле.

Теплий травневий вітерець погойдує гілочки на яблунях із ніжно-прозорими пуп'янками. Ще декілька днів, і розкриються біло-рожеві, ніби зефірні квіти. А ще за тиждень цю стежинку в невеличкі квітнички замете білим опалим цвітом (так узимку замітає все снігом у далекій Україні), але всього цього я вже не побачу. Стою й оглядаю цей сад і подвір'я, великий дім (дім Кугле), масивну будівлю короварні, лише куций ріжок якої визирає з-за будинку.

Виходжу за ворота. Кугле лишилися по той бік – у своєму світі. Я ж вирушаю до свого. Ще раз оглядаюся, востаннє махаю їм, а вони –

мені. «Напишеш?» – самими губами питає мене Кеті. Ствердно киваю головою й навіть собі самому обіцяю написати їм по приїзді в Україну (звідки ж мені було тоді знати, що цей мій лист ітиме до Кеті сливе п'ятдесят років, що її колись уже старенькою бабусею побачить мій онук, який матиме в Агсбурзі мовну практику, що я переживу Кеті і вже ніколи її не побачу, як, власне, і нікого з родини Кугле).

– Трохи забарився, вибач.

Оля вже чекає на мене на перехресті двох сільських вулиць. Її ніхто не проводить, на відміну від мене, і її скромна валізка нагадує радше сирітський вузлик порівняно з двома моїми великими баулами, ще й солдатським ранцем, ущерт набитим ковбасами – вуджениною – солодкими калачами та іншим добром.

– Ого! Що в тебе там?

– Та, це одяг... А ще ковдру й білизну дали... Рушника великого... Такі подарунки...

Ольга зітхає. Мабуть, згадує всі пережиті докори – приниження – сварки – найбруднішу роботу без продику й відпочинку – і жодного доброго слова чи бодай найменшої подяки... Усе, з чого складалося її існування тут. Їй дивно, що до мене ставилися інакше, мені невтямки, чому до неї весь час присікувалися. Хіба ж я не знаю, що вона моторна й працьовита («Sie ist faul!»^[10] – це точно не про неї). Але таким хазяям, як ці Дунау, чи й догодив би хто? На їхньому обійсті пустка й тиша – ніхто й не вийшов провести наймичку (Горбатилася на них? То й що? Була війна... І, зрештою, вони її годували).

У центрі Айгаха шум, курява білими стовпами, нерівний хор голосів: американці розсаджують остарбайтерів у всюдихідні машини, попередньо звіряючи зі списками їхні тутешні німецькі паспорти. Видивляюся в натовпі тендітну постать. Ні, нема. І Ваньки з Воронежа теж не видно. Чую краєм вуха балачку про те, що частину «остів» повезуть завтра.

– Не знаєте, куди нас?

– Чи довго будемо добиратися?

– Спершу десь будемо квартируватися?

– А ви ж що собі думали?

– Одразу на поїзди й додому?

– Усе ж, мабуть, розбомблено?

– Як воно там, удома?

- Що на нас чекає?
- Та й чи є ще той дім?
- Хоч би всі живі-здорові!

Фантастичні чутки, вигадки й версії, таємниче поєднання двох літер «Ді-Пі» (*Displaced Persons*) – усе це миттєво поширюється між нами, обростає новими подробицями, набирає цілком несподіваних, вигадливих форм. Лунає команда, і машини одна за одною виповзають на пагорб, залишаючи село в долині. Великий красивий будинок Майєрів, який височіє на іншому боці Айгаха, видно звіддаля (майоріє символом моїх нездійснених мрій... чи мрій? чи лише марев? ілюзій? міражів? а ось поруч цілком земна притискається до моєї руки, шукаючи опертя – долі – майбутнього).

– І по той бі-і-ік гор-а-а-а, по цей бі-і-ік гора-а-а, поміж ти-и-ими крутими гора-а-ами сходи-и-ила зоря!

Наші співуни затягнули. Лець вловний мотив пісні (якби не знав слів, то й не розібрав би) перебиває ревище моторів. Оля й собі долучається, але навіть я, сидячи поруч, майже не розрізняю її голосу. Розглядаю цей американський всюдихід (може, і не доведеться більше ніколи на такому проїхатися, хтозна).

– То не ясна-а-а зоря, то дівчина мо-о-о-о! Чорнява-а-ая, чорнобривая, ясочка-а-а моя!

Чим ближче до Аугсбурга, то більше трапляється машин на узбіччі – німецьких, американських, легкових і вантажних (правда, таких гігантських, як та, на якій ми їдемо, нема). Затор. Перевіряють документи. Досі війна? Досі війна...

Центром Аугсбурга, бруківкою якого раніше шпацірували попід ручки вродливі панії з кавалерами, – під парасольками від сонця чи від дощу, – зараз гори битого скла, вивалені вітрини, зірвані вивіски, вітер ганяє якесь шмаття, рвані газети, гори сміття... І в кожному магазині смертний бій – сплетені руки й ноги, вигнуті спини, неприродно вивернуті голови (як у казці про Рукавичку, тільки не звірина набилася в неї, а живі люди) – не можна ні зайти, ні вийти. Хтось спритніший жбурляє якусь коробку просто на вулицю, але поки він лець не по головах виборсується назовні, якийсь спритник уже втік із його здобиччю. «Ошуканий» намагається пробитися назад. Та де там! Лави щільно зімкнулися. Йому вже не втрапити всередину, точнісінько як ото двічі неможливо ввійти в одну й ту ж річку.

- Чого ж американці таке дозволяють?
- А що їм? Це ж Німеччина, а не Америка.
- Грабують німців серед білого дня.
- А вони? Що вони в нас робили?
- Ага... Так їм і треба! Хай знають!

Зупиняємося біля взуттєвої крамниці, точніше, біля того, що від неї залишилося. Наш водій підходить до двох чорношкірих американців, що, незворушно покурюючи, «патрулюють» вулицю. Поки вони про щось перемовляються, найспритніші з нас і собі заскакують до потовченого, ущент розгромленого магазину.

– То що, Стефане? Роздобув щось?

– Еге ж. Ось, два черевики... Малі на мене, правда... І обидва на ліву ногу...

Злочин і кара? Злочин і кара. Усі ці люди, яких упослідженими рабами було зігнано сюди з усіх східних теренів Європи, морено голодом і холодом, бито, відкинуто, огорнуто зневагою... або й ситі та не перепрацьовані (як оце я) сьогодні відчули себе повноправними господарями тут. Роль «пана» (від учорашнього пана й перейнята) незвична, виконувана по-аматорському, у міру сил та вміння. І поза «господаря життя», якому все дозволено сьогодні (а дозвіл прописано згідно із законом, гарантовано «визволителями» так само, як для вчорашніх «господарів життя» це було окреслено й стверджено Рейхом), природна настільки, наскільки дозволяють досвід – освіта – мораль – совість «виконавця». І ті, що, не криючись, грабують зараз магазини, ніби підтверджують не раз тут чути від німців «русіше швайне». А хто не скористався з цієї нагоди (не арійці за походженням, прості остарбайтери, переважно не надто освічені) – лише винятки з цього правила? Чи, навпаки, вони і є тим єдиним, істинним правилом?

Урешті всюдиходи спиняються навпроти височезних яскраво-червоних автобусів, бік кожного з яких прикрашає слово «London» великими білими літерами. На цих автобусах нам їхати далі – до Мюнхена. Коли ми вмощуємося в зручні крісла і вже готові розпакувати щойно отримані обіди, до нас звертається «супроводжувальник». Він стоїть попереду в проході, щоб його всім було добре видно. Його російська майже бездоганна, а слова про «синівську» любов до Батьківщини вливаються в душі, як добре вино. Його мова заколисує. І лише коли заходиться про «червоний терор»,

«небезпеку для життя», «а тут – нові можливості для розвитку й кар'єри», нарешті стає зрозуміло, до чого йдеться. Зрозуміло? Кому? Чи всім? Чи лише... Лише мені? Агітатор? Агітатор.

– Вы теперь свободные люди. У вас есть время подумать. Тут не Советский Союз! Вы сами вольны распоряжаться своей судьбой. Вам решать! Предпочесть свободную жизнь тут или возвратиться и стать рабами.

Їжа духовна й не лише. На щодень чи на визначення долі? Пожива для розуму затурканих остарбайтерів (більшість із них так і не дослухалися до порад «доброго дяді», якому відверто начхати на їхні долі! йому треба їхні мозолясті руки! тут треба працювати! підіймати з руїни країну! чим може зарадити тут план Маршала, якщо не буде кому його втілити)? Більшість із нас нічого не тямлять у політиці – ми звичайні, пересічні, шеренгові, але нам хочеться додому, до наших родин, до рідних покинутих гнізд, хай і розорених, спустошених війною, та й до війни бідних і злиденних.

Нам хочеться додому.

Зустріч

Американці катають наших дівчат на танку. Вереск – регіт – страх – захоплення – шал – шок...

– Злізайте, бо попадаєте!

– Іще одне коло!

– Дивіться! Як грушки, пообсипаєтеся!

А чого ж? Чого б їм не кататися? Вони молоді й гарні, ці наші дівчата, обтесалися тут, у Німеччині, за два роки, вбрані по-панському, із зачісками (не впізнати вже тих закутаних у хустки, обперезаних плахтами, голоп'ятих сільських дівок).

На околиці Мюнхена, біля аеродрому, низка п'ятиповерхівок. Німців виселили з них не знати й куди (мабуть, робили це швидко, бо в покинутих помешканнях лишилися майже всі речі попередніх хазяїв – від меблів до гребінців і зубних щіток), а натомість розквартирували нас – колишніх остарбайтерів, військовополонених, в'язнів концтаборів, працівників секретних виробництв (ці вирізнялися не лише страшною худизною, а й сірувато-сивою, ніби притрушеною попелом шкірою) – усіх нас, учорашніх рабів, зігнаних сюди звідусіль і в різний спосіб.

– Поздравляю вас! – молоденька жінка-перекладач простягає нам синій бланк. – Ваш брак зареєстрований згідно Конституції США. При пересеченні советської границы этот документ будет рассматриваться советской стороной как удостоверяющий ваш брак.

Я скошую очі на Олю (Уже мою дружину! І не має значення, за яким законом, з документом чи без нього). Вона вся світиться від щастя. А я? Чи теж почувуюся, мов на сьомому небі? Певно ж! І я радий! Це те, чого і я бажав! Не міг її відпустити, їхати нарізно (Так буває в житті: розійдуться шляхи-доріжки, і хтозна, чи зійдуться знову? А я... Я цього не хочу! Волю, щоб вона була поруч завжди).

Я щасливий, але чи так, як із тією, іншою (коли цілував ту, іншу... лише раз, один-єдиний раз...)? Ні, не було іншої, є лише ця, що поруч! Оля... Оля, вона така, якою й має бути моя дружина, – гарна, розумна, працююча, ніжна, віддана, закохана в мене до нестями! Чи можна

відмовитися від такої? Шукати кращої? Де? Нащо? Усе решта – ілюзії, фантоми, що їх варто відігнати від себе раз і назавжди.

– Юхремчику! Я така рада. Тепер Ганя з Марусею не будуть уже очі мені виїдати, що живу з тобою «на віру»...

Дивом дивуюся від її слів. Оті завжди тихі й скромні дівчата, що поселилися навпроти нас і майже місяць (бо вони трохи пізніше приїхали) чемно вітаються, завжди такі привітні, а з'ясувалося, «виїдали очі»? Чи не тоді, коли просили Олю, щоб вона їм, малописьменним, допомогла заяви на нові документи правильно скласти?

– Чого ж ти не казала? Нащо взагалі їх слухала? Щоб більше до них не ходила! І в нас щоб я їх не бачив! Нема чого!

Обернувся до неї спиною (Зраділа! Ото вже радість – документ на законний шлюб!). Крізь прочинене вікно вдивляюся в злітну смугу недалекого аеродрому, обгородженого високим металевим парканом. Але з нашого третього поверху видно краєчок розграфленої доріжки, а повітря раз у раз роздирає одноманітний гуркітливий звук літака, що кружляє довкола, заходячи на посадку чи злітаючи. Десь там, за ним, перші ферми, з яких наша братва вже другим чи й третій день тягає овець і тельбушить їх просто біля будинків, тут же розпалює багаття, щоб по-дикунському насмажити свіжини. А хто «цивілізованіший», тягне на поверхи й готує на електричних плитках, які є в кожній квартирі (і вже всі знають, що в сусідньому будинку забили каналізацію баранячими тельбухами – сморід навкруги). А нам американці щодня видають і макарони, і сир, і консерви, і булки. Навіть цукерки беремо в переїзному буфеті.

– Скільки нам іще тут бути?

– Додому хочеться.

– Спитали б в американців, та як їх спитаєш, коли не вміють ні по-нашому, ні по-німецькому! А того перекладача поки знайдеш...

– Уже недовго! Усі кажуть, що скоро!

– Уже й гроші почали давати! Ті, що «відпускні».

Парить. Сьогодні парить. На дощ? Чи що? Ми ще не підійшли до потрібної нам кам'яниці, де видають «відпускні», але вже й так ясно, який із довгого ряду цих різнобарвних вцілілих будинків нам потрібен. Черга... Багато охочих отримати компенсацію у вигляді марок, за які в

місцевих магазинах, відремонтованих і знову відчинених, можна купити якісь панські вебегі (собі й рідним на подарунок).

– Оце так зустріч...

– Здрастуй, Єфреме!

Стою, не знаючи, що сказати (слова зрадливо повтікали від мене, тому я мовчки продаю витрішки). Чи думав я, що колись іще побачу її, Тоню? Стоїть, оповита чимось нереально гарним і білим. А я роздивляюся, як спраглий чи змучений голодом, цей дим чорного волосся над смаглявим чолом, темні глибокі очі, штучний пуп'янок підведених карміном вуст – нічого не змінилося, відколи бачив її востаннє, і водночас змінилося все – у мене, у неї. Вона вся ніби світиться. Чому? Хоч би діру в ній не продивитися. Поруч із нею високий хлопець із коротко стриženим (майже під нуль) руським чубом. Тоня тримає його під руку (вона завжди любила це! шпацирувати отак попід руку). Вони підійшли й стали в чергу відразу за ними, на відстані відставленого ліктя (а може, і тісніше, відчуваю навіть приємно-солодкавий дух, яким віє від Тоні).

Не розумію, що зі мною коїться (найшло? пороблено?), але оце нервове збудження, що дійшло крайньої межі (сміх, якісь анекдоти й побрехеньки, що на них Тоня та її хлопець відповідають чемними усмішками), зараз мене просто розірве зсередини (відчуваю це досить виразно).

– Знаєш, Тоню, а ми з Олею вчора побралися. Американці бланка видали. Це щоб наші зайвих питань не ставили під час пересилки.

Оля зводить на мене здивований погляд (вона, звісно, нічого не знає про Тоню, це рудувата Кеті завжди була об'єктом наших таємних кпинів). А Тоня всміхається й щиро каже, що вітає нас (Вітає нас? Нас? Чи мене?).

– А ходімо до нас. Відсвяткуємо за земляцьким звичаєм.

– Не знаю, незручно трохи...

– А чого ти нас із хлопцем своїм не знайомиш?

– Та ще не встигла... Знайомтеся! Це Жора. Жора Терещенко.

Чи це так необхідно – називати його прізвище? Дівчина червоніє, опускає очі. Я ще ніколи не бачив її такою, і гострий шпичачок («Тільки ж не ревнює! – переконую себе. – А образи – від – нерозуміння – чим – він – власне – кращий?»), який я жену від себе, зринає десь на споді.

– То ти теж «ост»? Га? Жоро?

– Ні, не був. Я військовополонений.

Він говорить глухо, затинаючись на довгих словах. Тоня допомагає йому розповісти про концтабір, звільнення, американців, у яких зараз їхні заяви (Таки не передумала? Не вернеться? І цей такий само, «яке їхало, таке й здибало»?). Тоня допомагає йому? Тоня допомагає йому...

– Чуєш, братухо! От поясни мені, на пес вам ця Німеччина здалася?

– Хто тобі сказав, що нам по-отрібна Нім-меччина?

– Ви ж тут лишаєтеся!

– Ми поїдемо туди, де нас будуть згодні при-ийняти. Поки що це Авст-ралія і Ар-гентина... Ми ще не в-вирішили остато-очно.

Тоня допомогла моїй Олі прибрати зі столу, а зараз вони про щось шепочуться на кухні (Мене це доводить до сказу! Які в них можуть бути таємниці?). І все моє роздратування виплескується на цього худого здохляка, коротко стриженого, з розумними світло-карими очима хлопця, який не курить і не п'є через важку контузію (він ледь не вмер, пощастило, що серед в'язнів був якийсь медбрат чи хтось, що трохи тямився в медицині).

– Чого ж в Україну не вертаєтеся?

– Я ж військово-ополонений! Ще й лейте-енант! А це майже п-політичний...

– А вона?

– Вона? Вона – до-очка «во-орога народу»... Теж нічого хорошого їй там не сві-ітить...

– А ви думаете, тут чи в Австралії вам буде краще?

– На волі за-авжди краще... Я це знаю...

– А як же ваші батьки? Вони ж вас чекають?

– Це так... Це ва-ажко...

– А як передумаете? Захочете додому? Як тоді? Можуть вас і не пустити назад.

– Якщо вона буде зі мною, мені скрізь буде добре.

Жора раптово перестає затинатися, але він страшенно розхвилювався – у нього тремтять руки й сіпаються повіки. Це я! Я довів його до такого стану. Але я не каюся. Ще б і побив його, не зважаючи, що сили вочевидь нерівні (він худий і виснажений, весь аж

зелений – просто-таки маринований аристократ), побив би, як прибудного пса!

Чого його жаліти? У нього є ідея-фікс (Скрізь, бачте, добре, аби лише не в Радянському Союзі! І головне: так доладно й правильно все пояснює!), у нього є його освіта (він, бачте, вчився не на танкіста, а на інженера-конструктора, це його «війна в танк посадила»), у нього є оцей геройський ореол (був більше року в самому Дахау й вижив). Але це нічого не значить. Принаймні для мене. Найголовніше, що в нього є, це... Це вона! І чому? За що? За які такі заслуги?

«Якщо вона буде зі мною, мені скрізь буде добре!»

А мені? Чого я не сказав їй те саме? Я ж міг. Я ж був перший! Чи мені не було б «скрізь добре», аби лише вона була б зі мною?

Що вона в ньому знайшла? Пожаліла? А мене? Не схотіла пожаліти? Відкинула, як непотрібний мотлох із попереднього життя? Образа давить мене, тупою важкістю розливається по руках-ногах (а може, це просто забагато випив оцього «трофейного» вина, що його німці роками призбирували по підвалах, а ми з братчиками знайшли та й поділили чесно між собою). Зрештою, у мене є Оля. Чого я беру дурне в голову? Відпустити ці спомини-спогади? Хай летять білокрилими чайками, які день у день кружляють над аеродромом. Хай летять услід за нею через океан! Аби лише покинули мене назавжди, бо маю тепер своє щасливе життя!

Дарка

*Він вночі прилетить на шаленім коні,
І в вікно він постука залізним мечем.
Ти останнюю казку докажеш мені -
І заллєшся плачем.
Стане ясно тобі.
Не питаєш, як звуть,
Чом вночі прилітав і з якої землі?
Лиш засвітиш свічки – і освітиш нам путь,
Поки зникнем у млі.*

*Яків Савченко. Він вночі прилетить на
шаленім коні*

- Куди йдеш, Дарко?
- Молоко тітці Оксані несучу.
- До якої син, отой Сашко, недавно вернувся?
- Еге ж...

На вузенькій кладці через річку ніяк не розминутися – Василь став і не пускає Дарку (а на інший бік Княжої інакше й не втрапиш – іти аж до греблі довго, та й незручно). Це ж слоїк із молоком мати загадали занести до Безкоровайних, що живуть на іншому кутку, аж за ставком. А цей... П'яний, чи що? Який це його чорт ухопив? Перегородив місточок і страхає її цим партизанським обрізом...

– Дарко! Стій! Пах-пах! Руки вгору!

А вона й стоїть, і дивиться так зачудовано в це наведене на неї чорне дуло. Стоїть, але рук так і не підняла. Не підтримала гри чи слоїка нема де подіти? Не злякалася? Думає, жартує? Чи просто собі думає щось своє, з ним жодним чином не пов'язане (цікаво б то знати, що саме)?

– По дорозі жук, жук! По дорозі чорний! Подивися, дівчинонько, який я моторний!

Дарка дивиться на воду (чого їй дивитися на цього п'яненського й дурненького Василя), швидка течія якої утворює окреслені кола довкруз стовпів, вбитих у дно під цим саморобним містком. Тут вони

з Єфремом іще малими стояли годинами, вдивляючись у примітивні поплавці змайстрованих ними ж самими вудок. А потім раділи дрібним (із долоньку) карасикам, яких Єфрем спритно зачіплював за зябра на вербову тонку лозинку.

– Хіба ж я не моторний, Дарко? Нащо тобі той Сашко? Давай мені слоїка.

– Ти п'яний, Василю...

– Ой, не п'яний, а рум'яний!

– Та мені їднаково! Пусти, кажу.

Із трьох братів Безкоровайних лише Сашко повернувся. Цікаво, яким то він став? Чи змінився?

Йому, старшому на рік од Єфрема, дали направлення десь вчитися й звідти вже забрали на фронт. (А її братові не дали – куркульський син, нехай іде до трактора! Чи ж таким соціалістична Батьківщина має освіту давати?) А цей Василь Невмиваний (От уже хтось припечатав прізвищем! Видно, зроду-віку вже такі вони всі, ці Невмивані) волочиться вічно – аби лише день до вечора... Ледачий? Ледачий...

– Дарко! Давай, руки піднімай!

– Вступися з дороги, Василю! Треба йти.

– Це ж така гра, Дарко! Я тебе беру в полон!

Війна скінчилася. Скоро вже і Єфрем із Німеччини повернеться. Мати щодня зранку думають, що ось-ось. Так уже стараються, щоб і в хаті й коло хати – скрізь порядок. І щоб щось смачненьке – хоч і борщ із кропиви, аби ж свіженький, сметаною присмачений, так, як він, Єфрем, любить. А вже й вишні в їхньому обійсті відцвіли й зав'язалися, уже й червоніти стали, а його все нема й нема. Не іде. А мати зітхають і все за ворота ходять, аж на ріг вулиці...

– *Який я моторний і у кого вдався! Хіба ж даси купу грошей, щоб поженихався!*

Війна скінчилася, а похоронки все йдуть... То та, то інша отримує фатальний трикутник. А всі, хто живі лишилися, то вже повернулися чи принаймні знайшлися. А Єфрем? Повернеться? Повернеться! Має повернутися. Не покине їх самих. Він не такий.

– Дарко! А чого ти носа вернеш? Я ж до тебе женихаюся.

– Тю на тебе! Чи ти не чуєш, чоловіче добрий! Маю йти!

– То хоч усміхнися до мене! Бо й не дивишся... і бровою не ведеш...

– Василю! Пусти! Просю тебе! Що ж мені, аж до греблі вертатися?

Із крайньої до берега хати вже вийшла цікава до всіх сільських новин тітка Павлина. Дурне базікання Василя, його п'янений спів і вигуки відбиваються далекою луною від берегів, перекочуються лугом.

– Гей! Тітко Павлино! Чого дивишся? Ану! Руки вгору! Пах-пах!

Павлина, налякана обрізом, зникає в хаті. Ранкова тиша, сторожка сільська тиша. Дарка відчуває, як і до неї підповзає перша тоненька гадюка страху (Чого б це? Адже Василь так собі... лише жартує... але, певно, краще їй уже на греблю вернутися). Цей страх раптовий, якийсь дурний переполох. Вона собі краще обійде, хай цей дурноверхий п'яничка стовбичить собі стовпчиком! Нема коли їй з ним теревені розводити.

– Стій! Куди? Куди пішла? Стій! Стріляти буду! Стій! Кому кажу? Стріляю!

Пах! Чи ж насправді? Чи знову лише переляк? А вона й болю не відчула. Спершу не відчула. Хотіла обернутися – не вийшло, почала завалюватися на бік (Від чого? Чи, власне, нащо?) і лише потім завважила, як на грудях, справа, розповзається багряною плямою кров поміж вишитих червоних руж.

«По дорозі галка, по дорозі чорна... Подивися, козаченьку, яка я моторна».

Моторна... «Ох же ж і моторна дівка з нашої Дарки», – це мама пошепки (вона думає, що Дарка спить і нічого не чує). Мати сідає край столу й ніби звертається до когось (це ж вона батькові каже, так і не змирилася з його смертю – усе до нього, як до живого). «Я собі думаю, Іване, то ж добре, що обоє вони – і Дарка, і Єфрем – у тебе вдалися. Обоє високі, гарні, чорняві, кучеряві, як ти. Хороші в нас діти, Іване. Не ледачі, не сварливі, а роботящі й лагідні».

– Убив! Людоньки! Убив! Ой убив, клятезний! Що ж ти наробив, гаспиде? Убив Дарку Маріїну!

Вуха ніби позакладало чимсь, і крізь темінь, що не знати звідки й насувається (З чого б це? День лише почався! На небі ж ні хмаринки не було), ще видно місток, на якому Василь кидає свій обріз у воду і, похитуючись, біжить по ньому на інший бік. А ось тітка Павлина, обличчя якої виникло нізвідки (просто з'явилося раптом чітко окресленим малюнком на тлі розмитого доквілля, що блякне й

розпливається, як шибка під дощовими краплями). Вона нахиляється над Даркою й тихо голосить. У її розширених очах жах упереміш із цікавістю (Жива? Нежива?).

– Ти жива, Дарочко? Зараз! Я гукну людей на підмогу! Ти лише не вмирай! Чуєш, доцю? Лише не вмирай! Я скоро.

А вона і не вмирає. Вона просто випручалася з тіла, як із поношеної старої одежі, а тепер стоїть і дивиться на себе саму. Бліда, аж біла (ніби те молоко, що виллялося з перевернутого слоїка і крапелька якого ще не всоталася в чорний береговий ґрунт), і ця блідість підкреслює вишукано виломлені чорні брови, темно-сірі очі (їхні зіниці так розверзлися, що вже й самі очі ніби чорні), чорну довгу косу, що лискучою змією тікає кудись в береги, тонкий, загострений ніс.

– Люди! Що це? Хто ж це?

Мати її, Марія, у гурті сусідів, які перекладають Дарку на цупке рядно, мов безтямна, кидається, хапає дочку то за руки, то за ноги. Від цього боляче! І хочеться сказати, щоб не робила так! І не можеш сказати! Уже не можеш.

– Людоньки! Вона ж іще жива! Та подивіться ж! Вона ж іще ди-и-ихає!

Марія падає навколішки й не дає нести доньку. Двоє жінок не можуть її підвести й висмикнути їй із рук шматок імпровізованого ложа, на яке поклали Дарку.

– Ой людоньки! Куди ж ви її несете? Тільки ж не закопуйте! Їй лише дев'ятнадцять виповнилося весною! Ой люди... Скажіть, що вона ще жива!

Мати заглядає в обличчя дядькам, які несуть Дарку, впивається в них очима, вимагаючи ствердного «та – жива – ж – таки» на своє всоте викричане запитання. Вона випручалася від сусідок і схопилася за рядно. Помагає? Помагає. Опанувала себе. Опанувала чи хоче лише прискорити цю страшну й безглузду подію?

«Яка я моторна, гнучка, чорнобрива! Як побачиш, аж заплачеш, що я вередлива».

Пісня в'ється навколо Дарки, пурхає між ластівками, що піднімаються все вище й вище – аж до сонця, відбивається від берегів. Дарка всміхається. Їй легко й радісно. Вона сама легка й прозора, ніби тїнь. Вона б полинула за цими птахами небесними, але щось не дає.

Щось (хтось?) тримає її. Це мама. Це вона. Учепилася в її руку й не пускає.

Шлях (повернення)

*За непроглядною заслоною
Живуть такі, як я, -
А тут чужою, незнайомою
Сумує день і ніч
Сумна душа моя...*

Дмитро Загул. За непроглядною заслоною

День. Ніч. І знову день, а після нього знову темінь ночі. Скільки так? Місяць-два? Аж урешті команда: «Завтра рушаємо». Про нас не забули? Про нас не забули. Знову височенні автобуси, перекреслені написом «London», списки, сухі пайки й медичні одноразові набори. Ми ідемо додому.

- А чим нас будуть везти?
- Поїздом! Чим іще?
- Довго?
- Та певно! Не близько ж...
- Додому вже так хочеться!

Американці «здають» нас «нашим». Ось він – кордон. Переділ – між – їхнім – і – нашим – світом. З американського й протилежного, радянського боку – колючий дріт, що в ньому лише для вузького полотна дороги залишено проїзд, перегороджений смугастим шлагбаумом. Вартові у вицвілих, заправних гімнастечках, в онучах до колін, які стирчать із зачовганих ботів, зирять на нас злісно й відразу дають команду: «Дети и бабы вот сюда, а мужики туда пошли».

– Какой ещё документ?! – кричить, бризкаючи слиною просто мені в обличчя, «старший» (так принаймні мені здається). – Документ о браке – это ребятёнок! Есть у вас дитё?

– Есть! Не сумнивайтесь! – брешу впевнено, ніби підігруючи цьому нервовому крикунові (хоч, правду кажучи, зовсім не був готовий до такого розвитку подій). Обертаюся до якоїсь жіночки з дитям і підхоплюю його на руки, навіть не глянувши на матір, аби бодай очима попросити про згоду. Ця імпровізація, певно, вилізе мені боком... Але, здається, пронесло, а може, лише цього разу пощастило).

Женуть, як худобу. Хтось у натовпі згадує про автобуси «London» і захлинається власним жартом під грізний окрик «Выйди – из – строя – кто – там – шибко – умный». Добре, що йти недовго. За декілька годин прибуваємо на місце... колишнього нацистського концтабору. Чи це вже «наші» встигли спорудити? Довгі вбогі бараки, а навколо колючий дріт і сторожові вежі на кожному розі...

– А ви чули? Вони документи передивляються.

– У кожного?

– Еге ж... Тому так довго.

– У них свої списки, а кого там немає, той або прізвище змінив, або шпигун американський! Як же такого пропустити можна?

– Ага. Потім диверсію яку? Чи бомбу кине десь? Ге ж?

Прості дерев'яні нари попід стінами, а на них нічого! Хочеш – стели щось, а ні – то й так лягай. (А ми ж іще вчора були в комфортабельних помешканнях, де на ліжках пухкі перини, скрізь дзеркала й люстри, а на кухні лискучі меблі з безліччю шухлядок і шухляд!) Баланда – зранку, в обід і на вечерю, а від неї так риб'ячим лоєм тхне, гидко до рота піднести. Хліб чорний з остюками, розпадається в руках, а в роті враз стає глевкий і не жується.

– А будеш їсти?

– Це вам не американські булки жувати!

Добре, хоч картки пропускні видали, можна за територію «лагеря» виходити. Але скільки в нас тих марок? Швидко все проїли, а додому досі не везуть... Почали продавати одяг, взуття, різні намиста, хусточки – усе те, що є у валізі кожного остарбайтера. На місцевому товчку вбрання, гостинці для рідних міняємо на продукти. Місцеві – хто співчуває, а хто й зловтішається (своїх мордують гірше за нас, німців).

Сил немає, так хочеться додому! Тільки й втішає, що ти не сам тут потерпаєш, що довкола сотні так само голодних, зневірених, безнадійно – завислих – у – цьому – незрозумілому – міжчассі – на – шляху – додому. Та чи втішає? Сварка – лайка – прокльони – день – у – день. Хочеш – вий, хочеш – на стіну лізь. Кожному з цих наших «командирів» (чи наглядачів) в облізлих гімнастерках однаковісінько – чекають наказу, якого нема й нема (відбувають свою службу, та й по всьому).

– Ідемо!

– Справді? Це вже точно?

– Залізно! Оголошують! Біжіть, то й почувте! «Завтра в восьмь утра с чемоданами быть готовыми».

Прощавай, Німеччино! Наїлися вже твоїх булок і баланди табірної (кому як карта лягла, кому який «фарт», значить, випав) – вік будемо згадувати! Прощавай, Німеччино! Здрастуй, Польще! Недалеко й від'їхали від кордону, ще й до Вроцлава не дотягли, а вже стали на якомусь полустанку. Чутка пішла – будемо полякам допомагати хліб збирати. Пшениця стоїть незібрана, техніки повно, а працювати нема кому (десь поділися поляки, може, повтікали).

А цей полустанок не такий уже й простий, як здалося на перший погляд. Ярусами на ньому просто неба верстати (чи й не цілі заводи розібрали та розкрутили до останньої гаєчки), дерев'яні контейнери, щось обтягнуте сірим брезентом, викопані бетонні підпори для дротів (ще й земля з них не повідбивалася).

– Контрибуція, значить!

– Скільки ж добра всякого!

– А як інакше? Вони ж у нас теж усе розграбували. А що не встигли, те понижили й попалили. Хай тепер своє дають. Бо нашого ж уже не повернути.

– Хіба ж нас везимуть, поки оце все не повивозять? Спершу треба добро додому затягти...

– Ага... Може, тоді вже й до нас черга дійде?

Спека. У розпеченому на сонці комбайні, як у лазні. Молотимо пшеницю, а позаду снопов'язалка крутить рівненькі сніпки, що тримаються й без перевесла. Голова в мене мов чавуном налилася – позавчора, а може, і раніше (уже й не пригадаю напевно, коли саме) щось вкусило за потилицю (гедзь якийсь чи комар), а я розчухав немилосердно, аж до крові. І ось тепер відчуваю на місці того роздертого укусу добру гулю, що вогнем палає-пече, не дає зосередитися на жодній думці та й самі думки вбиває. Я чомусь раптом згадую цього Тониного Жору (так, його, контуженого в танку): як його почало пересмикувати й трясти під час нашої розмови. А я ж тоді відчував свою перевагу здорового над ним, хворим та ущербним хлопцем. А зараз? І сам такий?

Нас розселили на фермі колишнього заможного польського господаря, що втік разом із німцями. Однакові, підведені синім

будиночки під черепичним дахом (в одному з них оселилися ми з Олею) зливаються в одне веселкове видиво. Я не лише не здатен упізнати, який із них наш, – вони злилися воєдино й коливаються синьою смугою.

– Олю! Біжи швидше! Там твій Єфрем на вулиці впав. А ніби ж і не пив сьогодні. Чи пив?

А може, це вже і не я і не мене волочать чиїсь сильні й міцні руки (це ж мої товариші, з якими минулого тижня нишком міняли в місцевих поляків «соціалістичні» снопи нажатої пшениці на пляшку самогонки й таку-сяку закусь, «за могорич» – по-нашому). А далі тряска машина (бо «наша», а не американська тихохідна). Моя Оля про щось молить водія (бідна моя, ще не раз сьогодні благатиме, навколішки падатиме). У госпіталь доїхали саме вчасно («Ще дві-три години, дівчино, і його б уже було пізно рятувати... Набряк мозку...»), але там немає жодного лікаря, який би погодився оперувати голову («Це не поранення! А якщо він не виживе? Хто за це відповідатиме?»). І тоді вона знову починає благати («Ой, дядечку! Спасіть його! Просю!»). З неї вимагають розписку, і вона негайно її дає, спритно настрочивши за столиком у чергової сестри («Не маю жодних претензій... усю відповідальність за... покладаю на себе...»).

Вмикаються розжарені до білого лампи в мене над головою. Хтось притискає до обличчя маску й повільно рахує («Раз... два... три...»). Очі заплющуються. Темрява...

І чого я тут, власне, лежу? Набридло, їй-богу! Встаю й роздивляюся довкола. Якись дядьки в білих халатах, таких самих шапочках і масках, над якими видно лише очі. На столі, під лампами, я (На столі під лампами – я?), і цей мій смішний голомозий череп чимось свердлять, щось там крутять, а в підставлені ночви стікає кривавий гній. Врешті мені набридає ця картина, я розвертаюся, щоб вийти десь «на свіже повітря», але у дверях хтось стоїть... Хтось знайомий, а якщо добре придивитися, то відразу й упізнаєш. Це ж Дарка! Моя сестричка! Як же вона виросла за ці два роки! Стоїть у дверях, висока, струнка (мов князівна), чорна коса через плече перекинута, а з-під тонко окреслених панських брів сивий туман таких рідних очей.

– Дарко! Яка ж ти стала! А я ж тобі хустку на подарунок везу.

Хочу підійти до неї, а вона руку застережно підняла й поглядом теж спиняє, а сама у дверях стоїть і не рухається.

– Стій, Єфреме. Повертайся назад. Не пора тобі ще. Там мама сама, а тут, під дверима, жінка твоя. Повертайся. Чуєш? Вертайся до себе.

Розплющую очі. Пекуче світло («Погасить світло!» – кричу я, а насправді лише ледь чутно хриплю), наді мною схиляється хтось білявий і невимовно рідний («Ти ангел?» – знову замість слів якесь невиразне шамотіння).

– Опритомнів!

– Я вас вітаю, дівчино. Вашими молитвами.

– Дивіться ж! Пити йому не давайте ще зо дві години. Лише губи змочуйте. А там, якщо вже сильно буде просити, – півсклянки. Не більше!

Ангел нахилиється наді мною й набуває рис реальної жінки – моєї дружини Олі. Очі в неї червоні й заплакані, але вуста всміхаються. Вона бере мою руку обома своїми долоньками й притискається до неї обличчям.

– Юхреме... Якби з тобою щось сталося... я б теж уже не жила...

Відчуваю, як ніжність сповнює мене по вінця. Безмежна ніжність і вдячність... Кому? За що? Комусь... За те, що на світі існує вона. Вона, Оля! Моя Оля! Я й собі всміхаюся й оближую сухі губи. Не проситиму в неї води (я ж чув, що їй наказував лікар). Витримаю ці дві години. Заплющую очі й легенько стискаю її долоньку – хай буде в моїй. Нехай завжди залишається в моїй руці.

Смерть

Ідемо та йдемо сухою, порепаною дорогою серед давно вже прибраних полів («Це тобі не Німеччина, Юхреме!» – кажу сам до себе), а за нами курний слід волочиться. Тиша. Погідний ранок. Пізня осінь. Ідемо одне за одним, інколи поруч, із невеличкою відстанню – то Оля пережене мене, ще й досі кволодо, то я її. Ідемо, спиняємося, щоб роззутися, тоді знову взуємо на знайдені ноги черевики, а за спиною полотняні торби, а в мене ще й валіза (Оля свою лишила в матері, де ми гостювали близько тижня).

– Голько! Що це ти ще за одного знайшла? – нагадую собі тещині слова, які почув крізь сон (я й справді спав, а тоді прокинувся й почав дослухатися). – Чи ви там і справді побралися? А жити будете з його матір'ю й сестрою? А що це в його з головою таке? А воно точно заживе? Худий такий... Самі очі блищать... А як йод у тебе закінчиться, а треба буде перев'язувати, то ти кори з бузини натовчи, запар добре і до рани прикладай!

Ідемо ще з удосвіта і вже, певно, півшляху від Олиної Чернявки до моєї Княжої Криниці пройшли. Сонце суне вгору поволі, ніби міркуючи, світити-обігрівати йому цю землю чи ні.

– Не сподобався я твоїй рідні.

– Чого це так рішив?

– Чув, як ти з матір'ю балакала.

– Ти мій чоловік, а хто там собі що думає, мені байдуже.

Дорога бита, в ямах і глибоких баюрах, що в них місцями стоїть болото (не просихає ніколи, наповнюється рідким багном від дощу до дощу). Вона, ця дорога, то забігає в яке село, то знову випростовується у відкрите на всі чотири боки поле. Хатки старанно попідмазувані від колишньої воєнної кіптяви, але які ж усі низенькі, із маленькими віконцями, криті сніпками, а то й очеретом. Дивлюся на них і не впізнаю (чи це я так сильно змінився, чи все навколо так змізерніло за ці два лихі роки), бо ж споглядаю їх уже крізь отой свій «німецький» досвід. У голові ще час від часу паморочиться (але лікар, той самий, якого Оля вблагала робити операцію, запевнив, що минеться), може, тому й ці думки та порівняння виникають? Сірі постаті кутаються в

хустки, боса дітлашня, що вивалюється крізь похилені тини (а кому ж їх підправляти, як на все село з десяток чоловіків залишилося), дядьки в картузах, а вслід нам одне й те саме: «Живі... До когось вертаються... Ото мамка зрадіє!»

Осокори на підступах до Княжої Криниці! Впасти і в нестямі качатися по землі? Їсти її, таку дорогу й рідну? Я повернувся! А міг би... Відчуття «повернення» наздогнало мене. Не на кордоні (останньому з перейдених на безкінечно довгому шляху додому), не в Олиної матері (за ними, за їхньою зустріччю – радістю – слізьми спостерігав відсторонено, ніби чужий), а саме тут, де колись був вкопаний хрест на в'їзді до мого рідного села.

– Ой, Юхреме! Це ти?

– А чого голова замотана? Тебе ж у Германію забрали? Чи ти там воював?

– А то хто з тобою? Жінка твоя?

– Чи не немка, бува?

У плутанині цих імен і облич (знайомих – далеких родичів – простих односельців) розрізняю постать сусідки тітки Зіни. Вона так плаче, – голосно, невтішно, навзрид, – ніби це похоронку на мене принесли, а не сам я, живий-здоровий, повернувся додому (пізніше довідаюся, що вона лишилася сама, як палець: сини й чоловік загинули на фронті).

– А мати вже ж так тебе виглядає!

– А ти ж нічого не знаєш...

– Дарку, сестру твою, поховали... Уже й сорок днів відбули...

Зупиняюся, і всі ті, що йшли навколо мене, весело вигейкуючи й випитуючи про моє життя-буття в Німеччині (увесь мій «іноземний» одяг, черевики, валіза наштовхують їх на різні думки, а висновок такий, що не так уже й погано мені там велося, он і вбраний поп-панському), теж враз зупиняються. Хто це викрикнув? Це такий чийсь жарт? Не дуже дотепно, але ж... Головне, що це неправда?

– Кого поховали? Коли?

Відведені очі, заціплені губи... Мнуться. Вичікують. Ждуть, хто ж нарешті наважиться й видасть скоромовкою, що «ото ще в червні Василь Невмиваний хотів був пожартувати, навів на неї, а воно й стрельнуло, майже два тижні ще пролежала, кров'ю кашляла... це ж легеню їй прострелив... якби ж дохтура якого...»

– Це правда? Га? Кажіть! Чого мовчите? Це неправда! Такого не може бути!

Мати моя, Марія, стара й згорблена, уся в чорному, іде мені назустріч (хтось із швидких хлопчиків-горобчиків уже встиг пурхнути до нашого обійстя й сповістити її). Вона всміхається мені гумовою безбарвною усмішкою, а очі сухі та гострі.

– Здрастуй, синочку. А Дарки ж нашої вже нема-а-а-є!

У мертвій тиші, що запала (усі задкують і розходяться – ця сцена не для сторонніх очей), лише вороняче каркання (Де їх стільки набралось, ядучо-чорних із величезними лискучими дзьобами почвар?) і тихо-приречене схлипування матері.

– Бачиш, сино-о-очку, як воно сталося? Для старостів рушники вишивала-а-а, а все пішло на спомин душі-і-і...

І її горе, помножене на тягар мого невисловленого (їй не стане легше від того, що я живий, що повернувся... мати тужить за Даркою – страшно, не по-людському, цей жаль болітиме майже фізичною, але глибоко схованою мукою... болітиме недовго, мати поспішатиме до них – до батька, сестри), не поділиться, не зменшиться, назавжди застигне осадом в її очах, в усій її постаті.

– Яка ця Марія нещаслива... З чоловіком мало жила... Поховала в голод разом зі свекрами...

– І дочку вбили... Уже й війни не було...

– А хто зараз щасливий? Нема таких.

Робота день у день. Одноманітна, сільська, знайома. А весною хату нову будувати треба (хочеться будинок під шифером, щоб кілька кімнат просторих), хоч мати проти: «Живіть зі мною. Чи я вам заважаю?»

А мені відразу наказ: до колгоспу – на трактора. Та я й не проти. От тільки вчитися ж хочеться. Чи дадуть? Чи знову анкетою будуть межі очі? «Куркульський син»... «Перебував на окупованій території»... «Був на роботах у гітлерівській Німеччині»... Неблагодійний я... А як інакше? «А працювати хто ж буде? Усі тільки вчитися хочуть! Ставай до трактора і працюй! – це мені голова. – А відробиш рік-два – там видно буде... Може, і пошлемо».

– Ти знаєш що, Юхреме. Ти ото менше про ту Германію розкажуй... А то ніби хвалишся, що більше за нашого голову знаєш. Ти

коли йому кажеш, як тра' облаштувати, бо так у німців роблять, то йому щось наче робиться.

Слухаю материну балачку, слухаю й нічого не відповідаю. Знаю, що вона хоче як краще, так само, як і я хотів «як краще», коли ото Саві Григоровичу розповідав, якими плугами скородять «там, у них».

– Ти, Юхреме, оцю лише крайню залиш: вона не стара й не молода – гарно родить.

Треба порубати старі вишні навколо хати, що їх ще батько саджали. Податок. Маємо платити за кожне дерево, за город, за корову (стоїть у тяжі й уже не доїться – «запустилася», тож мати чи Оляносять яйця на базар у Монастирище, а оті вторговані копійки складають для податку), за повітря ще поки не платимо. За життя теж. Наше життя безцінне, бо нічого не варте, як і наша праця в колгоспі.

Воля... Звільнений від ворогів простір. Цей світ, знаний і знайомий до найменшого камінчика на річці, кому він належить? Чи ж мені, тобто нам? Чи «ім»? Тим, хто не дає рекомендації на навчання, не платить грошей за роботу (а мені – «осту» – Німеччина платила по марці на день), елементарного посвідчення особи (а «там» у мене був паспорт! не пошкодували на раба паперу).

Воля? Воля... Чи ж цього сподівалися, повертаючись? Хотіли й тут рай своїми руками розбудувати – для себе – батьків – дітей – рідних – односельців... Знали як (чи лише думали, що знаємо), вірили в себе, у те світле майбутнє (вірили чи просто дурили себе). «Ти про ту свою Германію забувай, хлопче! Тобі ж краще буде», – і не порада зовсім, а наче погроза.

Може, і так... Може, їхні методи і є «капіталістичними», та чи ж не байдуже до того коровам, якщо вони від цього краще дояться? Але чи ж мені з вами, розумними й владними, сперечатися? Я жити хочу! У мене син скоро народиться! Живіть собі, як живеться, не хворійте. І мене не чіпайте.

Пароплав «Австралія»

«На білому-білому пароплаві ми попливемо в далеку країну за океаном! Там ми оселимося й житимемо. Там ніколи не було війни. І там ніколи не буде війни. Нам там буде дуже добре. Ми проживемо там щасливе життя. Ось побачиш. Спи, люба. Засинай!»

Тоня розказує одну й ту ж казку перед сном нашій донечці Тані (Тані лише два рочки, вона мало що розуміє з Тониних слів, але слухає уважно, вловлюючи не так суть, як саму медитативну інтонацію маминого голосу). А я ж хотів, аби Таня була Тонею – ще однією маленькою довершеною копією цієї, дорослої, такої коханої. Але Тоня заперечила: «У кожного своя доля». Певно, так воно і є. Тому нашу дочку звать Таня. А ще Тоня сміється й каже, що в нашій родині забагато літер «Т» – Тоня й Таня Терещенко. «Добре, – каже вона, – що ти в нас Жора, а не Толя».

Це просто казка (але насправді все станеться так, як у цій казці, ніби Тоня заздалегідь посіяла зерна нашого майбутнього й вони проклюнулися, зійшли й закололися достиглою багатою нивою), казка, що розповідається вже декілька місяців поспіль – увесь довгий період очікування. Ми подали документи відразу в три країни й чекаємо, де нас погодяться прийняти (Алжир – Аргентина – Австралія – у такому чи у зворотному порядку... ліпше у зворотному, звісно). Ми чекаємо. Тут, у Німеччині, наших майже не лишилося – усі роз'їхалися, а хто ще, як і ми, залишилися, ті вже теж спакували валізи. Бо тут... Тут уже небезпечно. Чорне вороння налетіло, криче, вистежує, віщує біду і тут, і там – скрізь.

А пароплав був не білий! Скоріше сталеве-лискучий із підкопченими трубами й високими бортиками, і на ньому сотні таких, як і ми, – у пошуках нового життя, нового щастя, нової батьківщини аж ген за далеким океаном.

«Тече вода в синє море, та не витікає, шука козак свою долю, а долі немає».

Австралія, чи, власне, Australia. Що ми чули про неї? Що знали? Лише те, що це Південна півкуля, що там немає зими, а є відомі й невідомі, хижі та не дуже тварини, гаддя, риби (чи скрізь, чи лише в дикій природі), а вгорі чужі зірки перевернутого догори дригом неба.

– Знаєте, англійська набагато складніша за німецьку. Це так, до слова.

– А диплом треба ще підтвердити, щоб отримати кваліфіковану роботу.

– Хіба ви не читали умов контракту?

– «Зобов'язуюся два роки відпрацювати на громадських роботах (Що воно таке?) за надане громадянство – тимчасове житло – оплачений проїзд».

– Підписали? Підписали! Отож.

Тихі хвилі моря-океану, що несуть і несуть усе вперед і вперед аж два місяці поспіль (далекий шлях до нової батьківщини). Вороття тепер неможливе. Уже ніколи не зійде сонце над далекою Україною. Для нас не зійде.

А попереду довгі роки адаптації, приборкання – у – собі – свого – ментального – слов'янського – аж – до – цілковитого – злиття – з – усім – тутешнім. Тоня опанує англійську швидко, Таня буде розмовляти нею краще, ніж рідною, а для мене це буде важкий і болісний процес. Робота – одноманітна – фізична – виснажлива, підуть роки на те, щоб підтвердити свій інженерський диплом. Але чи ж для мене це новина? Я засвоїв на все життя, що *arbeit – macht – frei*. Саме так. Робота – це те, що звільнить. Звільнить від кредитної позики на свій власний будиночок у передмісті Мельбурна, назавжди убезпечить від спогадів – думок – почувань (ти працюєш – руками – головою – окремо – одночасно – постійно – просто не маєш часу на рефлексії, і в цьому порятунку).

Величні міста на березі океану, оточені зусібіч пустелею, які нічим не відрізняються від старої Європи, але гряде ера великих хмарочосів. Вона вже не за горами, дедалі відчутніше її гаряче дихання. Ми ще на власні очі побачимо велич нової цивілізації. А поки що місіонери, ці справжні воїни Христові, скеровують свої стопи до пустелі – шукати й наvertати аборигенів до істинної віри, прищеплювати їм цивілізаційні цінності (від одягу до зубної щітки включно). Усе це має сенс? Усе це має сенс. Англійцям не до нас: нам

ніхто не боронить відкривати власні церкви – навчальні заклади – осередки просвіти. На нашу діаспору дивляться крізь пальці: усе-таки не аборигени, хай собі.

«На чужині не ті люде – тяжко з ними жити! Ні з ким буде поплакати, ні поговорити».

Ти живеш і не помічаєш, що життя проминає – ось уже і син, який народився тут, на новій батьківщині, закінчив школу (коли це сталося? коли? адже лише вчора ти вів його за руку записувати в перший клас) і вступив до коледжу, а дочка, що давно вже закінчила університет, уже встигла вийти заміж і переїхати до далекого Перту (майже чотири тисячі кілометрів, цілий континент між вами). А твої батьки? Мама померла, так і не дочекавшись бодай звістки. Спершу не можна було: листи від колишніх громадян Радянського Союзу просто не доходили до адресатів. Потім страшно, страшно виказати своє нове місцеперебування (страшно не так за себе, як за них – дітей, Тоню), адже на тобі досі клеймо «політичного – зрадника – запродавця – перебіжчика».

Вітер із піском. Страшний, надсадний, дме з пустелі. Краще вже, коли з океану. І буває, що за цілий рік не випаде жодного дощу – суха, розпечена до червоного попелу земля, що по ній руслами неіснуючих ручаїв розломи спраги... А вночі сниться зелений острів дитинства – зелений, оповитий сталевими хвилями могутньої ріки, весь залитий сонцем (мов визолочений) або ж омийтий літнім дощем. Вдихаєш на повні груди цей запаморочливий озон і боїшся прокинутися. Благаєш когось усемогутнього продовжити це видиво бодай на хвилину. Ось твій батько взуває великі гумові чоботища і йде до човна (якщо пощастить, то напросишся й собі поїхати з ним запалювати бакени).

Батько дочекався листа, того самого заповітного листа від тебе. Коли це було? На початку сімдесятих? А точніше? У сімдесят другому? Саме так... Тоді всі почали листуватися – масово, навально, ніби це роками стримуване бажання почути (чи сказати) бодай щось урешті вихлюпнулося назовні. Листи – посилки – грошові перекази – чи здатне це все «замінити» роки прірви й мовчання? Компенсувати відсутність – сина – дочки – сестри – брата – у тому їхньому далекому й такому непростому житті?

«Клавочко! Здрастуй, дорога сестричко. Так нічого й не зрозумів із попереднього твого листа. Ти пишеш, що в Нюсі все добре, що працює за фахом, заміжня, має двох дітей, живе в Києві. А ким же вона працює? Напиши докладніше. І чому вона сама не може мені написати?»

Невже навіть така проста інформація, як професія й місце роботи, – велика державна таємниця? Що може завадити приватному листуванню брата й сестри?

«Тато вже старенький, сильно здав останнім часом. Він так і живе в комунальній квартирі на Нижньому Валі».

Чому він там живе? Чому переїхав з острова? Що з нашим будинком? Ти нічого не пишеш уже вкотре, хоч я запитую в кожному листі. Чи це теж таємниця, яку не можна розголошувати? За жодних обставин?

«Мама померла ще в шістдесят третьому... у неї швидко розвинулася гіпертонічна хвороба. Шукала й чекала тебе до останнього».

Не пробачити! Мені – себе – самому – ніколи – не – пробачити! Ось вона – справжня ціна мого ситого теперішнього життя...

А Тонина мати її дочекалася! І Тоня навіть не побоялася поїхати «туди», у «совок». У вісімдесятому році – ніби на олімпіаду в Москву (тоді поблажливо пускали всіх, і навіть колишніх земляків). Але до Києва все ж не пустили. Довелося їй майже вісімдесятирічну матір везти в столицю зустрітися з дочкою. Ось розгладжую рукою перем'яті світлини – Тоня вже їх такими привезла. На них вона ще нестара, красива жінка, а поруч двоє сільських вироблених дядьків – її менші брати – і вся висохла й виморена горем бабуся в хустині, ніби й справді Тонина бабуня, а не мати.

«А журавлі летять собі додому ключами. Плаче козак – шляхи биті заросли тернами».

А я наважуся повернутися вперше й востаннє лише в дев'яносто першому році, коли вже не існуватиме КДБ, як не існуватиме і країни, що породила його й решту каральних органів. Я приїду в Київ старим, німечним, смертельно хворим. У той самий Київ, який я покинув вісімнадцятирічним юнаком, щоб повернутися сюди сімдесятирічним дідом.

Тоня не приїде зі мною. Вона рано піде. Така вже, видно, доля (чи невблаганний закон буття) – завжди втрачаємо те, що найбільше боїмося втратити, те, що найбільше любимо, те, що найцінніше. Я надто довго прожив із Тонею, аби не взнати найбільшої її таємниці: вона – не – повинна – була – жити – поза – Україною (її ностальгія була навіть більшою за її внутрішні уявлення про Батьківщину). Вона думала, що сильна й усе здолає, що в неї є бажання й воля до нового, кращого життя. А насправді оці всі її спроби – писати вірші й публікувати їх у безкінечних діаспорних альманахах, членство в Союзі українок Австралії, членство в Союзі українських організацій в Австралії – були лише намаганням старанно замаскувати порожнечу, яку вона відчувала весь час нашого існування «тут». Я звик і прилаштувався до життя, вона – ні. Це зрештою її і спалило. Той вільний світ, якого Тоня так прагнула, став для неї справжньою в'язницею, яку вона носила в собі всі шістдесят років свого життя.

Геологорозвідувальна експедиція

*Отак живу: як мавпа серед мавп.
Чолом прогрішним із тавром зажури
все б'юся об тверді камінні мури,
як їхній раб, як раб, як нищий раб.
Повз мене ходять мавпи чередою,
у них хода поважна, нешвидка.
Скажитесь легше, аніж будь собою,
бо ж ні зубила, ані молотка.*

Василь Стус. Отак живу: як мавпа серед мавп

– Доброго дня, Ганно Семенівно. Прошу, сідайте. Сідайте-сідайте! Розмова буде довга.

Ганна Семенівна знімає, старанно протирає окуляри й знову їх надіває (Це все від хвилювання, звісно. Не щодня доводиться бувати в установах, куди якщо вже викликають, то мають на те дуже поважні причини). Врешті сідає на запропонований їй незручний дерев'яний стілець. Просто казенний чи ця незручність добре продумана?

– Переглянув щойно вашу особисту справу. Маю сказати, у вас майже бездоганний життєпис.

Худорлявий чоловік у штатському акцентує на слові «майже». Він теж в окулярах у дорогій золотій оправі, але зараз дивиться на свою співрозмовницю не крізь них, а понад ними – по-людському, довірливо, і стишений голос тому підтвердження. Розмова з перших речень набирає неофіційного забарвлення.

– Так от, Ганно Семенівно, ви очолюєте цілу секцію (акцент на слові «цілу») у геологорозвідувальній експедиції. Вам зовсім недовго до пенсії. Так чи ні?

– Так і є, товаришу... е-е-е...

– Можете звертатися до мене «товариш майор».

– Що ж... Товаришу майоре, ви все правильно кажете.

– А ваші анкетні дані? Ви знаєте, що маєте щоразу вносити зміни до вашої анкети, якщо такі стаються?

- А що не так із моєю анкетною?
- Ой, Ганно Семенівно... А то ви не знаєте?
- Мені нічого приховувати... Я... Вибачте, я не зовсім розумію, до чого ви ведете.
- Ось є така графа – «Родичі за кордоном». Є? Є. А чому ж у вас указано, що «нема», якщо ваш брат живе в Австралії?
- Так це зовсім нещодавно з'ясувалося. Буквально... місяць тому... Ми всі ці роки після війни не мали від нього жодної звістки. Думали, він загинув, просто згорів десь у танку разом із документами. Він був танкістом.
- Так-то воно так. Але ж... Ви повинні були у відділі кадрів запросити свою особисту анкету й відразу внести корективу. Так?
- Мабуть. Але я... якось не подумала.
- Ви не подумали? Що ж... Ганно Семенівно, якщо так, думаю, цього разу все обійдеться без догани... До речі, а що ви знаєте про вашого брата? Вам хоч відоме його нове ім'я?
- Яке нове? Таке само – Жора... Тобто Георгій Семенович Терещенко.
- А за документами (паспортом) він тепер Джордж Терещенко! Хіба ви не знали? Він ім'я змінив! А для чого? Від кого він ховався? Га?
- Я цього не знала. Він підписав лист, адресований мені, своїм звичайним іменем.
- Ну, добре! Гарзд. А що він написав вам у цьому своєму листі? Конкретно про себе?
- Написав, що одружений з українкою Антоніною, що мають двох дітей. Потім іще написав, що живе в місті Мельбурні.
- З якого року?
- Здається, з п'ятдесят другого. Якщо я правильно запам'ятала.
- Товариш майор схиляється над якоюсь течкою на своєму столі й гортає в ній білі аркуші канцелярського паперу, продавлені наскрізь машинописом.
- Так-так. Усе правильно. Продовжуйте.
- Ну от... Написав, що працює на залізниці інженером з експлуатації тепловозів, як я зрозуміла.
- Так-так. Ви все правильно зрозуміли.
- Якщо ви все це знаєте, чи є сенс мені продовжувати?

– Ганно Семенівно... Ви ж розумієте, що не вам це вирішувати. Далі!

– Так, а що ще? Дочка закінчила нещодавно університет, вона переїхала до іншого штату, але там же – в Австралії. Зараз я пригадаю, куди саме...

– До Перту!

– Саме так!

– А син?

– Син іще навчається. Це все ніби...

– Ніби... Ага, я так і думав.

– Це ви про що?

– Я кажу, так і думав, що Георгій Семенович приховав усю правду про себе.

– Яку ще правду? – Ганна Семенівна враз відчуває, що їй бракне повітря (певно, погана спадковість – схильність до раптового підвищення тиску). – Можна води?

– Так! Прошу-прошу... Наливайте ось із карафки... Склянки чисті... Їх міняють щодня... То я продовжу? Ви вже можете слухати? У мене є корвалол.

– Ні. У цьому немає потреби.

– Ну дивіться, як знаєте, якщо зомлієте... Не забудьте тоді, що я вам пропонував ліки.

– Постараюся.

– Так от, Ганно Семенівно, чи відомо вам, хто дружина вашого брата? Хто вона є насправді?

– І хто ж?

Чоловік перегортає кілька сторінок у своїй течці й зачитує красивим баритонем із ледь округленим пташиним «р»:

– Антоніна Марецька... Творчий псевдонім – Тоня Тетіївська. Українська буржуазна націоналістка.

– Хто?

– А ви не знаєте, що таке «буржуазний націоналізм»?

– У загальних рисах. Ви сказали «творчий псевдонім». Це як?

– Вона поетеса. Авторка кількох поетичних збірок. Друкувалася в багатьох діаспорних виданнях.

Товариш майор знімає окуляри й дивиться довгим значущим поглядом на свою співрозмовницю, ніби передає їй невисловлене, але

не менш важливе: «Тепер – ви – нарешті – зрозуміли? А бачите, у – якій – ви – халепі?»

– То й що? Творчість... Поезія... Я не розумію...

– А чи ви знаєте, про що вона писала в тих своїх віршах?

– Звідки? І гадки не маю.

– Ага... А «вільна Україна»? Це що, по-вашому? Від кого «вільна»? Чи від чого? Заклики до сепаратизму. Провокація чистої води. А ваш брат, між іншим... – Зосереджено перегортає ще декількох аркушів. – Член... ага... ось... Союзу українських організацій в Австралії.

– Нічого не розумію. Українські організації в Австралії... То й що?

– Чи знаєте ви, чим займаються ця й подібні організації?

– Ні. А чим же вони займаються?

– Підривною діяльністю, скерованою проти... процвітання нашої Батьківщини! Як от ви думаєте, чому саме зараз ваш брат до вас озвався?

– Що значить «чому»?

– Раніше він не виявляв бажання поновити родинні зв'язки. Чим ви можете пояснити таку зміну в його поведінці?

– Мені важко щось сказати напевно. Якби ж я з ним побачилася...

– А що, він пропонував? Обіцяв приїхати?

– Ні. Такого в його листі не було.

– Так от, Ганно Семенівно... Ваш брат прекрасно поінформований, де й ким ви працюєте. А поновив зв'язок із вами тому, що йому треба певні дані про стан геологорозвідувальної галузі в нашій країні. Таке завдання отримав. Розумієте?

– Як це?

– А отак... Його дочка вивчала в університеті іноземні мови, зокрема іспанську. Їздила на мовну практику до Іспанії. Як думаєте, хто оплатив її стажування в Європі?

– Я не знаю. А хто ж, по-вашому?

– По-нашому, саме та «організація», для якої збирає дані ваш брат... Отже, відкинувши лірику й різні сентименти, слухайте й запам'ятовуйте. Зробіте все правильно – вам же буде краще. Листи до брата писати ми вам не рекомендуємо. Ви мене розумієте? Не забороняємо, але не рекомендуємо.

– Тобто я не можу листуватися з братом?

– Ви – ні. Але ваша сестра – медсестра денного стаціонару при міському тубдиспансері – листуватиметься. Вона не погодилася співпрацювати з нами, але... я думаю, вас вона буде інформувати про Джорджеві листи до неї.

Чоловік вимовляє «Джордж», розтягуючи склади, намагаючись відтворити іноземну, на його думку, вимову.

– Я б вам рекомендував не спілкуватися з Клавдією Семенівною на цю тему.

– Як це? Не писати братові, та ще й із сестрою не розмовляти на цю тему?

– Ганно Семенівно... Подумайте! Декілька років до пенсії. Було б прикро знову потрапити «у поле». З міста, з комфортабельного помешкання – знову в намет? До бура? Брати й описувати проби ґрунту? А ваші діти?

– Що мої діти? Вони тут ні до чого!

– Ваші діти вчаться... державним коштом... у престижних навчальних закладах...

Чоловік простягає своїй співрозмовниці бланк якоїсь «чергової» анкети, що в ній залишилися прочерки для заповнення.

– Впишіть, будь ласка, ім'я – прізвище – по батькові – дату – підпис.

– І що це таке?

– Це ваша підписка про нерозголошення. Хоч що б вам розказувала сестра про Джорджа Терещенка, хоч що б ви там прочитали з отриманих від нього листів, ви зобов'язуєтеся не поширювати цієї інформації. Розумієте?

– Тобто?

– Тобто за жодних обставин не переповідати знайомим – сусідам – родичам, де живе Джордж Терещенко, ким працює, що має. Ви мене розумієте?

– Надто добре.

– Підписуйте, Ганно Семенівно! І зверніть особливу увагу на пункт 4.2. «Про заходи, що застосовуються в разі порушення».

– Та вже...

– До побачення, Ганно Семенівно! Ви все зробили правильно. Не сумнівайтесь.

– Атож. Навіть без тридцяти срібняків.

– Ну що ви, Ганно Семенівно? Нащо? До чого ці сльози? Повірте, кожен свідомий громадянин нашої країни вчинив би так само.

– Товаришу майоре, якщо я все зробила правильно, то чого ж ви розводитеся? Чого прагнете виправдати мене ж у власних очах?

– Та я просто хочу вас підбадьорити, бачу, що вам сумно.

– Даремно стараєтеся. Я ще здатна відрізнити поганий учинок від хорошого.

Худорлявий чоловік за столом береться багрянистими плямами, присуває до себе карафку, бере одну з чистих склянок. Він утомлений, вибляклий і потухлий так само, як і його співрозмовниця.

– А знаєте, Ганно Семенівно, у мене теж є сестра, тобто не сестра... Так, колись була сестрою... А зараз абсолютно мені чужа, стороння жінка, яка живе у Франції. Вона зрадниця Батьківщини, то які можуть бути родинні зв'язки?... Ми – радянські люди – повинні чітко розуміти й втілювати своє високе призначення в житті. У нас почуття обов'язку перед Партією й Батьківщиною! А все решта – лірика. Я так думаю! І вам раджу мислити й діяти по-радянськи.

– Дякую, товаришу майоре. До побачення.

– Ідіть. Я вас більше не затримую.

«Був брат – зник брат – знайшовся брат... А тепер? Підписаний офіційний папірець і почуття обов'язку?» – це лише думки. Лише думки? «Якось воно буде... Може, він зрозуміє? Жив же тут до війни. І не повернувся».

На весняне сонечко, на вже майже зелену від розпуклих дерев Володимирську раптом насувається грозова хмаринка. Дрібний уїдливи дощ, що мокрим приском вкриває зіщулену постать у плащі. Нюся зводить очі, аби хоч візуально визначити, чи надовго цей дощ. У посірілому небі золотяться бані Софійського собору і їхня ясна позолота вилискує на темному тлі. І навіть той факт, що сам храм уже багато років начебто й не храм, а так собі – музей, не здатен ні змінити, ні затьмарити того, що він усе одно залишається собором.

Блудний син

*Чуєш, брате мій,
Товаришу мій,
Відлітають сірим шнуром
Журавлі у вирій.
Кличуть: кру-кру-кру...
В чужині умру,
Заки море перелечу,
Крилоньки зітру,
Крилоньки зітру,
Кру-кру-кру...*

Богдан Лепкий. Журавлі

Звичайна літня дачка, яких сотні під Києвом у всіх напрямках. А ця на Десні. З веранди проглядається смуга пляжу: там регіт і верески безжурних відпочивальників, глухі удари м'яча об підставлені, зчеплені замком руки та раз у раз сплеск води разом з іржавим перегуком давно не змащених металевих петель під весла. У затінений диким виноградом простір маленької дерев'яної веранди раптом завалюється цілий гурт підлітків. Ляскання мокрих ніг по дерев'яній підлозі, краплі води з мокрих купальників і волосся – ніби шматочок літа не витримав цього розпеченого серпневого дня й розтанув, як магазинне морозиво, залишивши по собі декілька чималих калюж і сотні ляпок.

- А це ще що таке? Ви чого не витерлися? Га? Я вас питаю?
- А Танька знову рушники забула! І підстилку!
- Не чіпайте цукерок! Спершу обідати.
- Ба! То коли вже цей обід? Ми їсти хочемо!

Нюся дивиться на чотирьох своїх онуків – двох доччиних і двох синових (в обох порівну, ще й у кожного по хлопцю й дівчинці), переводить погляд на подвір'я, де під старим пелехатим горіхом сидить у плетеному кріслі-качалці її брат Жора, а навпроти нього – сестра Клава, тоді знову обертається до дітей:

– Ану ж! Бігом переодягатися! І накривати на стіл! Швендяють весь день... А мені хто допоможе?

Нюся долає кілька сходинок невеличкого ганочку, з якого синіми окрайцями звисає полушена фарба (це ж треба фарбувати... восени, коли всі роз'їдуться... обов'язково). Так, фарбувати треба. Але як його викроїти з мізерної пенсії, яку зжирає інфляція, ніби голодний і озвірілий колорадський жук картопляне бадилля на їхньому дачному городику? Та й ту почали виплачувати з перебоями. Дочку на роботі скоротили, сина в лабораторії попросили написати «за свій рахунок», який, оцей «свій рахунок», триває вже майже чотири місяці. А ті долари, що Жора дав... То на чорний день (не доведи Господи) чи, може, дітям щось знадобиться. Розпад імперії... страшно видовище... У ту чорну страшну вирву, що утворилася на місці супердержави, неухильно засмоктує і всіх їх, колишніх мешканців-в'язнів уже зниклої країни (СРСР уже не знайдеш на політичній мапі, хіба на старій, запилюженій, викинутій на горище, як непотрібний раритет, і вже не почувеш із «брехунця», почепленого на кухні, що в Києві п'ятнадцята, а в Петропавлівську-Камчатському – північ).

Нюся підходить до Жори з Клавою, підсуває стільця й сідає поруч із ними. «Ну як він?» – запитує самими очима. Клава так само мовчки опускає очі на ампулу від ліків, яку досі тримає в руці. Жора смертельно хворий. Цього вже ніщо не може змінити (за декілька місяців, в останній день жовтня, його не стане). Жору поховують на іншому материку, за мільйон кілометрів від України, на тихому цвинтарі в околицях Мельбурна (проводжатимуть лише декілька друзів – такі само емігранти, як і він, а ще дочка, що останній місяць житиме з ним, і молодший онук).

– Жорочко, не їдь, га? – Клава по-старечому трясє головою (хоч і не те, щоб така вже стара, але коли хвилюється, починає труситися вся, а руки й голова – найбільше). – Он біля Полі є місце... То я для себе його... Але можу й біля Володі, і біля батька є місце... То ніби для Нюсі, але ж... Га? Жорочко? – Клава благально заглядає йому в очі, – Подумай! Нікого в тебе там нема, крім Тетяни... Сам будеш лежати. І ще ти ж знаєш, що я медсестра. Доглядатиму тебе.

– Ні... Ні, Клаво, ти ж зрозумій. Там Тоня. А я коло неї хочу. Розумієш?

Ця розмова і ще безліч обговорених тем, і порожнеча років, яку не заповнити нічим. Пробіл чи розлом, у якому, ніби у казковій Леті, безслідно зникло непрожите життя. Непрожите тут, на Батьківщині, біля своєї родини.

Із хащ здичавілої ожини в кінці маленького городика з'являються, маневруючи між голівками капусти й кущами помідорів із червоніючими де-не-де м'ясистими кульками, Нюсині чоловік і син. Вони ловили рибу на іншому березі, встали рано, і їхні неголені й невиспані обличчя, великі гумові чоботи, нудотний запах риби впереміж із нікотинним віддихом красномовно сигналізують, що ось вони – справжні чоловіки й годувальники.

– Ну що? – Жора зазирає в плетений навколо металевих кілець сак, у якому живе срібло невеличких, із долоньку карасиків перемішалось з червонястими плавцями краснопірок. Він хотів піти з ними, але біль, раптовий і в'їдливий, скрутив його і вклав до ліжка.

– Та є трохи...

Племінник усміхається й дивиться на дітваків, які з реготом гасають навколо столу під яблунею, і не зрозуміло, чи помагають Нюсі, чи то просто розхапують накраяну ковбасу й хліб, так і не дочекавшись борщу. Жора дивиться на це таке схоже з Нюсиним обличчя її сина (от тільки очі сірі – батькові), переводить погляд на сестру, на сестриних онуків. Що це? Голос крові? Однаковий набір генів? Ейфорія на порозі смерті? Він повинен був жити тут, із ними, серед них... Відбути термін за злочин (вижив попри все, а його товариші – ні) і за його відсутність (зрадник, бо ж потрапив у полон – присуд і довічне клеймо), пройти усіма дорогами радянського пекла. Життя, якого не було, яке не прожилося – викреслене, «пропале безвісти», лише розпочате й здане в архів, а може, і геть утилізоване. А зараз, коли минуло майже два місяці, відколи він приїхав, надивився на всіх і нагостювався, йому хочеться «додому», в Австралію. Тут усе чуже й змінене до непізнаваності. Київ – місто його дитинства та юності, спогад про який він носив, як найбільшу святиню, завжди ліворуч, там, де серце, цей Київ обріс новою, зроговілою шкірою незграбних забудов, укрився чиряками висоток зліва і справа, найжачився кам'яницями на Дніпро, приступив упритул, скинувши з берегів споконвічні верболози й надійно оцментувавши їх білястими квадратами бетонних плит. А острів? Теж заріс... І сліду не лишилося

від їхнього колишнього життя, вулиць, садиб, будинків, як і від тої смертельної пожежі. Це зовсім інший острів. І зовсім інакший Київ. Пострадянський чи ще не зовсім? Агресивно-пролетарський чи який зберіг рештки колишньої шляхетності? Київ... Незалежний нарешті. (Як вони про це мріяли... І Тоня, коли стало зрозуміло, що все вже... кінець... попросила: «Жорочко, доживи!» – і він дожив, і тепер, коли «місію виконано», може вже зі спокійною душею повернутися й лягти коло неї.) Незалежний нарешті? Але ж хіба цей злидений натовп, зрусифікований і матюкливий, який стриже якісь «купони» замість грошей (старі грошові знаки, бачте, уже без «купонів» не дійсні, а нових іще «не виготовили»), і є тими міфічними українцями, з якими вони так прагнули з'єднатися? Мислили про них, як про братів. Кому це було потрібно? Їм, забезпеченим і ситим емігрантам із ностальгійними настроями, чи всім цим людям, українцям із походження, що населяють Україну, та чи українцям за визначенням і за духом?

– Парить. Мабуть, дощ буде.

– Чуєш, Нюсю, може, не накривати надворі?

– Так на веранду всі не вліземо. Треба швиденько. Щоб до дощу встигнути.

Усі розсілися навколо столу – хто на чому, бо однієї лавиці, вкопаної під яблунею, таки замало для великої родини.

– Так от... Як послали нас до Сибіру з експедицією, пробули ми там три літні місяці та два осінні й давай додому проситися. Зрозуміли, не виживемо ми там. Клімат, не доведи Господи. Побут, люди – усе чуже, незвичне, усе не наше.

– А Володя, мій перший чоловік (ти ж пам'ятаєш Вовку Галчиного?), такий красень був! Але як у війну захворів, то вже й не одужав. Помер у двадцять сім.

– Винось, синку, гітару, чи що? Поспіваємо, поки всі вкупі!

Сіра волокниста хмара заплуталася в яблуні, під кроною якої міг би розміститися не один такий стіл (цю яблуню однією з перших посадили Нюся з Вовою, посадили майже відразу, щойно отримали цей дачний наділ на шість соток). Перші краплі дзенькають по тарілках і металевих ложках. Дощ уперіщив раптово. Вереск, розкидані й перевернуті стільчики, дружний, майже одночасний біг десятка ніг туди, під дах рятівної дачки. А дощ стукотить по цупкій

цераті лавиці, дзьобає борщ у тарілках, мочить кинутий напризволяще нарізаний тонкими скибками (по-міському) хліб, дрібними краплями всіває нарізані огірки й помідори, заливає недоїдену ковбасу. За десять хвилин хмара-поливайка рушає далі, залишивши по собі знищений ущент обід під чисто вимитими небесами.

Вечір. По-літньому теплий, по-дачному тихий, по-річковому вологий, а може, непросохлий після раптової зливи. Обидва діди – київський Вова й австралійський Жора – чаклюють біля спінінгів. Дітлахи (хоча вже й ніби переросли це визначення) крутяться біля них. Син діда Вови відганяє їх, бурмочучи щось, не виймаючи з рота цигарки: чи то «рибу розлякаєте», чи «нічого тут не займайте».

– Діду, ну давай уже розпалювати!

– Та як його розпалювати? Ви ж бачите? Дрова намокли.

– Діду! А ти сухих із сараю принеси!

Червоні жаринки, леткі й невагомні, несуться й несуться яскравими цівками в чорне небо. Одноманітний тріск дерева, охопленого полум'ям. На березі порожньо й вогко, ніч насувається вкупі з холодними дрижаками. Смуга води ледь вимальовується в темряві. На одному із закинутих десь на глибину спінінгів починає тонесенько голосити мініатюрний, мовби іграшковий дзвоник. Дід Вова азартно кидається до нього, хапає з імпровізованої підпори (дві дерев'яні рогульки, загострені на кінці та глибоко встромлені в береговий пісок) і швидко підтягує «здобич» до берега. На гомін спінінгової катушки збігаються всі четверо онуків, тягнучи за собою ту саму гітару, під яку так і не випало поспівати вдень. Усі гуртом обступили й розглядають велику рибину, яка б'є сріблястим хвостом об пісок, шукаючи порятунку (ще не вірить у власну приреченість) і змійкою звивається до води. Риба впокорена й до часу плаває в плетену саку, припнутому біля берега. Молодь заводить «Несе Галя воду...» під простенькі гітарні акорди (більше для діда Жори: він залюблений у все українське), а тоді відходять десь далі берегом, і вже геть інша музика й слова долинають до кострища, біля якого діди Вова й Жора примостилися на розкладних стільчиках.

– То як це сталося?

– Ніхто ж не знає напевне. Думаємо, що заснув за кермом. Пізно повертався від друзів. Це була його перша машина. Рік на неї гроші збирав.

– Відразу загинув?

– Та ні. Декілька діб пролежав у реанімації. Нас спершу не могли розшукати, лише зранку повідомили, що «ваш син у такій-то лікарні, перебуває в реанімації, отримав важкі травми внаслідок аварії».

– Скільки йому було?

– Двадцять п'ять... Я ще сяк-так, а Тоня дуже за ним побивалася. До Тані літала декілька разів. Усе боялася, щоб і з дочкою теж чого не сталося. А потім сама важко захворіла.

Ця історія загибелі Жориного єдиного сина зависає в тяжкій недомовленості чогось важливого. Як його оповісти, що насправді переживаєш чи відчуваєш, коли ховаєш власну дитину? А слова співчуття? Чи ж існують такі? Чи будуть доречними? Чи мають бути промовлені?

– Діду! Дивися, що сталося! У нас струна обірвалася.

– Отакої!

Обвисла басова волосінь (чогось найчастіше рвуться саме ці, товсті) обпадає з гітарного дека, закрутившись на кінці спіраллю, волочиться піском. Дід Вова обдивляється гітару, хмикає собі під ніс, передає назад у чийсь простягнуті руки. Дід Жора й собі роздивляється пошкоджений інструмент (а потім, за декілька місяців, саме тоді, коли вже прийде «строк», ця картинка – не нова, обтерта по боках гітара, а на ній огризок обірваної струни – стане останнім кадром його згасаючої свідомості, так, ніби пам'ять спеціально відібрала «вдалий» кадр для цього передсмертного внутрішнього видива).

– То де ваша картопля?

– Так ось вона! Бабуся цілу торбу дала!

Дід Вова розгрібає товстим дрючком перетлілий жар кострища, вкочує туди одна за одною бульби, а тоді загібає згори добре прогорілими вуглинами. Дід Жора знову й знову (на прохання дітлашні) розповідає, як він рибалить удома, в Астралії, на маленьких акулках, виходячи на яхті у відкритий океан.

– Навіть у власній ванні боюся з акулою зустрітися!

– А крокодили?

– Та як їх не займати, вони тебе в житті не зачеплять! От павуки й скорпіони – інша річ. Можуть залізти не лише в будинок, а й у ліжко.

– Ой!

– Це точно. Буде тоді ой-йо-йой!

– А лимони?

– Росте біля мого дому лимон. Це ваша тітка Таня посадила, коли ще до школи ходила. А як уродить, то я граблями ці лимони згрібаю: потовчені викидаю, а ціліші в картонній коробці виставляю просто на вулиці – хай бере, кому треба.

– А продавати? Ми вишні з дачі продаємо.

– Не знаю. Не маю на це часу. До того ж отримую пенсію. Мені вистачає.

Дітваки сміються, крутяться між дідами й вимагають картоплі. На берег виходять Клава попід ручку з Нюсею. Вони принесли декілька теплих кофтин, а на Жору накидають вовняного пледа. Він дякує, притискає до себе сестрину руку, яка щойно поправляла той плед у нього на плечах. Жорі не видно, що Нюсиним обличчям перебігає судома біль (не дай Боже, аби помітив), що її губи беззвучно вимовляють його ім'я, а очі все сльозяться й сльозяться (чи то від диму з пригаслого багаття, чи від річкової вільгості). Клава підходить і собі кладе руку на братове плече. І йому так добре, так тепло від цього, від їхньої безслівної любові й підтримки, що якби ось зараз (так, саме зараз!) померти, він був би цілком щасливий. І лише одна думка заступає шлях до цього блаженства – він хоче спочити біля Тоні.

Інтерв'ю

*На старих фотографіях всі молоді.
За роками людина сама себе кличе.
У зіницях печалі, як в чорній воді,
Відбиваються люди, дерева, обличчя.*

*Ліна Костенко. На старих фотографіях
всі молоді*

Вона в простих блакитних джинсах, білому светрику «під горло», рукави закатала (бо день видався спекотним, незважаючи на початок жовтня), а спортивну куртку пов'язала на талії, і та звисає таким собі білим міні-парашутом.

– Бач! Городську Єфремів гонука привіз! Вона буде в нього інтерв'ю про Голодомор брати.

– Ти ба! А з якого ж це він року?

– Так із двадцять другого! А мо', і раніше народився. То вже треба його попитати.

– І памороки йому не відбило? Ти диви. Ще й тямить усе. А як почне розказувати про себе та про Германію... Не переслухаєш і за день!

– Такий уже балакучий вдався.

– Але як баба Голька його померла, то здав.

– Та він іще раніше здав! Коли сина поховав.

– А хіба не вперед баба Голька померла?

– Ні. Спершу син розбився на машині, а вона ускорості, може, за три чи чотири місяці.

Вона ще студентка, яка підробляє в одній зі столичних газет, приїхала зі своїм другом до його діда. Збирає матеріали про Голодомор для редакції, але насправді – для себе. Вона теж із тих, у кого... (її родина так само знає, що таке голодне виживання й повільна безкровна смерть).

– А куди? Киш! Забирайся! Клята душа!

Дід Єфрем носакон калоші прикладається до зайшлої на подвір'я курки, закидаючи назад у загородку, заціпає хвірточку й докірливо

дивиться на свою гостю. Але вона не розуміє його погляду. Тоді він уточнює: «Це ти хвіртку не причинила?» Вона досі не може зрозуміти: «Мабуть. Я й не звернула уваги». І тоді дід довго й терпляче пояснює, що скрізь і завжди має бути «порадок», як у Германії!

На широкому подвір'ї гора жовтогарячих гарбузів, трохи видовжених, «гібридних», що своєю формою нагадують деку скрипки, або груші, які звисають із нахилених цьогорічним щедрим врожаєм гілок – простягни лише руку, і котрась уже буде в ній. Але вони ще зеленкуваті – зимові. «А цю грушу мій син покійний...» – дід заговкає, швидко відвертається і йде до хати з привітною, підведеною ясно-блакитним верандою – «вбиратися для фото». («Я тобі дам велике фото – ось дивися! Це ж мене у вісімдесят другому для дошки пошани знімали! Не? Не годиться чорно-біле? Ну то я піду вберуся в празникове! Бо ще пропечатають у столичній газеті діда в куфайці і калошах!»)

На обтягнутому буро-коричневим дерматином ослінчику – диктофон, фотоапарат і декілька старосвітських альбомів, у яких на пожовклих сторінках із цупкого картону розклеєно такі ж пожовклі світлини, що на них уже дихнув неблаганний і безупинний час.

«Переконана, що Єфрем Іванович належить до центрально-українського антропологічного типу, – швидко нотує вона в простий учнівський зошит. – Середнього зросту. Приблизно метр сімдесят п'ять, може, вісімдесят сантиметрів. Чоло покате невелике. Перенісся середнє. Яскраво виражені надбрівні дуги. Очі великі сірі. Волосся ще не зовсім сиве (хоча Єфрему Івановичу вже вісімдесят три роки), радше чорне із сивиною, в'ється. Вуста великі, опуклі. Постать кремезна, широкоплеча. Величезні кулаки (так би мовити, пудові). Генетика однозначно тут перемогла обставини й умови існування, адже в часи Голодомору Єфрему Івановичу було десять років. Дивно, але вихідний генетичний код не мутував під тиском цих зовнішніх обставин: діти й онуки – нащадки Коломійців чоловічої статі – так само кремезні. Справжній хліборобський рід із діда-прадіда, судячи з прізвища – козацького коріння».

– Дак ніхто точно й не знав тоді, де ховали померлих. Не знали ми, куди їх звозили тими гарбами. Казали люди, що в ярки за село. Там десь і батько мій, і дід, звався Денисом Коломійцем, і баба, її Лісандрою кликали, Олександрою, як уже правильно казати.

– А ви потім не шукали?

– Мати ходили, розпитували. Але всі по-різному показували. Ніхто точно нічого не міг сказати.

– А ті люди, які вас грабували тоді, у тридцять другому? Вони й далі в селі жили?

– Жили! А чого ж їм було не жити? Жили, поки не повимирали. Нікого вже з них немає.

Ті самі пенсіонерки, які мешкають по сусідству і вже прогулювалися під ворітьми Єфремової садиби, знову спиняються, спираючись на низеньку хвіртку, і звідти, ніби з пункту спостереження, прислухаються до дідової балачки й сканують його гостю.

– А в Германії нас американець звільняв. На таких машинах низеньких, чотириколісних із пужалами. Ой, люди! Наїхали – повен двір!

– Єфреме Івановичу, ви ж могли там лишитися? От брат моєї бабусі, дід Жора, лишився! А потім до Австралії переїхав.

– Жора? – дід Єфрем замислюється, «Жора-Жора» – бубонить собі під ніс. – А як його дружину звать?

– Здається, її звали Антоніна... Але я можу помилятися. Вона померла дуже давно, набагато раніше за нього. І він уже помер. Років із десять минуло...

– Жора... Жора Терещенко. Ага... Значить, вони поїхали до Австралії?

– Як? Єфреме Івановичу! Ви що, його знали?

– Я її знав... Тоню Марецьку... А з ним познайомився вже перед від'їздом. Погано його запам'ятав. Ним іще тоді крутило здорово – після контузії.

«Здається, Єфрем Іванович не усвідомлює, що його рідних заморили голодом не міфічні «комуністи з регіону» (автохтонний вислів; чому, власне, регіону, а не району? вплив німецької? чи тут так кажуть?), а прості односельці – малописьменні, несвідомі, за вказівкою згори (не хочеться думати про властивий людській натурі атавізм, вправно розбуджений «начальниками», що вирвався таким собі джином із пляшечки і накоїв стільки горя), – швидко нотує вона, поки дід Єфрем набирає великою квартою в літній кухні квас із сушки власного виробництва. – Як же це так? Невже вони не розуміли, що

прирікають інших на смерть? Інших? Та нічим ці «інші» не відрізнялися від них. Такі ж прості селюки, хіба що, може, майна було більше, хоча... От «Жовтий князь»... Це, звісно, фантазмагорія. Не були вони рогатими. Звичайні сільські дядьки».

– От. А тоді знайшли його десь аж під Мурманськом! Із кимось побився! А тоді вже в буцегарні до нього, що та хто? Ага... Знайшли під полою в піджаку паспорта – Василь Невмиваний! Ага. Люди! А він же в розшуку. Тоді по етапу його сюди, в Монастирище. І судили його вже тут. А наші люди із села були за свідків. Засудили й забрали десь на Магадан. І вже він сюди не вернувся. Оце тобі таке. Була сестра молода, гарна! Убило. Просто так. А вона ще й не зразу ж померла. Ще промучилася, бідна, з кілька тижнів. Якби ж антибіотика їй якого... Та де ж вони тоді були? Та ще й село... Отак. А я ж не знав. Хустку їй віз на подарунок...

Дід Єфрем складає одна на одну великі майже чорні порівняно з білою сорочкою руки, з яких іще не змилася літня засмага (а може, то гній і земля навіки в'їлися в шкіру). З-під по-молодецькому зсунутого на потилицю картуза вибивається ще й досі виразно чорний кучерявий чуб. Восково-жовте, розкреслене в усіх напрямках зморшками обличчя, найбільше яких зібралось навколо рота, який раптово розпливається в усмішці:

– О! Ти вже впорався з тими яблуками, поки ми тут теревені теревенили. А я ж тобі й не поміг.

– Чуєте? Ми зараз візьмемо велосипеди та й поїдемо до ставка – на греблю. Хочу показати їй Княжу. І те місце, де стара була.

Дід з онуком перемовляються, а вона, скориставшись моментом, знову нотує у своєму зошиті: «Українці схильні до утворення поетичних власних назв. Ось, скажімо, Княжа Криниця. Уявляю собі, що колись у давнину тут була криниця з такою солодкою водою, що навіть сам князь приїздив її пити. А коли сам не міг, то прислав когось із дружини, щоб набирав йому студеної водиці. Привозив своєму володареві цілий міх, а може, і два! Пилася, ніби вино».

– Бач, як воно буває... – бубонить собі під носа дід.

Проводжає поглядом онука, що відчиняє й тримає хвіртку, поки вона виводить свою «Україну».

– Знайшов собі городську. Ще й якась Тонина родичка. Гора з горою не зійдуться, а люди... І навіть схожа на Тоню. Пише. Гм! Ну й

ну! Аж не віриться... Як у якомусь серіалі... Тонина племениця? Чи хто вона там їй? Тонина родичка й мій онук... Ти чула, Олю? Я міг лишитися! Я міг лишитися? Нащо? Що б я там робив? Як би жив на чужині? А тут же мати моя! І сестра! Батьківська хата! Лишитися? З якого дива?

Дід Єфрем сидить на тому самому ослінчику, з якого забрали диктофон і фотоапарат, а альбом зі старими пожовклими світлинами занесли назад до хати й заховали в полірований сервант під скло. Сонце золотить пізні груші, кидає полиски на дідову постать, досі широкоплечу, не зігнуту роками, і тільки мереживо зморшок, які борознами розходяться від очей, живих і гострих, окреслюють рот, перерізають чоло, – видають справжній Єфремів вік. Дід сидить і думає про зібраний врожай, про курей, яких іще можна тримати, про корову, яку довелося збути, коли померла дружина, про наступний рік, про свій чималий город, що тягнеться майже до самого ставка.

– Не буду наступного року гречки сіяти, – бубонить собі під ніс дід Єфрем. – Нащо мені одному стільки гречки? Не буду! І картоплі менше посаджу! Це вже так... Для себе хіба.

Дід Єфрем устає й поволі підходить до воріт, вдивляється в порепаний асфальт своєї вулички, що збігає з горба справжніми складками вимитих дощами баюр, нашвидкуруч засипаних битою цеглою й дрібними камінцями. Він дивиться десь понад дорогою й хатами, туди, де на обрії видніється темна смуга лісу на пагорбі.

– Краса... – тихо повторює дід Єфрем. – Яка ж краса навколо.

Дерево роду

– Це вона?

– Так... Вона. Поля. А ось ще одна фотокартка. Дивися, вона тут із нашою бабусею, Клавою й Жорою.

– Які вони схожі між собою – бабуся, Поля й Жора, а Клава – ні.

– Так, Клава була схожа на свою маму – бабусю Гашу. Ось вона на цій карточці. Бачиш? Я сам уже її заледве пам'ятаю.

Я малюю дерево свого роду по батьковій лінії. Розкладено старі фотокартки. Якісь нотатки з батькових спогадів. Інколи я ще зазираю до своїх записів. Дещо фіксувала з бабусиних розповідей. Якби ж знагтя, що вона так раптово піде... Навіть не попрощалася з нами... Пішла, ніби увірвала ту останню ниточку до свого світу, давно зниклого, міфічного, як острів її дитинства. А буває, іду до метро й здаля бачу якусь стареньку жінку у світлому пальті, білому береті, у великих старосвітських окулярах, і серце вже обривається підступним гупанням. А може? Може, це вона?

«Ба, поглянь! Це ти, Нюся Терещенко, і ми біля тебе – твої діти й онуки. А ось твій брат Жора Терещенко (у дужках допишу його рік смерті), його дружина Тоня Марецька (її року смерті не знаю, не буду писати навіть приблизно), ось їхній син (той, що загинув, його рік смерті теж знаю лише приблизно), їхня дочка і двоє її дітей. Далі Клава Терещенко – після неї не залишилося нікого (не дав Бог діток). А над вами вгорі ваші батьки – Семен і Агафія Терещенки», – такі думки зависли й раз по раз вириваються окремими фразами. Заглядає брат до кімнати. Сміється. Знову буде жартувати, що розмовляю сама із собою.

«Ось ми і є та зелена крона, що зросли на цьому вашому дереві життя. Шелестять листочки на вітрі, омиті дощем, обігріті сонечком. Прийде час, і полетять листочки до золотого вирію осені. А дерево буде рости – для нових листочків, нового життя. Вічне дерево роду».

Дивлюся на цей підпис до складеного мною дерева роду з акуратно вирізаними й вклеєними портретами «дійових осіб».

«Я хочу бути як Поля. Хочу допомагати іншим. Але ж у Полі був дар! А в мене? А я? А ще... я дуже боюся крові. Як же можна тоді бути

лікарем? Ні. Певно, не бути мені такою, як Поля. А ким же мені тоді бути? Ким я хочу?» – з мого щоденникового запису.

Дивлюся на дату. Скільки мені було? Одинадцять? Це я вперше почула про Полю, її винятковість та обдарованість, про її ранню смерть. І поруч на цій же сторінці нижче ще щось – приклеєний фантик від жувальної гумки «Love is»... Посміятися із себе тодішньої? І це дерево роду! Дитяча забаганка. Чого ж я тоді зберігаю все це? Уже не рік, не два, а цілу вічність? Зберігаю, як моя пам'ять зберігає миті дитинства, події й дати, а найголовніше – рідні силуети, які вже давно відлетіли до вирію. Зберігаю...

«Пані Катаріно! Моє вітання.

На ваше прохання пишу під диктовку свого дідуся Єфрема листа до Вас.

Здрастуй, Кеті!

Онук привіз листа від тебе й фотокартку, на якій ти й троє твоїх дітей. Чоловік, пишеш, помер. І я вже теж сам, Кеті. Важко самому, але що ж поробиш? Отримав посилку від тебе. Дякую. Але ти це дарма. Я ж усе маю. І чай, і печиво. Зараз не так, як колись, – усе є в магазині. Що треба тобі, біжи й купиш. Пенсію отримую. Ще дочка навідується, теж привозить різне – лакоминки які, чи одяг, чи так щось по хазяйству допомогти.

Ти кажеш, аби і я тобі фотокартку передав... Старий я вже став, Кеті. Негодний. Але як ти так просиш, то ось, передаю. Це мені саме виповнилося вісімдесят. Ще син мій молодший живий, а через півроку він уже загинув. І Оля ще жива. І всі ми – я і вона, троє наших дітей і шестеро онуків – сидимо тісненько один коло одного, аби на фото влізти.

А Оля моя померла. Ти ж пам'ятаєш мою Олю? Працювала через дорогу, у ваших сусідів Дунау. Ми з нею добре жили. Вона ще на машинці навчилася шити. Хороша була, роботяща.

Ти питаєш, чи згадував я тебе. Аякже! Часто згадував! Хотів спершу й листи вам писати. І написав одного, віддав нашій поштарці Марусі. Аж за день голова мене викликає.

Дивлюся, а в нього на столі мій лист. Навіть уже розпечатаний. І хтось червоним його покреслив. А ми вдвох з Олею складали його, насилу написали, може, і помилок наробили. А голова до мене: «Що це ти собі такий і такий син надумав? Куди це ти листи захотів слати? Нашим ворогам? Я тобі надішлю!» Подер того листа на клапті, ще й плюнув собі під ноги. Ще на мене там сказав... «Іди, – каже, – проспися! Я так і напишу в поясненні: п’яну витівку Єфрема Коломійця розібрано й засуджено на громадських зборах трудового колективу!»

А тоді хату нову будували. Стягували кожну копійчку, аби так, як у людей. І вікна щоб великі, і комнати тоже. І парове опалення скрізь поробили. Дітей вчили. Усі з дипломами. Мають освіту. Дочку заміж видали, синів одружили. Онуків дочекалися. Хороше життя прожили. Є що згадати. Не соромно й людям в очі глянути.

Бажаю тобі, Кеті, швидше одужати. Як вийдеш із лікарні, напиши ще. Цей мій онучок добре по-вашому тямить: і писати, і читати вміє. Переказуй Центі вітання від мене. Шкода мені, що не вийшла вона заміж. Теж гарна дівка була!

До побачення.

Єфрем Коломієць.

*Жовтень 2005 року, село Княжа Криниця
Монастирищенського району Черкаської області».*

---

notes

Примечания

1

Він здохляк, скоро здохне від сухот! (нім.)

2

Бери чоботи! (нім.)

3

Чого тобі? *(нім.)*

4

Знахабнілі американці! (*нім.*)

Так! До сорок третього не бомбили! Боялися і носа сюди поткнути! (нім.)

Ах! Якби ви тільки бачили! Який це був вокзал! Пам'ятка архітектури! Весь із нікелю й скла! (нім.)

7

О Боже мій! Коли ж це скінчиться? (нім.)

8

Скільки ж їх? *(нім.)*

9

Маю ще! Як хочеш, бери! (*англ.*)

10

Вона ледащиця! (*нім.*)